

gender / rovné příležitosti / výzkum

ročník II, číslo 2/2010

/ kontexty genderu /

OBSAH

STATI

- Irmen, Lisa, Linner, Ute: *Reprezentace genericky maskulinních názvů osob. Teoretická integrace dosavadních poznatků* (komentář Jana Valdrová) /3
- Javorská, Zora: *Skryté výzvy ekofeminismu* /16
- Formánková, Lenka, Křížková, Alena: *Odras nejistot, znevýhodnění a marginalizace na trhu práce v biografických výpovědích žen s nízkým vzděláním* /23
- Dudová, Radka, Hašková, Hana: *Diskursy, instituce a praxe péče o děti do tří let ve francouzsko-české komparativní perspektivě* /36
- Vohlídalová, Marta: *Kdo podává žádost o rozvod a jaké jsou příčiny rozpadu partnerských vztahů?* /48

ROZHOVOR

- Obhajoba sociologie se stala obhajobou společnosti. Rozhovor Zuzany Uhde s Michaelem Burawoyem* /57

RECENZE

- Jarkovská, Lucie: *Kam se dívají zlobivé holky* (Lišková, K. Hodné holky se dívají jinak) /62
- Černá, Karolína: *Chudoba nemusí být bezbranná* (kolektiv Social Watch. Právo nežít v chudobě) /64
- Hasmanová Marhánková, Jaroslava: *Fenomén bezdětnosti v české společnosti* (Hašková, H. Fenomén bezdětnosti) /67
- Linková, Marcela: *Interaktivnost, subjektivita a emoce: Recenzní řízení v sociálních a humanitních vědách* (Lamont, M. How Professors Think. Inside the Curious World of Academic Judgment) /71
- Hřešanová, Ema: *Za plnohodnotné občanství žen* (Hašková, H., Uhde, Z. (eds.). Women and Social Citizenship in Czech Society) /75
- Kampichler, Martina: *Ambivalentní mnohotvárnost genderové rovnosti* (Verloo, M. (ed.). Multiple Meanings of Gender Equality. A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe) /79
- Hynková, Martina: Johnson, J. E., Robinson, J. C. (eds.). *Living gender after communism* /81
- Křištofová, Lenka: *Učitelky a riaditelia* (Bosá, M., Filadelfiová, J. (eds.). Učitelky a riaditelia. Rodová nerovnosť a rodová segregácia na stredných odborných školách) /85

ZPRÁVY A KOMENTÁŘE

- Proti tvrdošíjně představě o ontické povaze věku. Jubileum profesorky Gerlindy Šmausové /62
- Šmídová, Iva: *Jak taky zmrzačit neoliberalismus: zpráva z konferencí* /63
- Dudová, Radka: *Výzkum a srovnání režimů prostituce v Evropě* /68
- Uhde, Zuzana: *Otázky a problémy transnacionálních praktik péče: zpráva z konference* /70
- Pulkrábková, Kateřina: *Nad rámec občanství: zpráva z konference* /73
- Linková, Marcela, Tenglerová, Hana: *Konference Beyond the Leaky Pipeline: Future Challenges for Research on Gender and Science* /76
- Formánková, Lenka: *Feministický Magazín FEMA* /84

Vážené čtenářky a vážení čtenáři,

vítejte u stránek druhého čísla 11. ročníku časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. V úvodu mi dovoluje, abych za celou redakci časopisu popřála prof. Gerlindě Šmausové k výročí a poděkovala jí tím za pomoc a spolupráci na rozvoji časopisu. Kollegyně z jejího dlouholetého působiště na Fakultě sociálních studií MU v Brně v tomto čísle připojují svoji osobní gratulaci.

Předkládané číslo *kontexty genderu* je heterogenní a interdisciplinární. Číslo otevírají svým článkem Lisa Irmen a Ute Linner, které se věnují feministickým lingvistickým výzkumům německého jazykového prostředí ve vztahu k používání maskulinních názvů a označení osob. Článek je přeložen z němčiny a doplněn komentářem Jany Valdové k situaci v českém jazyce a anketou pro čtenářky a čtenáře časopisu. V následujícím textu Zora Javorská představuje proud ekofeminismu a jeho vnitřní odlišnosti, které strukturuje podle jejich vztahu k základním konceptům feministické teorie a k environmentálním studiím. Alena Křížková a Lenka Formánková v následujícím článku staví na biografických rozhovorech vyučených žen, na jejichž základě odkrývají systémové genderové a třídní nerovnosti v oblasti zaměstnání a vývoje na trhu práce od 90. let. Radka Dudová a Hana Hašková se věnují srovnání systémů a politik péče o malé děti u nás a ve Francii. V posledním článku Marta Vohlídalová prezentuje analýzu dat týkajících se rozvodů a motivací k rozvodu v české společnosti.

V tomto čísle naleznete opět rubriku *rozhovor*, ve které otiskujeme interview se současným prezidentem Mezinárodní sociologické asociace Michaelém Burawoyem. Profesor Burawoy se v rozhovoru vyjadřuje ke svému dlouholetému výzkumu etnografie práce v různých ekonomicko-politických kontextech, k problémům globální sociologie a roli veřejné sociologie. Tematický rozptyl článků doplňují i knižní recenze, z nichž upozorním alespoň na některé: Lucie Jarkovská recenzuje knihu *Hodné holky se dívají jinak* od Kateřiny Liškové, Jaroslava Marhánková Hasmanová prezentuje knihu Hany Haškové *Fenomén bezdětnosti* a do třetice Martina Kampichler recenzuje knihu Mieke Verloo *Multiple Meaning of Gender Equality*. Následují i další recenze a zprávy o inspirativních konferencích a událostech uplynulého období.

Ráda bych na tomto místě také poděkovala recenzentům, recenzentkám a všem, kteří se nezištně podíleli na realizaci dalšího ročníku časopisu. V neposlední řadě patří mé poděkování Ivě Šmídové, která s redakcí úzce spolupracovala při přípravách tohoto čísla. Příští číslo časopisu bude zaměřeno na představení genderového a feministického výzkumu na Slovensku a bude připraveno ve spolupráci s Marianou Szapuovou a Zuzanou Kiczkovou z Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě.

Přeji Vám příjemné čtení

Zuzana Uhde, šéfredaktorka

REPREZENTACE GENERICKY MASKULINNÍCH NÁZVŮ OSOB. TEORETICKÁ INTEGRACE DOSAVADNÍCH POZNATKŮ¹ / LISA IRMEN A UTE LINNER

Representing Masculine Generics: A Theoretical Integration of Empirical Findings

Abstract: The paper aims to integrate the results of several studies on the representation of masculine generics in German into a theoretical framework. Although the results are consistent in showing the male bias of masculine generics, they are based on different experimental procedures and stimulus variations, and that makes the cognitive processes involved hard to compare. Assuming that reading results in the construction of situation models and that gender-related memory content is activated through a fast, undirected resonance process it is possible to determine a common cognitive basis. Possible causes of gender-related resonance are identified and their influence on situation models is discussed. The theoretical base allows the formulation of general statements on how gender-related information influences language processing. Furthermore, it has practical implications for how to implement a gender-fair language.

Keywords: mental representation, grammatical gender, masculine generics

Od začátku 90. let probíhala v německojazyčném prostoru řada kognitivněpsychologických výzkumů s cílem experimentálně prověřit kritiku generického používání mužského rodu vznesenou ze strany feministické lingvistiky (Braun, Gottburgsen, Sczesny, Stahlberg 1998; Heise 2000, 2003; Irmen, Köhncke 1996; Irmen, Roßberg 2004; Rothermund 1998; Rothermund, Scheele 2004; Rummler 1995; Scheele, Gauler 1993; Stahlberg, Sczesny 2001). Podle této kritiky vinou používání maskulina jak pro mužské referenty, tak pro smíšené skupiny jsou ženy méně viditelné, protože nejsou téměř nikdy explicitně označeny (srov. Cameron 1985; Hellinger 1985; Pusch 1979, 1984; Trömel-Plötz 1978). Přitom předpokládáme, že genus a sexus (pohlaví) spolu při označení osob sémanticky korespondují, tedy že se gramatický rod shoduje s biologickým rodem referentů. Tuto pravidelnou vzájemnou souvislost postuluje i Duden (*základní německá gramatická příručka, pozn. BS*, Duden Grammatik 1988: 199): „Gramatický rod (genus) podstatných jmen, s nímž jsou označovány osoby, se obecně shoduje s pohlavím osob (sexus).“ Lingvistická protipozice tohoto tvrzení zní, že gramatický rod je čistě formálním znakem, a proto způsob použití rodu nemůže znamenat znevýhodnění jednoho z pohlaví (Engel 1988; Kalverkämper 1979).

Evidentně mohou kognitivněpsychologické výzkumy ozřejmit otázku stojící v pozadí této debaty, a sice zda se reprezentace genericky maskulinních názvů osob vztahují k pohlaví, nebo ne. Tato otázka byla prostřednictvím již předložených studií z větší části jednotně zodpovězena. Genericky maskulinní názvy osob jsou chápány spíše jako referenčně mužské než pohlavně neutrální. Systematické užívání maskulinních názvů vede ve skutečnosti k tomu, že jsou ženy v kontextech, v nichž má být od pohlaví abstrahováno,

mentálně méně přítomné než muži. To lze ozřejmit na spoustě závislých měřitelných proměnných, například pokračování ve vyprávění příběhu nebo doplnění věty (např. Heise 2000, 2003; Rothermund, Scheele 2004; Scheele, Gauler 1993), na rekogničních úkolech (Rothermund 1998), čtení anaforických souvztažností genericky maskulinních názvů osob (Irmen, Roßberg 2004), přiřazování ke kategoriím (Braun et al. 1998; Gabriel, Mellenberger 2004; Irmen, Köhncke 1996; Stahlberg, Sczesny 2001), jakož i na době reakce na přiřazování ke kategoriím (Irmen, Köhncke 1996; přehledově viz Scheele, Rothermund 2001, dále též Stahlberg, Sczesny 2001). Tyto výsledky výrazně potvrzují tezi o jazykově nerovnoprávném zacházení s pohlavími prostřednictvím generického maskulina, jak ji formulovala feministická lingvistika (srov. Cameron 1985; Hellinger 1990; Pusch 1984).

Předkládaná studie si klade za cíl zasadit dosavadní studie do aktuálních debat o rozumném textu. Ve vztahu ke konceptu mužské předpojatosti (*bias*) generických maskulin se výsledky těchto studií shodují. Jsou však založeny na řadě rozdílných experimentálních procedur a na rozdílném stimulačním materiálu v souvislosti s odlišnými jazykovými znaky. To vede k tomu, že zúčastněné kognitivní procesy a jejich ovlivňování prostřednictvím gramatického rodu nejsou jednoznačně srovnatelné, pokud nejsou interpretovány na základě nadřazených vysvětlujících přístupů. Aby mohla být osvětlena zmíněná rozdílnost v procedurách a materiálech, nejprve vybrané studie představíme.²

Německojazyčné studie k reprezentaci genericky maskulinních označování osob

Studie uváděné v následující části jsou rozděleny do skupin podle procedur, které vyzývají zúčastněné osoby ke konkre-

tizaci mentálně reprezentovaných osob (Heise 2000, 2003; Irmen, Köhncke 1996; Rummler 1995; Stahlberg, Sczesny 2001), nebo naopak k tomuto nevyzývají (Braun et al. 1998; Irmen, Roßberg 2004; Rothermund 1998; Rothmund, Scheele 2004; Scheele, Gauler 1993). Tímto rozdělením chceme dostat připomínkám různých autorů a autorek, že se výzkumy, které účastníky vyzývají ke konkretizaci reprezentace označených osob, např. prostřednictvím volby jména nebo přiřazení k určité pohlavní kategorii, nemohou dopátrat eventuální pohlavně abstrahované reprezentace (Rothermund 1998; Rothmund, Scheele 2004; srov. také Scheele, Gauler 1993). Pouze studie bez výzvového charakteru mohou podle této kritiky vypovídat o tom, jak jsou interpretovány genericky maskulinní názvy, které nejsou navázány na tu či onu pohlavní kategorii. Později bude objasněno, nakolik je toto rozlišení v konečném důsledku empiricky a teoreticky významné.

Studie bez výzvové charakteristiky

F. Braun (1998) spolu se svým kolektivem zkoumala generické maskulinum (např. *vědci*) i alternativní formy jako vyjmenování obou rodových protějšků (*vědci a vědkyně*) a rodově neutrální zpodstatnělá participia (např. *vědecky činní*). Autorky po přečtení rodově typického kontextu (např. textu o setkání odborného sdružení *geofyziků* versus *odborníků na výživu*; jazykové formy těchto označení byly odpovídajícím způsobem variovány) nechaly odhadovat poměr žen ve zmíněných oblastech, z čehož vyvozovaly závěry o mentální reprezentaci žen. Ukázalo se, že v typicky ženském kontextu (např. *výživa*) byla střední hodnota odhadnutého poměru žen všeobecně vyšší než v kontextu mužském (např. *geofyzika*). V obou kontextech však vedlo uvádění rodových protějšků k většímu odhadu poměru žen, než se tak dělo s použitím genericky maskulinní nebo rodově neutrální jazykové formy. Tento výsledek ukazuje, že generická maskulina jsou i v typicky ženských rolích interpretována spíše mužsky, důsledkem čehož jsou ženy méně reprezentovány, než když jsou explicitně uváděny. Nadto lze vyvozovat, že vedle jazykové formy ovlivňuje reprezentaci také připisování označovaných rolí jednomu z pohlaví (geofyzika versus *výživářství*).

Rothermundova procedura (1998) vycházela z rekogničního paradigmatu výzkumu dvojice G. McKoon a R. Ratcliff (1986). Tento výzkum chtěl osvětlit, do jaké míry je kontext informací, které nejsou uvedeny explicitně, součástí kognitivní reprezentace těchto situací a jakým způsobem jsou tyto informace při rekogničním úkolu nesprávně „znovunalezeny“ jako součást popisu. V Rothermundově studii četli zúčastnění krátké situační popisy s jednoznačně mužskými, jednoznačně ženskými nebo genericky maskulinními názvy osob, např. „*Kryštof / Anna / student většinou vstává pozdě, pak má jen zřídka důležité termíny. Okolo desáté pak jde do koupelny a v klidu provádí rutinní úkony ranního mytí a péče.*“ Při následném rekogničním úkolu pak byl posuzován seznam slov a frází podle toho, jestli se ve vybraných

situačních popisech vyskytovaly nebo ne. Seznam se skládal z úkonů, z nichž polovina byla skutečně zaznamenána a druhá polovina obsahovala nové položky. Jedna z frází distraktoru byla vždy typicky mužská, druhá typicky ženská. U výše uvedeného příkladu bylo holení a líčení se mužským, resp. ženským testovacím distraktorem. K. Rothermund (1998) zjistil, že po singulárových generických maskulinech jako *student* byla doba zamítnutí u typicky mužských distraktorů delší než u ženských, po generických maskulinech v plurálu, např. *úspěšní závodní plavci*, byla naproti tomu pro ženské distraktory delší než pro mužské. Tento výsledek naznačuje, že se po generických maskulinech v singuláru tvoří spontánně spíše mužské asociace, ocitnou-li se však v plurálu, převažují spíše asociace ženské. Vedle jazykové formy tedy hraje roli i jmenné číslo (numerus).

L. Irmen a N. Roßberg (2004, experiment 1) zase zkoumají dobu čtení anaforických napojení na generické maskulinum, která jsou vztažena k jednomu z pohlaví, nebo naopak pohlavně neutrální, a vyvozují z toho nutnou revizi vzápětí vytvořených mentálních modelů. Jestliže genus určitého označení osoby vede v mentálním modelu k pohlavně vztažené roli jmenovaných osob, měla by potom kongruence mezi gramatickým rodem označení a pohlavní vztažeností anaforického přiřazení vést k rychlejšímu čtení anaforického přiřazení než naopak inkongruence mezi výše uvedenými. (Příklad kongruence: *Umělci [mask.] dokážou být velmi náladoví. Pro jejich ženy je to občas těžké.* Příklad inkongruence: *Umělci dokážou být velmi náladoví. Pro jejich muže je to občas těžké.*) Jestliže následná přiřazení ukazují, že se genus a sexus v názvu osob neshodují, měla by být původní reprezentace revidována, a to s vynaložením určitého času, který se odrazí na prodloužené době čtení (srov. Sanford, Garrod 1981). Ukázalo se, že si ženská anaforická přiřazení generických maskulin vyžádala delší časy na čtení ve srovnání s přiřazeními typicky mužskými a pohlavně neutrálními. V rozporu s K. Rothermundem (1998), ale ve shodě s F. Braun a jejím kolektivem (1998) nalezy L. Irmen a N. Roßberg (2004) důkazy pro nižší mentální reprezentaci žen po genericky maskulinních názvech osob v plurálu. To navíc autorkám, stejně tak jako dříve F. Braun et al. (1998), pomohlo ukázat, že rodová typičnost názvů osob ovlivňuje vedle samotného gramatického rodu také pohlavní vztaženost reprezentace. Zatímco stereotypně mužská role jako *astronaut* rozdíl v čase přečtení pro typicky mužské a typicky ženské vztažení zvětšuje, snižuje se tento rozdíl naopak s použitím typicky ženských názvů rolí v příkladech jako *květinář* nebo *vychovatel ve školce*.

Badatelská dvojice J. Rothmund a B. Scheele (2004; srov. natelnou proceduru používají také Scheele, Gauler 1993) požádala všechny zúčastněné, aby doplňovali mezery v textu předem danými slovy, zvláště testovanými na jejich pohlavní závislost. Označení osob v textech tvořila buď generická maskulina v plurálu, generická maskulina střídající se s párovými formami (obojí vyjmenování femininních a maskulinních forem), párové formy střídající se se zpod-

statnělymi přičestími, resp. označeními ve formě *osob* nebo ve formě použití velkého písmene I.³ Výsledky ukazují, že spíše mužsky charakterizovaný textový kontext vedl všeobecně a nezávisle na jazykové formě označení osob častěji k mužským doplněním, naopak v pohlavně neutrálním kontextu došlo k mužským doplněním pouze u genericky maskulinních jazykových forem. Genericky maskulinní formy vedly tedy stejně jako u studie F. Braun et al. (1998) nebo u L. Irmen a N. Roßberg (2004) k řídkšímu myšlenkovému zahrnování žen. Nadto ovlivnila pohlavní vztaženost kontextu také mentální reprezentaci.

Výsledek popsany K. Rothermundem (1998), kdy se po generickém maskulinu v plurálu objevil zvýšený výskyt ženských asociací, se dosud v dalších studiích neprokázal. Naproti tomu shodné jsou výsledky studií autorských kolektivů F. Braun et al. (1998), L. Irmen a N. Roßberg (2004), jakož i J. Rothmund a B. Scheele (2004), které dokazují, že ženy jsou s generickým maskulinem asociovány méně než muži.

Studie s výzvovou charakteristikou

Experimentální procedura následujících studií vyžadovala, aby se konkretizovaly představy o označovaných osobách. Jako příklady rozdílného metodického přístupu představíme studie od E. Heise (2000), L. Irmen a A. Köhncke (1996) a rovněž D. Stahlberg a S. Sczesny (2001).

E. Heise (2000) uložila zúčastněným, aby do příběhu doplňovali osoby, které byly v úvodní větě označeny generickými maskuliny, různými alternativními formami nebo neutrálními normami (např. *Dva vegetariáni stojí před řeznictvím, vegetariáni/vegetariánky – v němčině VegetarierInnen, vegetariáni/ky, děti*). Pro cílové osoby musela být vybrána jména, proto bylo nutné konkretizovat jejich pohlaví. U genericky maskulinních i neutrálních názvů ukazují výsledky signifikantně více mužských doplnění, než by se dalo očekávat u rovnoměrného rozložení, v případě použití velkého písmene I (*VegetarierInnen*) bylo mužských doplnění zase signifikantně méně, než by odpovídalo rovnoměrnému rozložení.

Autorská dvojice L. Irmen a A. Köhncke (1996) vložila prostřednictvím kategorizačních úkolů s měřením času reakce kognitivní dostupnost konceptů *mužský* a *ženský* po genericky maskulinních (*lékař...*), určitých maskulinních (*tento prodavač...*) a neurčitých femininních názvech osob (*úřednice...*). Zúčastnění četli věty jako např. *Lékař musí umět dobře naslouchat./ Úřednice dostane na stáří důchod./ Tento prodavač nám doporučil dražší přehrávač*. Poté jim byla nabídnuta kategorická označení *žena* nebo *muž* (experiment 1). Zúčastnění se měli co nejrychleji rozhodnout, jestli by příslušný větný podmět mohl být instancí ukázané kategorie. Při experimentu 2 byly po srovnatelných stimulačních větách ukázány obrázky se ženou nebo mužem. Zúčastnění se nyní museli rozhodnout, jestli je nabízený obrázek možnou konkretizací příslušného větného podmětu (*lékař, prodavač, úřednice* atd.). Výsledky ukázaly, že generická maskulina byla přiřazována ke kategorii *žena*, resp. doplněna

obrázkem ženy málokdy a pomaleji, než se tak dělo u přiřazování ke kategorii *muž* nebo k obrázku muže. Nadto se dostavil u experimentu 1 efekt určitosti označení, a sice tak, že určité maskulinní formy byly ke kategorii *muž* přiřazovány rychleji než maskulinní formy neurčité.

Dvojice D. Stahlberg a S. Sczesny (2001) sečetla počet zmínek o ženách poté, co se zúčastněných ptala na jejich oblíbeného malíře, románového hrdinu atd. (experiment 1), na možné kandidáty na kancléře německých politických stran CDU a SPD (experiment 2), na několik oblíbených sportovců a na další slavné osobnosti (experiment 3). Předmětem dotazů byly osobnosti označené generickými maskuliny nebo alternativními formami, jako je obojí označení (*oblíbený malíř/malířka*), velké písmeno I (tvar v němčině např. *SportlerInnen = sportovci/kyně*) nebo neutrální podstatné jméno (*románová postava*). Ve všech pokusech se jako hlavní efekt jazykové formy ukázal fakt, že genericky maskulinní název osob ve formulacích otázek vede k méně častému jmenování žen, než se tomu děje u vyjmenování rodových protějšků, u neutrálního (např. *vespolného, pozn. JV*) podstatného jména nebo užití velkého písmene I.

Shrneme-li všechny poznatky, studie s výzvovou charakterem dokazují, že při konkretizaci mentální reprezentace generického maskulina je mužské pohlaví jako kategorie snáze a rychleji k dispozici, i když je samo označení osoby zasazeno do pohlavně neutrálního kontextu. Studie nevýzvového charakteru ukazují, že také ve spontánní reprezentaci genericky maskulinních názvů osob převládají mužské asociace. Vedle gramatického rodu mohou však reprezentaci ovlivnit další možné jevy jako pohlavní typičnost označení, pohlavní typičnost všeobecného kontextu, jakož i jmenové číslo a určitost v označení osob.

Situační modely jako společný kognitivní základ

Předešlý výklad ukazuje rozmanitost užívaných procedur ve studiích o reprezentaci generického maskulina a z nich se odvíjejících procesů zpracování. Jaký společný kognitivní výchozí bod mají tedy procesy jako rekogniční výkon u pohlavně typických distraktorů, doplnění mezer v textu, kategorizace větného subjektu a doba čtení anaforických referencí? Za společný kognitivní základ považujeme situační model vytvořený recipienty na základě nabídnutého stimulačního materiálu. Teoretické náhledy na porozumění textu se většinou shodují v tom, že porozumění je přímo podmíněné vytvořením modelu jazykově zobrazeného stavu věcí. Takový model zahrnuje vedle obsahových součástí textu zpravidla také relevantní kontextuální znalosti, např. inferované informace, které v textu nebyly explicitně uvedeny (Garnham 2001; Graesser, Millis, Zwaan 1997; Johnson-Laird 1982, 1987; Sanford, Garrod 1998; van Dijk, Kintsch 1983; Zwaan, Radvansky 1998).

Tvoření situačních modelů recipienty může být přípustné ve výzkumech generického maskulina, ve kterých sloužily jako stimulační materiál věty nebo krátké texty, v nichž byli jejich protagonisté představeni a popsáni v jistém vše-

obecném nebo specifickém kontextu (např. *Student vstává většinou pozdě ...*, Rothermund 1998; *Umělci dokážou být velmi náladoví ...*, Irmen, Roßberg 2004; *Boj geofyziků proti nálepce okrajové vědy*, Braun et al. 1998; *Tu a tam je vidět malé skupinky návštěvníků koupaliště postávat v teplé vodě...*, Rothmund, Scheele 2004 atd.)⁴ Při řešení různě zadaných úkolů se pak všichni zúčastnění vztahují k vytvořenému situačnímu modelu. Na základě tohoto modelu rozhodují o pohlaví protagonistů (Heise 2000, 2003; Irmen, Köhncke 1996), tímto modelem je ovlivněna jejich vzpomínka na přesné znění textu (Rothermund 1998), stejně tak jako vyplňování mezer v textu (Rothmund, Scheele 2004), do tohoto modelu musejí být integrovány anaforické souvztažnosti (Irmen, Roßberg 2004) atd. Rozhodující otázkou tedy zůstává, jak je v takových modelech reprezentována informace o osobách a do jaké míry na to mají vliv jazykové a mimojazykové vlastnosti

Reprezentace informace o osobě v situačních modelech

Vzhledem k tomu, že se význam v dostatečné míře vyjeví zpravidla až na pozadí důvěrných kontextů, je centrálním úkolem jazykového rozumění propojení dodávané jazykové informace a již existujících znalostí (Johnson-Laird 1982; Kintsch 1998; Sanford, Garrod 1998). Tento proces je předmětem nejrůznějších vysvětlovacích vět. Ty se liší ve svém předpokladu, co se týče času a míry, v níž jsou kontextové znalosti zapojeny do situačního modelu. Zatímco model dvojice W. Kintsch a T. A. van Dijk (1978; také v jeho dalším rozpracování na model *konstrukce-interakce*, Kintsch 1988) nebo přístup mentálních modelů podle Johnson-Lairda (1982) koncipují situační model jako založený na prvotně vytvořené propoziční reprezentaci textového základu, charakterizuje přístup autorského týmu A. J. Sanford a S. C. Garrod (SMF, 1981, 1998) zvaný přiřazení scénáře a fokus (*scenario mapping and focus*, dále SMF), na němž je založena následující část textu, naopak důraz na dřívější vlivy kontextuálních znalostí. Nejrůznější výsledky ukazují, že vytvoření situačního modelu nepředchází vždy analýza textového základu (srov. např. zjištění o (ne-)objevení jazykových anomálií; Barton, Sanford 1993; Sanford et al 1995) a že vytvoření propozic již vyžaduje napojení na kontextuální znalosti, jestliže mají fungovat jako významové jednotky (Garrod, Sanford 1988; Sanford, Garrod 1998; van den Broek, Gustafson 1999). Tyto výsledky podporují teorii raného vlivu vědomostních obsahů.

Pokud se tážeme, do jaké míry jsou inferovány v textu neexplicitně zmíněné obsahy, jeví se východisko SMF z větší části jako neutrální.⁵ Jeho základní předpoklady jsou v souladu s novějšími, na paměti založenými modely vnímání jazyka, jejichž předmětem je proces aktivace textových a paměťových obsahů při chápání jazyka (např. rezonanční model: Gerrig, McKoon 1998; O'Brian, Cook, Peracchi 2004; O'Brian et al. 1998; jakož i krajinový model: Linderholm et al. 2004; van den Broek et al. 1996; van den Broek et al. 1999). Centrální výpovědi těchto modelů a je-

jich spojitost s fokusovým modelem dvojice A. J. Sanford a S. C. Garrod budou osvětleny později. Zatímco lze s pomocí přístupu SMF ukázat, jak recipienti propojují textové a paměťové obsahy, jsou naopak vysvětlující modely založené na paměti použity na vysvětlení aktivace obsahů paměti.

Jedním z aspektů teorie SMF, relevantních pro otázku po osobní informaci v situačních modelech, je právě postulát dvou dynamických částí paměti. Na jedné straně je to explicitní fokus, který zahrnuje momentálně relevantní obsahy diskursu, na druhé straně implicitní fokus, který zahrnuje automaticky aktivované kontextuální znalosti ve formě tzv. scénářů (Garrod 1995).⁶ Tematicky významné aktuální obsahy diskursu, jako např. protagonisté, jsou v explicitním fokusu symbolicky reprezentovány vždy *tokenem*. Scénáře v implicitním fokusu jsou naproti tomu reprezentací situací nebo konstelací ze sémantické paměti. Čtení fráze *Student vstává většinou pozdě* (Rothermund 1998) by podle toho vedlo k tomu, že *student* obdrží v explicitním fokusu token, zatímco v implicitním fokusu je aktivován scénář situace *Někdo vstává pozdě*, který zahrnuje kontextuální znalosti o této situaci. Jazykové chápání spočívá podle výzkumu dvojice S. C. Garrod a A. J. Sanford pouze v přiřazení textových obsahů reprezentovaných explicitním fokusem k odpovídajícím rolím ve scénáři implicitního fokusu (*scenario mapping*; Sanford, Garrod, 1981; Sanford, Moxey 1999). V příkladu pozdě vstávajícího studenta by byl např. token pro *studenta* z explicitního fokusu přiřazen k roli vstávající osoby v odpovídajícím scénáři implicitního fokusu. Tímto způsobem se napojuje relevantní textová informace na relevantní kontextové znalosti a vzniká situační model jazykového vstupu. Nepodaří-li se přiřazení explicitního a implicitního fokusu, protože např. ve scénáři není k dispozici žádná vhodná role, musí být scénář revidován. Pokud se ani poté nepodaří přiřazení scénáře, troskotá i jazykové porozumění. To se děje např. u nesmyslných textů, nebo když laici čtou texty, které předpokládají rozsáhlé odborné vědomosti.

Takto ukazují představené výsledky zkoumání generického maskulina jasnou mužskou předpojatost, jestliže jsou protagonisté označováni maskulinními formami. Situační model, vytvořený vždy v návaznosti na stimulační věty, tedy evidentně obsahuje pohlavně vztahované informace. V následující pasáži probereme, z jakých zdrojů tyto informace pocházejí.

Zdroje informace o pohlaví v situačních modelech

Modely jazykového zpracování založené na paměti, které byly již dříve uvedeny, koncipují aktivaci textových a paměťových obsahů jako rychle fungující, nezaměřený rezonanční proces (Gerrig, McKoon 1998). Dřívější textové obsahy v epizodické paměti nebo znalostní obsahy v sémantické paměti, které vykazují vůči aktuálnímu obsahu diskursu přesahy znaků, reagují v tomto rezonančním procesu nezávisle na tom, jestli jsou pro pochopení vůbec relevantní. Tento proces je založen pouze na přesahu znaků a síle spo-

jení textových a paměťových obsahů (Cook, Halleran, O'Brian 1998; O'Brian et al. 1998). Aktivní paměťové hledání následuje, teprve když se objeví koherenční zlomy, které brání porozumění (Linderholm et al. 2004; toto jsou revize scénáře ve smyslu výzkumu dvojice Sanford, Garrod 1998). Podle týmu A. J. Sanford a S. C. Garrod (1998) je aktivace scénářů v implicitním fokusu založena na zobrazovaném rezonančním procesu, což je vyvoláno dodávanými textovými obsahy. Vzhledem ke studiím o generickém maskulinu to znamená, že mohou být pomocí rezonančního procesu aktivovány z paměti pohlavně vztažené obsahy, které pak dále ovlivňují implicitní fokus v rámci jednoho scénáře, např. tím, že roli, která je v explicitním fokusu přiřazena určitému protagonistovi, označují jako ženskou nebo mužskou. Které informace textového základu mohou vést k rezonanci pohlavně vztažených informací?

Genus. Jednou z možných příčin pohlavně vztažené rezonance je evidentně genus názvů osob. Všechny představené studie popsaly efekty této jazykové formy tak, že maskulinní název osob vede k řidšímu zahrnování žen oproti mužům (s výjimkou experimentu 2 – Rothermund 1998, k čemuž se vrátíme později). Nadto se ukázalo, že studie, které zkoumaly vliv velkého písmena I, kdy pak slovo ve čtené podobě zní jako femininní forma, zjistily, že tato forma vede k ženské předpojatosti (*female bias*) v odpovědích všech zúčastněných, tedy k řidšímu myšlenkovému zahrnování mužů oproti ženám (Heise 2000, 2003; Rothermund, Scheele 2004; Scheele, Gauler 1993).⁷ Označení protagonistů znakovými formami gramatického rodu tedy evidentně vede k pohlavně znakovým scénářům v implicitním fokusu. Maskulinní vymezení gramatického rodu při označení osob však není nutným předpokladem pro mužskou předpojatost (*male bias*). V různých studiích vedly nevyomezené formy gramatického rodu (např. *studující*) rovněž k menšímu zviditelnění žen vůči mužům (Braun et al. 1998; Heise 2000; Irmen, Rossberg 2004, experiment 2).

Pohlavně typické role. Další příčinou pohlavně vztažené rezonance je pohlavní typičnost označení osob (Braun et al. 1998; Irmen, Roßberg 2004). Označení jako *geofyzikové* nebo *předsedové představenstva* vedou spíše k mužsky ovlivněnému scénáři, typicky ženská označení tuto tendenci vyrovnávají (např. *květináři*, *samoživitelé*), nevedou však principiálně k větší reprezentaci žen vůči mužům (Braun et al. 1998; Irmen, Roßberg 2004). Genus a pohlavní typičnost ovlivňují nezávisle na sobě pohlavní vztaženost situačních modelů. L. Irmen a N. Roßberg (2004) shrnují spojené působení obou faktorů na základě svých zkoumání generického maskulina, neznakových forem gramatického rodu, vyjmenování obojího pohlaví a užití vespolných substantiv jako *host* nebo *nováček*, kde genus nemůže fungovat jako odkaz na biologické pohlaví, a sice následujícím způsobem: genus a pohlavní typičnost mají poměrně silný vliv, když je gramatický rod jednoznačný (na rozdíl od rodově nepříznakových forem jako např. *studující*),⁸ dále když gramatický rod obsahuje sémantický reflex (v protikladu k užití vespol-

ných substantiv jako *host* nebo *nováček*) a pokud gramatický rod nijak nezdůrazňuje aspekt biologického pohlaví, jako je tomu např. v případě vyjmenování obou rodových protějšků (*studenti a studentky*). U rodově nepříznakových forem a u vespolných substantiv, jež vykazují nejednoznačný, resp. čistě formální genus, nabývá pohlavní typičnost mnohem většího vlivu na reprezentované pohlaví než genus samotný. Naproti tomu zdůrazňuje-li genus vyrovnanost pohlaví prostřednictvím obojího vyjmenování, převažuje efekt gramatického rodu nad efektem pohlavní typičnosti.

Pohlavně typické kontexty. J. Rothermund a B. Scheele (2004) ukázaly, že nezávisle na pohlavní typičnosti názvů osob dokáže textový kontext ovlivnit pohlavní vztaženost situačního modelu. Text o budapeštských lázních vedl nezávisle na různých jazykových formách k hojnějšímu výskytu mužských asociací, přeložení kontextu do západoněmeckého letoviska (lázně na ostrově Sylt) způsobilo při obojím vyjmenování v kombinaci s genericky maskulinními nebo v kombinaci s rodově nepříznakovými tvary vyváženou reprezentaci pohlaví. Odkazy na kontext, které nejsou pro role jednotlivých protagonistů bezpodmínečně relevantní, tedy také mohou způsobit pohlavní vyhraněnost scénářů.⁹

Rodová kongruence členu a zájmena. K. Rothermund (1998) upozorňuje na to, že by mohl být výskyt většího podílu ženských asociací po generickém maskulinu v plurálu způsoben tím, že gramatické členy a zájmenná spojení, používané v maskulinních plurálových tvarech, vykazují podobnost s těmi, které se používají pro ženské singulárové formy – v němčině např. *die* (ve významu ona i oni), *sie* (ve významu ona i oni), *ihr* (ve významu jí i vy, BS). Naproti tomu jsou formy používané u generického maskulina v singuláru jednoznačně maskulinní – v němčině *der/ein* (on), *er* (on), *sein* (jeho). Některé prvky jeho studie obsahovaly několik takových odkazů.¹⁰ Plurálové gramatické členy a plurálová zájmena tedy mohou vést k rezonanci ženských obsahů. Položky ve studii L. Irmen a N. Roßberg (2004) však také obsahovaly nejméně jeden zájmenný odkaz prostřednictvím zájmen *sie* (česky: *ona, oni*) a *ihre* (česky: *její, jejich*), aniž by se to odrazilo ve zvýšených ženských reprezentacích. Rothermundem uvedený vliv se pravděpodobně střetává s dalšími pohlavně vztaženými kontextovými odkazy jako pohlavní typičnost nebo explicitní textová informace (např. ... *jejich ženy*) a je jimi překryt. Aby mohl být nakonec určen vliv rodové kongruence členů a zájmen, jsou zjevně nutné další studie.

Shrneme-li naše poznatky, mohou genus, pohlavní typičnost názvů osob, pohlavní typičnost všeobecného kontextu (s určitými výhradami), jakož i rodová shoda gramatického rodu a zájmena zapříčinit pohlavně vztažené rezonanční procesy. Aspekty mluvnické kategorie čísla a určitosti¹¹ v dosavadním výčtu chybějí. Zatímco se u analyzovaných pramenů předpokládá, že působí prostřednictvím aktivace pohlavně vztažených obsahů paměti, přikládá se jmennému číslu a určitosti označení osob vliv na konkrétnost rolí protagonistů ve scénářích. To znamená, že působí vzhledem k výše rozebíraným faktorům ortogonálně a jejich účinek

dokážou posílit nebo oslabit. V následující pasáži proběhne výše vytyčené teoretické předpoklady.

Reprezentace jednotlivých osob versus reprezentace skupin

Jednotliví protagonisté jsou v explicitním fokusu reprezentováni jedním tokenem (Garrod, 1995; Sanford, Garrod 1998) a jsou, pokud je to možné, přiřazeni k jedné roli v implicitním fokusu. Podle dvojice A. J. Sanford a L. M. Moxey (1995, 1999) platí také pro skupiny, že jsou reprezentovány v explicitním fokusu jedním tokenem, dokud mohou být v implicitním fokusu přiřazeny k jedné společné roli (*Studenti vstávají pozdě..., Umělci jsou občas náladoví...*). To je smysluplné, neboť explicitní fokus je jako část pracovní paměti omezen ve své kapacitě (Garrod 1995; Sanford, Garrod 1998). Diferenciace do více tokenů následuje tedy pouze, když se osoby v implicitním fokusu chopí různých rolí (např. ve větě *Některí studenti vstávají brzy, jiní spíš později*; tady by se daly nalézt dvě role v implicitním fokusu). Tím se vylučuje možnost, že by byla skupina osob s toutéž rolí reprezentována samými jednotlivci. Role pro skupiny jsou jinými slovy „skupinové role“. Naproti tomu je zjevné, že role jednotlivců jsou silněji personalizovány, jsou konkrétnější, a proto přístupnější pohlavně vztaženým rezonančním procesům. Při stejných kontextových odkazech, které dokážou vyvolat pohlavně vztaženou rezonanci (např. *genus* nebo pohlavní typičnost názvu osoby), je nutno u formy singuláru počítat se silnější pohlavně vztaženou reprezentací než ve formě plurálu (např. *Astronaut musí pravidelně cvičit./ Astronauti musejí pravidelně cvičit.*). Obdobná argumentace platí pro určité a neurčité formy. Určitá forma by měla vést ke konkrétní roli v implicitním fokusu, na rozdíl od neurčité formy, a dále při konstantních kontextových odkazech zároveň vést k silnější pohlavně vztažené reprezentaci, než je tomu u neurčité formy (*Tento astronaut zmeškal trénink./ Astronaut zmeškal trénink.*).

Stav výzkumu o rozdílu mezi singulárovou a plurálovou formou není jednoznačný. Rothermundovy (1998) výsledky sice nesouhlasí s nastiněnými předpoklady, výsledky jeho studie o plurálových formách však ve srovnání s řadou dalších výzkumů stojí jako výjimka osamoceně. Jsou tedy nutné další výzkumy vlivu variací čísla na pohlavní vztaženost osobní informace. V souvislosti s předpoklady ve vztahu k určitým a neurčitým formám zjistila studie dvojice L. Irmen a A. Köhncke (1996, experiment 1), že kategorie *muž* je po specifickém maskulinu (např. *Tento zákazník včera zapomněl peníze.*) disponibilní rychleji než po generickém maskulinu (např. *Zákazník se sporozírovým účtem je obsloužen rychleji.*). V této oblasti je potřeba provést další replikace výsledku výzkumu s rozšířením stimulačního materiálu na plurálové formy a na femininum, aby mohly být teoretické předpoklady dále ověřovány.

Závěrečné poznámky

Cílem předkládané práce byla teoretická interpretace německojazyčných výsledků výzkumu reprezentace generického maskulina.

Předpoklad vytvoření situačního nebo mentálního modelu se současným zahrnutím kontextových znalostí nám umožnil srovnání výsledků různých procedur, úkolů a stimulačních variací. Na základě modelů porozumění textu založených na paměti se ukázalo, jakým způsobem vstupují pohlavně vztažené obsahy do situačního modelu. Jako příčiny pohlavně vztažené rezonance byly identifikovány gramatický rod označení osob, jejich pohlavní typičnost, pohlavní typičnost kontextů (s jistým omezením) a rodově shodné členy a zájmena. Teoretické předpoklady reprezentace jednotlivých osob versus skupin nám nadto umožnily prognózu účinku jmenného čísla a určitosti na konkrétnost rolí u protagonistů v implicitním fokusu. Názory na mužskou předpojatost generických maskulin se shodovaly již dříve, nyní je však zřejmé, prostřednictvím jakých procesů mohou *genus*, ale i další jazykové i mimojazykové procesy jako pohlavní typičnost ovlivňovat reprezentaci osobní informace.

Vzhledem k tomu, že výsledky výzkumu generického maskulina byly do představeného teoretického rámce integrovány post hoc, měly by být nové prognózy odvozovány a empiricky ověřovány. Na nezbytnost testování předpokládaných efektů jmenného čísla a určitosti použitých označení bylo již poukázáno. Další možnosti experimentálního testování se otevírají v oblasti pohlavně vztažených obsahů paměti. Kombinace několika pramenů pohlavně vztažené rezonance stimulačního materiálu měla vést k výraznějším pohlavně vztaženým situačním modelům, než jaké by vznikly pouze u jednoho pramene (např. mužský rod, mužské názvy rolí v mužském kontextu versus mužský rod, neutrální názvy rolí v neutrálním kontextu). Předcházející aktivace typických znaků žen a mužů pomocí primingu měla posílit pohlavně vztaženou rezonanci prostřednictvím pohlavně typických rolí ve srovnání s chybějící preaktivací. To je jen několik příkladů možností, jak otestovat nové hypotézy.

U otázky, jaký efekt má výzvový charakter procedur na reprezentaci, je nutno podotknout, že se výsledky studii s výzvovým charakterem a bez něj v zásadě neliší. Studie nevýzvového charakteru nepřinesly žádné doklady situačních modelů abstrahujících pohlaví. Na základě zde představeného teoretického pozadí to také ani nelze očekávat. Jestli je nutno z vytvořeného mentálního modelu rekonstruovat pohlaví určité osoby nebo upamatování se na pohlavně vztažený textový obsah, nemění to nic na pohlavní vztaženosti modelu, který je ovlivněn na jedné straně obsahovými a formálními znaky stimulačního materiálu, na straně druhé danými obsahy paměti zúčastněných. V obou případech povede silněji pohlavně vztažený model také k silnějšímu vytvoření mužské předpojatosti v odpovědích. Studie s výzvovým charakterem nemohou ukázat možnou existenci pohlavně abstrahujících reprezentací. Dovolují však formulovat vývody, do jaké míry jsou vytvořené reprezentace slučitelné s mužskou nebo ženskou konkretizací. V případě pohlavně neutrální reprezentace by měly být pro

konkretizace k dispozici obě pohlavní kategorie, a sice ve stejné kvalitě. Jestliže tomu tak není, jeví se zjištění, že se nejedná o neutrální pohlavní reprezentaci, jako oprávněné.

Se zřetelem na všemocnost nezacíleného rezonančního procesu se jeví jako téměř nemožné usilovat o „pohlavně neutrální“ jazyk. V paměti recipujících totiž může existovat nespočetné množství pramenů pohlavně vztažených asociací. Otevírají se nám však možnosti, pokud je to nutné, cíleně ovlivnit pohlavně vztažené reprezentace označených osob. Jako všeobecné pravidlo platí, že ženy, pokud mají být také přítomny, mohou být explicitně uváděny (např. u vyjmenování obojího rodu), a že generická maskulina a (byť v menší míře) nepříznačkové formy gramatického rodu vyvolávají spíše mužské než ženské asociace. Jestliže nehraje pohlaví možných referentů žádnou roli, doporučujeme dávat přednost nepříznačkovým formám gramatického rodu (v češtině je to například – s určitými výhradami – zpodstatnělé přídavné jméno nebo přídělné, vespolečné substantivum, substantiva typu *vedoucí, mluvčí, účetní* apod., JV) před generickým maskulinem, tyto formy mají totiž nižší mužskou předpojatost (Irmen, Roßberg 2004). Vliv typičnosti rolí může být eliminován pomocí zdůraznění gramatického rodu (*električárky*) nebo prostřednictvím kontextového odkazu (*The electrician was a cautious woman*, srov. Duffy, Keir 2004). V obecně stereotypně mužském kontextu (jako např. východoevropské lázně; Rothmund, Scheele 2004) je evidentně zapotřebí více než občasného obojího vyjmenování, aby mohly být vyvolány i ženské asociace. V tomto případě mohou vést k cíli explicitní kontextové odkazy navíc kombinované s negenerickými jazykovými formami (např. *koupající, ženy i muži*). Uvědomění si pohlavně vztažených odkazů v jazyce a jejich vlivu na porozumění jazyku nám tedy umožňuje udržovat si určitou kontrolu nad pohlavně vztaženými obsahy mentálních reprezentací a konečků i nad tím, jak bude co pochopeno.

Literatura

- Barton, S. B., Sanford, A. J. 1993. „A case study of anomaly detection: Shallow semantic processing and cohesion establishment.“ *Memory & Cognition*, Vol. 21: 477–487.
- Braun, F., Gottburgsen, A., Sczesny, S., Stahlberg, D. 1998. „Können Geophysiker Frauen sein? Generische Personenbezeichnungen im Deutschen.“ *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, Vol. 26: 265–283.
- Cameron, D. 1985. „What has gender got to do with sex?“ *Language & Communication*, Vol. 5: 19–27.
- Cook, A. E., Halleran, J. G., O'Brian, E. J. 1998. „What is readily available during reading? A memory-based view of text processing.“ *Discourse Processes*, Vol. 26: 109–129.
- Duden Grammatik (Duden sv. 4), 1998. 6. nově přepracované vydání. Mannheim: Dudenverlag.
- Duffy, S. A., Keir, J. A. 2004. „Violating stereotypes: Eye movements and comprehension processes when text conflicts with world knowledge.“ *Memory & Cognition*, Vol. 32: 551–559.
- Engel, U. 1998. *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Groos.
- Gabriel, U., Mellenberger, F. 2004. „Exchanging the generic masculine for gender-balanced formel – the impact of context valence.“ *Swiss Journal of Psychology*, Vol. 63: 273–278.
- Garnham, A. 2001. *Mental models and the interpretation of anaphora*. Hove: Psychology Press.
- Garrod, S. C. 1995. „Distinguishing between explicit and implicit focus during text comprehension.“ Pp. 3–17 in Rickheit, G., Habel, C. (eds.). *Focus and coherence in text comprehension*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Garrod, S. C., Sanford A. J. 1988. „Discourse models as interfaces between language and the spatial world.“ *Journal of Semantics*, Vol. 6: 147–160.
- Gerrig, R. J., McKoon, G. 1998. „The readiness is all: The functionality of memory-based text processing.“ *Discourse Processes*, Vol. 26: 67–86.
- Graesser, A. C., Millis, K., Zwaan, R. A. 1997. „Discourse Comprehension.“ *Annual Review of Psychology*, Vol. 48: 163–189.
- Graesser, A. C., Singer, M., Trabasso, T. 1994. „Constructing inferences during narrative text comprehension.“ *Psychological Review*, Vol. 101: 371–395.
- Heise, E. 2000. „Sind Frauen mitgemeint? Eine empirische Untersuchung zum Verständnis des generischen Maskulinum und seiner Alternativen.“ *Sprache & Kognition*, Vol. 19: 3–13.
- Heise, E. 2003. „Auch einfühlsame Studenten sind Männer: Das generische Maskulinum und die mentale Repräsentation von Personen.“ *Verhaltenstherapie und Psychosoziale Praxis*, Vol. 35: 285–291.
- Hellinger, M. (ed.) 1985. *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik: Internationale Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hellinger, M. 1990. *Kontrastive feministische Linguistik: Mechanismen sprachlicher Diskriminierung im Englischen und Deutschen*. Ismaning: Max Hueber Verlag.
- Irmen, L., Köhncke, A. 1996. „Zur Psychologie des „generischen“ Maskulinums.“ *Sprache & Kognition*, Vol. 15: 152–166.
- Irmen, L., Roßberg, N. 2004. „Gender markedness of language: The impact of grammatical and non-linguistic information on the mental representation of person information.“ *Journal of Language and Social Psychology*, Vol. 23: 272–307.
- Johnson-Laird, P. N. 1982. „Propositional representations, procedural semantics, and mental models.“ Pp. 253–261 in Mehler, J., Walker, E. C. T., Garrett, M. (eds.). *Perspectives on mental representation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Johnson-Laird, P. N. 1987. „The comprehension of discourse and mental models.“ Pp. 253–261 in Nagao, M. (ed.). *Language and artificial intelligence*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
- Kalverkämper, H. 1979. „Die Frauen und die Sprache.“ *Linguistische Berichte*, Vol. 62: 55–71.

- Kintsch, W. 1988. „The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration model.“ *Psychological Review*, Vol. 95: 163–182.
- Kintsch, W., van Dijk, T. A. 1978. „Toward a model of text comprehension and production.“ *Psychological Review*, Vol. 85: 363–394.
- Linderholm, T., Virtue, S., Tzeng, Y. van den Broek, P. 2004. „Fluctuations in the availability of information during reading: Capturing cognitive processes using the landscape model.“ *Discourse Processes*, Vol. 37: 165–186.
- McKoon, G., Ratcliff, R. 1986. „Inferences about predictable events.“ *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, Vol. 12: 82–91.
- McKoon, G., Ratcliff, R. 1992. „Inference during reading.“ *Psychological Review*, Vol. 99: 440–466.
- O'Brien, E. L., Cook, A. E., Peracchi, K. A. 2004. „Updating a situation model: Reply to Zwaan and Madden.“ *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, Vol. 30: 289–291.
- O'Brien, E. L., Rizella, M. L., Albrecht, J. E., Halleran, J. G. 1998. „Updating a situation model: A memory-based text processing view.“ *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, Vol. 24: 1200–1210.
- Pusch, L. F. 1979. „Der Mensch ist ein Gewohnheitstier, doch weiter kommt man ohne ihn.“ *Linguistische Berichte*, Vol. 63: 84–102.
- Pusch, L. F. 1984. „Weibliche Personenbezeichnungen als Ausdruck weiblicher Realitätsdefinition.“ Pp. 257–273 in Kürschner, W., Vogt, R. (eds.). *Sprachtheorie, Pragmatik, Interdisziplinäres*. Tübingen: Niemeyer.
- Rothermund, K. 1998. „Automatische geschlechtspezifische Assoziationen beim Lesen von Texten mit geschlechtsindefiniten und generisch maskulinen Text-Subjekten.“ *Sprache & Kognition*, Vol. 17: 183–198.
- Rothmund, J., Scheele, B. 2004. „Personenbezeichnungsmodelle auf dem Prüfstand.“ *Zeitschrift für Psychologie*, Vol. 212: 40–54.
- Rummler, U. 1995. „Ärztin oder Arzt? Eine psycholinguistische Untersuchung zum generischen Gebrauch des Maskulinums bei Grundschülerinnen und Grundschulern.“ *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie*, Vol. 51: 173–189.
- Sanford, A. J., Barton, S. B., Moxey, L. M., Paterson, K. 1995. „Cohesion processes, coherence, and anomaly detection.“ Pp. 203–213 in Rickheit, G., Habel, C. (eds.). *Focus and coherence in discourse processing*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Sanford, A. J., Garrod, S. C. 1981. *Understanding written language*. Chichester: Wiley.
- Sanford, A. J., Garrod, S. C. 1998. „The role of scenario mapping in text comprehension.“ *Discourse Processes*, Vol. 26: 159–190.
- Sanford, A. J., Moxey, L. M. 1995. Notes on plural reference and the scenario-mapping principle in comprehension. Pp. 18–34 in Rickheit, G., Habel, C. (eds.). *Focus and coherence in discourse comprehension*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Sanford, A. J., Moxey, L. M. 1999. „What are mental models made of?“ Pp. 57–76 in Rickheit, G., Habel, C. (eds.). *Mental models in discourse processing and reasoning*. Amsterdam: Elsevier.
- Scheele, B., Gauler, E. 1993. „Wählen Wissenschaftler ihre Probleme anders aus als WissenschaftlerInnen? Das Genus-Sexus-Problem als paradigmatischer Fall der linguistischen Relativitätsthese.“ *Sprache & Kognition*, Vol. 12: 59–72.
- Scheele, B., Rothmund, J. 2001. „Sprache als Sozialität: Linguistische Relativität und das Genus-Sexus-Problem.“ Pp. 77–129 in Groeben, N. (ed.). *Zur Grammatik einer sozialwissenschaftlichen Psychologie*. Münster: Aschendorf.
- Stahlberg, D., Sczesny, S. 2001. „Effekte des generischen Maskulinums und alternativer Sprachformen auf den gedanklichen Einbezug von Frauen.“ *Psychologische Rundschau*, Vol. 52: 131–140.
- Trömel-Plötz, S. 1978. „Linguistik und Frauensprache.“ *Linguistische Berichte*, Vol. 57: 59–68.
- van den Broek, P., Gustafson, M. 1999. „Comprehension and memory for texts: Three generations of reading research.“ Pp. 15–34 in Goldman, S. R., Graesser, A. C., van den Broek, P. (eds.). *Narrative comprehension, causality, and coherence. Essays in honor of Tom Trabasso*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- van den Broek, P., Ridsen, K., Fletcher, C. R., Thurlow, R. 1996. „A „landscape“ view of reading: Fluctuating patterns of activation and the construction of a stable memory representation.“ Pp. 165–187 in Britton, B. K., Graesser, A. C. (eds.). *Models of understanding text*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- van den Broek, P., Young, M., Tzeng, Y., Linderholm, T. 1999. „The Landscape model of reading: Inferences and the online construction of memory representation.“ Pp. 71–98 in van Oostendorp, H., Goldman, S. R. (eds.). *The construction of mental representations during reading*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- van Dijk, T. A., Kintsch, W. 1983. *Strategie of discourse comprehension*. New York: Academia Press.
- Zwaan, R. A., Radvansky, G. A. 1998. „Situation models in language comprehension and memory.“ *Psychological Bulletin*, Vol. 123: 162–185.

Korespondenci zasílejte na adresu: lisa.irmen@psychologie.uni-heidelberg.de.

Poznámky

1 Přeloženo z německého originálu Irmen, L., Linner, U. 2005. „Die Repräsentation generisch maskuliner Personenbezeichnungen: Eine theoretische Integration bisheriger Befunde.“ *Zeitschrift für Psychologie*, Vol. 213, No. 3: 167–175. Here appearing by permission of © L. Irmen, U. Linner and © Hogrefe Verlag, Göttingen, 2005. Překlad © Barbora Schnelle

(BS), 2010. Odbornou redakci a konzultaci překladu provedla Jana Valdřová (JV).

2 Předkládaná práce se zabývá pouze německojazyčnými studii. Dále formulovaný reprezentační model je však bez obtíží přenosný i do dalších jazyků.

3 Tvar je možný pouze v němčině, např. *NachbarInnen*, velké písmeno I uprostřed slova má sugerovat femininní i maskulinní tvar v jednom slově, čeština se této formě jmenování obou pohlaví přibližuje tvarem s lomítkem, pozn. BS.

4 Studie 1 a 3 výzkumné řady Stahlberg a Sczesny (2001) pravděpodobně nespádají do této skupiny. V jejich případě nebyla generická maskulina integrována do větných nebo textových kontextů, nýbrž do otázek po oblíbeném malíři, slavné osobnosti atd. Tím se nalezený efekt vysvětluje aktivací samotného označení osob (*oblíbený malíř, románový hrdina* atd.).

5 Jako příklad uveďme minimalistický přístup dvojice G, McKoon a R. Ratcliff (1992), jakož i konstruktivistický přístup autorského kolektivu Graesser, Singer a Trabasso (1994). Svým způsobem minimální konsenzus představuje fakt, že úsudky o zachování lokální koherence textu vznikají automaticky, přičemž jejich obzvláště důležitou součástí jsou kauzální a referenční odkazy (Linderholm et al. 2004; van den Broek et al. 1996).

6 Tyto části paměti jsou dynamické, protože mění své obsahy v souladu s nově dodávanými jazykovými vklady. Jako statické části paměti fungují epizodická paměť dosavadních textových obsahů a sémantická paměť spojená se znalostmi světa určité osoby.

7 Při explicitním zdůraznění pohlaví v textu, např. prostřednictvím formálně výrazného užití velkého písmena I (v němčině např. *StudentInnen*) je možné, že je pak token toho či onoho protagonisty přiřazen v explicitním fokusu k pohlavnímu atributu (zde *ženskému*). Podle studie dvojice Sanford a Garrod (1981) jsou vlastnosti protagonistů, které jsou sice v textu uvedeny, ale nejsou interpretovány prostřednictvím scénáře, přiřazeny vždy k příslušnému tokenu (např. ve větě *She was served by a handsome Italian waiter* jsou po předcházející aktivaci popisu restaurace přiřazeny k tokenu *waiter* atributy *handsome* a *is Italien*, neboť tyto atributy nejsou ve scénáři automaticky obsaženy; viz s. 179f). To neznamená, že se pohlaví tímto způsobem všeobecně přiřazuje k protagonistům (to je nemožné již z důvodu omezené kapacity explicitního fokusu, který je součástí pracovní paměti), děje se to pouze při mimořádných upozorněních v textu, která přesahují obvyklé označení gramatického rodu.

8 V němčině je tvar plurálu *Studierende* pro oba rody stejný; v češtině vyžaduje maskulinní flexi závislých větných členů, používá-li se genericky: „*Někteří studující navštívili...*“ (Pozn. JV)

9 Proč měly testované osoby tendenci nahlížet na východoevropské lázně jako „mužštější“ než severoněmecké, nebylo předmětem zjišťování. (Pozn. JV z konzultace s L. Irmen)

10 Např.: Tyto televizní noviny se líbí divákům. Na straně s přehledem vidí všechny programy pohromadě. Tady mohou okamžitě najít svůj oblíbený pořad (Rothermund 1998: 197).

11 V němčině existuje člen určitý a neurčitý, pozn. BS.

GENDER V JAZYCE

A KULTURA VEŘEJNÉHO PROJEVU / JANA VALDŘOVÁ

Genderovělingvistický výzkum: odezvy v české lingvistice

Genderová nebo také *feministická* lingvistika (*gender linguistics, feminist linguistics*, u nás etablovaná pod názvem *genderová lingvistika*) patří k jazykovědným disciplínám, které zkoumají efekty užívání jazyka z hlediska jejich vlivu na sociální rozvrstvení společnosti. Oba názvy označují vědní obor soustředěný na jazykové nástroje utváření sociálních konstruktů ženství a mužství a s nimi související procesy legitimizace a reprodukce hierarchií pohlaví skrze mluvní jednání. Termín *feministická lingvistika* preferují bádající, jež si přejí explicitně vyjádřit, že sledují feministické, tj. proženské jazykové cíle, o nichž bude pojednáno níže ve zprávě o textu *Kultura genderově vyváženého vyjadřování*.

Aplikace genderu v lingvistice umožňuje sledovat mocenské aspekty mluvní interakce, bez jejichž rozpoznání by so-

ciolinguistická či pragmalinguistická analýza nebyla komplexní nebo by byly výsledky výzkumů dokonce hrubě zkresleny. Článek *Reprezentace genericky maskulinních názvů osob* Lisy Irmen a Ute Linner v tomto čísle referuje o provádění výzkumů pragmatických efektů používání generického maskulina v německy píšící jazykovědě od počátku 90. let minulého století. Různými metodami bylo opakovaně zjištěno, že není-li specifikováno pohlaví a pokud jsou ženy „zahrnovány“ pod mužský jazykový tvar (např. *studenti, vědci* apod.), navozuje tento způsob označování osob představu muže. Logickým opatřením ve prospěch jazykového zviditelnění žen je prosazování alternativních postupů, jež si nekladou za cíl odstranit maskulinum z textů, nýbrž lépe a cíleně využívat celého rejstříku jazykových prostředků, jež jazyk nabízí.

Na genderový výzkum jazyka se také u nás obrací stále více pozornosti a rovněž vzrůstá zájem veřejnosti o genderově vy-

vážené vyjadřování. Kromě dlouhé řady publikací českých odbornic a odborníků na problematiku genderové analýzy jazyka vznikly od jejich počátků v polovině 90. let minulého století stovky¹ vysokoškolských kvalifikačních prací věnovaných nejrůznějším tématům: genderově kritickým jazykovým analýzám mediálních produktů, analýzám úředního jazyka, jazyka školních učebnic, jazyka menšin, problematice užívání generického maskulina, jazykovým reprezentacím maskulinit a femininit, otcovství a rodičovství v různých druzích textů, souvislostem mezi životními volbami a reprodukcí genderových stereotypů atd. Vznikla tak pozoruhodná báze empirických studií, které si zaslouží podobné vzájemné porovnání a bilanci výsledků, jak učinily Lisa Irmen a Ute Linner ve svém přehledu o testech generického maskulina.

Problémem jsou přístupy některých členek a členů bohemistické obce přehlížejících nebo nedoceňujících interdisciplinární povahu práce s kategorií genderu. Roku 1995 odhadovala bohemistka J. Hoffmannová budoucnost genderové / feministické lingvistiky (Hoffmannová 1995: 80, termín vložila do uvozovek) takto: „...pokud je tato „lingvistika“ hodna svého jména (přináší zajímavé poznatky gramatické, stylistické aj.), zaslouží si jistě naši pozornost, pokud však vyniká svým *feministickým* zaměřením, není nám jí nikterak třeba...“. O patnáct let později kritizuje bohemista R. Adam návrhy na genderově vyvážené vyjadřování: „Vrcholem genderocentrického, podvojného nahlížení na svět je v [níže zmíněné, pozn. JV] příručce pasáž o tom, že statistiky jako například počet doktorandů na univerzitě nemohou pravdivě a úplně informovat, chybí-li rozdělení rubrik podle genderu. Kdokoli chce tedy mluvit o nějaké skupině lidí, má ji podle příručky napřed rozdělit na muže a ženy. Každý čtenář (ženy nevyjímaje) nechť si rozhodne, zda by ve světě, v němž muži a ženy netvoří jednotu, nýbrž dvě neslučitelné skupiny, chtěl žít.“ Na jiném místě se s podivením dočteme: „Požadující jazykové zviditelnění žen, dožadují se vlastně zastánci feministické lingvistiky jazykového zviditelnění tohoto rozdělení lidstva. Efekt podvojného uvádění jmen (*studenti a studentky, studenti/ky* apod.) nespočívá v tom, že by vracelo ženám společenské uznání, které jim jazyk odebral, nýbrž v tom, že lidem vnucuje podvojně vidění světa.“ (Adam 2010)

Pro další rozvoj genderové lingvistiky v Česku bude nezbytná podpora ze strany vedoucích osobností, školitelů a školitelek z jazykovědných pracovišť a financování výzkumů. Reprodukce genderových hierarchií prostřednictvím jazyka souvisí s uplatňováním žen na trhu práce, doceněním jejich vzdělání, schopností, talentů, ale i s domácím násilím nebo sexuálním obtěžováním na pracovišti. Česká genderová lingvistika, sociolingvistika a pragmatika tu má mnoho co říci; podvojně vidění světa se, myslím, nemusíme obávat.

Smysl a cíle jazykového managementu.

Příklady z Česka a zahraničí

Vliv jazyka na skutečnost vyjádřila badatelka D. Cameron slovy „jazyk není pouze prostředek pro vyjádření myšlenek, jazyk myšlenky formuje“ (Cameron in Link 1998: 19–20).

Chce-li společnost pěstovat rovné a důstojné vztahy mezi osobami a skupinami, musí z toho hlediska kriticky reflektovat jazykový úzus a vhodnými doporučeními a/nebo legislativou eliminovat projevy nekorektnosti. V oficiálním projevu konsenzuálně nepřipadá v úvahu používat výrazy *negr, Cikán/ka, slepec*; zato běžně unikají na veřejnost výroky hrubě znevažující ženy.

Degradace může probíhat skrytě, jako např. v reklamě na domácí výčepní přístroj Eta z roku 2008: „Výčep se hodí na zahradu pro grilování s přáteli. Ženy ocení především to, že už nebudou muset kupovat pivo v lahvích, které se při cestě z obchodu pronese“ (srov. nálezy Leeuwen-Turnovcové 2005), nebo naopak zcela otevřeně, např. „Talent se žádá od chlapů. Holky mohou být blbě jak dlaně necky, ale musejí být krásné“ (výrok režiséra divadla F. R. Čecha). Pro vysokou četnost takových „vtipů“ v jazyce veřejného projevu nelze tyto výroky považovat za nadsázku, nýbrž staly se „standardem“ a zůstanou jím, dokud nenastane společenský konsenzus o jazykové kultuře i v této oblasti.

Praxe označování osob je v českém jazyce veřejné sféry srovnatelná s němčinou minulých desetiletí, kdy se účinky generického maskulina teprve ověřovaly. Na souvislosti mezi jazykem a genderem upozornil v polovině ledna 2010 v Česku osmdesátistránkový text *Kultura genderově vyváženého vyjadřování* autorek J. Valdové, B. Knotkové-Čapkové a P. Pačlikové, uveřejněný na webu MŠMT v lednu 2010 (www.msmt.cz, později staženo). Tato publikace je v češtině a o češtině první popularizační text svého druhu, v němž je vyzdvížena důležitost rozpoznávání jazykové diskriminace² a v němž jsou formulovány principy rovného jazykového pojednávání žen a mužů. Teoretická část textu zasazuje veřejný projev do souvislostí s genderovými vlivy, které formují nejen rozhodování a životní volby lidí, nýbrž také – a to především – myšlení a mluvení jako jeden z klíčových způsobů jednání. Praktická část vychází vstříc rostoucímu zájmu veřejnosti o genderově citlivé vnímání a používání jazyka, nepostradatelné při tvorbě veřejných vystoupení a písemných prezentací. Představuje pravidla genderově korektního jazyka (*gender-fair language*)³ a nabízí vhodné alternativy genderově nesymetrického způsobu vyjadřování pro češtinu, angličtinu a němčinu. Oba posledně jmenované cizí jazyky se v Česku vyučují často i na vysokých školách bez jediné zmínky o náležitostech genderově korektní sebe prezentace mluvčích na veřejnosti. Neustálé „zahrnování“ žen pod tzv. generické maskulinum je specificky českým přístupem k označování osob, který si pak řada mluvčích přenáší do cizího jazyka.

Jazyková doporučení pro genderově korektní vyjadřování představují úsilí o nastolení uzádných norem směřujících proti znevažování lidské důstojnosti, k eliminaci napětí, zmírňování společenských nerovností a zlepšování lidských vztahů. V němčině se osvědčily čtyři strategie rovného jazykového pojednávání žen a mužů formulované jednou z předních představitelk německy píšící lingvistiky Marlis Hellinger (Hellinger in Spillner 1990: 102–107).

- Strategie *feminizace*: jedná se o jazykové zviditelňování žen pomocí přechylování, uvádění rodových protějšků (*vědci a vědkyně* nebo *vědkyně a vědci*) apod. Tato strategie je neslučitelná se „zahrnováním žen“ pod tzv. generické maskulinum. Nelze například vytvořit image *vědkyně* tím, že mluvíme o *vědcích* či oslovujeme plénum vědecké konference *Vážení kolegové, Vážení posluchači*.⁴
- Strategie *neutralizace*: vyhýbání se rodově specifickým názvům osob a zvýšené užívání rodově neutrálních názvů, např. *vedoucí, pokladní, studující, prodávající* apod.
- Strategie *symetrizace*: ženy i muži jsou označováni týmiž jazykovými prostředky, např. příjmeními, tituly, označeními funkcí apod.
- Strategie *neužívání* genderově stereotypních a diskriminujících názvů osob: v češtině *něžné pohlaví / silné pohlaví, páni tvorstva* aj.
- přeformulovávat vazby s GM: vyhýbat se mužským tvarům zájmen (analogicky v češtině „Kdo nepobírá příspěvek“ místo „Ten, kdo...“);
- využívat přímé oslovování („Prosím, dbejte...“ místo „Uchazeč musí dbát...“);
- používat infinitiv („Prosíme vyplnit...“ / „Je třeba vyplnit...“ místo „Každý návštěvník vyplní...“);
- používat opis s trpným rodem („Příspěvek na dítě se vyplácí zároveň se mzdou“ místo „Každý pracovník obdrží příspěvek na dítě zároveň se mzdou“);
- používat opis s adjektivem v přívlastku („lékařská pomoc“ místo „pomoc lékaře“) apod.

Doporučuje se dodržovat mluvnickou kongruenci větných členů: „Paní B. je *lékařka*“, nikoli *lékař*, „Organizace je *vydavatelkou* brožury“, nikoli *vydavatelem*. Tvůrčí tým povzbuzuje uživatelskou obec ke kreativní práci s jazykem.

Instituce v německy mluvících zemích uznávají genderově vyvážený jazyk jako svou vizitku rovného pojednávání žen a mužů. Dokládají to namátkově zvolené příklady ze dvou odlišných oblastí – zaměstnaneckých odborových svazů a univerzit.

Manuál pro členky a členy Rakouského odborového svazu (ÖGB 2006), na jehož sestavení spolupracovaly jazykovědkyně a političky, představuje cennou podporu nejen při genderově vyvážené tvorbě textů, obrazového materiálu, brožur, nýbrž také při práci s médii a s veřejností, jak zdůrazňuje předseda ÖGB R. Hundstorfer v předmluvě. Podle slov předsedy záleží ÖGB jako organizaci na image věrohodného a angažovaného zástupce zájmů žen a mužů. Pomocí genderově symetrického způsobu vyjadřování chce ÖGB oslovovat nové cílové skupiny a získávat nové členstvo.

Genderově symetrický jazyk spočívá podle brožury v dodržování principu zviditelnění žen, symetričnosti obrazů žen a mužů a vyhýbání se stereotypům. Metodický manuál ÖGB uvádí a komentuje příklady otevřené i skryté jazykové diskriminace z tisku. Cituje např. otevřeně diskriminující poznámku médií ke zvolení kancléřky: „Aspoň se tam nedostala přes postel“. Příkladem skryté jazykové diskriminace žen je výrok z textu jedné odborové organizace, kritizujícího současnou finanční situaci: „Oba životní partneři musejí pracovat, aby mohli rozumně žít.“ (Tamtéž, s. 8–9). Sloveso *musejí* signalizuje nepatřičnost faktu, že pracují oba, tedy žena i muž. Formulace reprodukuje stereotyp „tradiční“ úlohy ženy tvořit rodinné zázemí.

Příručka dále obsahuje výčet jazykových formulací, kterými lze nahrazovat generické maskulinum (GM): dlouhý a krátký splitting (*občan a občanka, občan/ka*) nebo rodovou neutralizaci (pomocí slovesných adjektiv *studující* apod.), která je na rozdíl od češtiny v němčině snadnější i produktivnější, poněvadž ji lze řešit pouhou alternací členu *die/der*; koncovky jsou pro maskulinum i femininum stejné. Dále se v manuálu navrhuje například:

Dalším příkladem genderově vyváženého označování žen a mužů je komunikace ve vysokoškolské sféře. P. Paclíková (2005) prostudovala 14 univerzitních směrnic pro nesexistické vyjadřování v anglicky mluvících zemích po celém světě a devět směrnic z německy mluvících zemí. Ve své práci zevrubně referuje o jazykových prioritách a postojích univerzit k otázce genderově korektního jazyka; z německy mluvících zemí jde o univerzity v Pasově, Heidelbergu, Stuttgartu, Štýrském Hradci, Klagenfurtu, Linci, Freiburgu, Curychu, Bernu; z anglicky mluvících jsou zastoupeny univerzity z celého světa od USA přes Evropu po Nový Zéland a Austrálii.

Pro nás jsou zajímavé poznatky z Rakouska, srovnatelného s Českem rozlohou, počtem obyvatel a do jisté míry i správním systémem. Univerzity v rakouském Klagenfurtu a Linci sledují svými jazykovými doporučeními tyto cíle: zamezení jazykové diskriminaci, zajištění genderové korektnosti mluveného i psaného projevu, eliminaci případných jazykových nepřesností, odstranění předsudků, zvýšení jazykového uvědomění, vyšší míru citlivosti vůči zrovnoprávnění žen a mužů v jazyce a celkové zlepšení stylistické úrovně textů; kromě toho rovněž zdůrazňují tvůrčí přístup k jazyku v této oblasti (tamtéž: 36) – podobná výzva by v češtině stěžejí prošla.

K dílčím opatřením, jež se na univerzitách v německy mluvících zemích prosadila, patří bezesporu užívání tvarů *studující* a *vyučující* (*der/die Studierende, Lehrende*) místo *student* a *učitel*. Klagenfurtská univerzita navrhuje mj. přechylování akademických titulů v ústním i písemném úzu, např. *Diplom-Ingenieurin*, zkráceně *Dipl.-Ing.ⁱⁿ* Směrnice Curyšské univerzity obsahují návrhy na genderově symetrická oslovování a označování osob, např. *An Petra und Markus Muster* (na obálce dopisu) místo *An die Familie Markus Muster* (v češtině: *Petře a Markovi Musterových* místo *Rodině Marka Mustera*).

Univerzitní směrnice pojednávají také o řadě dalších problémových okruhů, jak zjistila autorka: o otázkách genderově symetrické charakteristiky osob pomocí atributů,

označování funkcí nebo úřadu, redukcí jazykové stereotypizace životních rolí. Navrhují obměňovat pořadí pohlaví v názvech osob, nastolují otázku genderově symetrické citace, třeba v diplomových pracích, dále uvádějí jazykové alternativy ve prospěch genderově vyváženého používání osobních a přivlastňovacích zájmen, zájmena *man*, věnují poznámku sexistickému humoru. Zahraniční směrnice, vytvořené často v 90. letech, nemají v Česku obdobu; pro nás představují zajímavé svědectví o jedné dimenzi tehdejší společnosti.

Kultura vyjadřování jako obraz lidské důstojnosti

Iniciativy v oblasti jazykové kultury jsou historicky stejně staré jako první svědectví a úvahy o jazyce, uvádí *Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache*, která věnuje tématu jazykové kultury samostatnou kapitolu (Fleischer, Helbig, Lerchner 2001: 717–749). Cituje mj. Pražský lingvistický kroužek, který ve 30. letech minulého století položil vědecké základy pojmu *jazyková kultura*. Tento odkaz rozvíjely osobnosti české bohemistiky F. Daneš, A. Stich, A. Jedlička a další. S kulturou jazyka úzce souvisí téma jazykové kritiky; její principy shrnulo v roce 1986 kolokvium mannheimského Institutu für deutsche Sprache (IDS) *Deutsche Sprache nach 1945* takto:

- Jazyková kritika by se měla vyhýbat tradičnímu návyku kritizovat výrazy mimo kontext, [měla by] tudíž analyzovat a posuzovat jazyk nepřetržitě v textových a situačních souvislostech.
- Jazyková kritika má (...) co do činění s jazykem v sociálně problematických kontextech; měla by tedy cíleně zkoumat konkrétní veřejné jevy, kdy jsou příčiny komunikačních konfliktů způsobeny také jistými typickými jazykovými praktikami.
- Jazyková kritika není jen věcí jednotlivých expertů nebo „přátel jazyka“, její předmět není jen to, co nám jako jednotlivcům „vadí v jazyce“, jazykové „alergie, podněty“ (...), nýbrž je třeba ji chápat jako obecnou, veřejnou jazykovou senzibilitu vůči panujícím a konfliktotvorným jazykovým praktikám: „Jazyková kritika je něco pro všechny: Každý musí být jako mluvčí kritický vůči vlastní mluvě, musí mluvit a naslouchat více reflektovaně, zodpovědnost za jeho vyjadřování je součástí jeho lidské důstojnosti“.
- Cílem kritiky je napomáhat řešit problémy srozumitelnosti a jazykových norem, „v určitém smyslu je kultivovat“ v duchu „komunikativní etiky“, konkrétně ke zlepšení schopností všech uživatelů jazyka reflektovat vyjadřování, to znamená, že „budou schopni a ochotni diskutovat o pravi-

dlech jejich vlastního vyjadřování v sociálně relevantních situacích“ (tamtéž: 725–726, překlad JV, s citacemi řady jazykovědných osobností německy mluvících zemí)

Kleine Enzyklopädie dále podotýká, že od začátku 90. let 20. století (tj. po pádu socialismu) je kladen zesílený důraz na jazykovou kulturu v evropských souvislostech; jazyková kultura je chápána jako *kultura jazykového projevu* a vyvíjí se koncepty *kultivace jazyka*. Jazyková kultura je pojem nadřazený *jazykové kritice* a *jazykové péči*: „Jazyková kultura není preskriptivní nařízení, nýbrž výzva pro nás všechny k reflektovanému užívání jazyka“, uvádějí autoři přímo v názvu jedné z podkapitol (tamtéž: 729, překlad JV).

Metzler Lexikon Sprache bilancoval v roce 2005 vliv a význam jazykového managementu, který v oblasti rovného pojednávání osob iniciovala právě německy píšící feministická lingvistika, těmito slovy: „O feministické jazykové kritice se stále více diskutuje též v populárních médiích a je stále více praktikována; vedla dokonce ke změně úředních textů. Jedná se o politicky motivovanou jazykovou reformu, kterou vzhledem k jejímu rozsahu nelze podceňovat.“ (Glück, Schmöe 2005: 191) Ponechejme na českých jazykovědkyních a jazykovědcích, nakolik tato slova přenesou na českou situaci.

Literatura

- Adam, R. 2010. „Žáci nejsou totéž co žactvo.“ *MF Dnes*, 17. 7. 2010.
- Glück, H., Schmöe, F. (eds.). 2005. *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart: Metzler.
- Fleischer, W., Helbig, G., Lerchner, G. (eds.). 2001. *Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache*. Frankfurt/Main: Peter Lang.
- Hoffmannová, J. 1995. „Feministická lingvistika?“ *Naše řeč*, roč. 78, č. 2.
- Link, A. 1998. *Das Pendant von political correctness in deutschsprachigen Zeitungen*. Universität Augsburg.
- van Leeuwen-Turnovcová, J., Richter, N. (eds.). 2005. *Mediale Welten in Tschechien nach 1989: Genderprojektionen und Codes des Plebejismus*. Specimina Philologiae Slavicae, Band 142. München: Verlag Otto Sagner.
- ÖGB (ed.) et al. 2006. „Ich Tarzan – du Jane?“ *Frauenbilder – Männerbilder. Anleitung für eine geschlechtergerechte Mediengestaltung*. Wien: ÖGB.
- Paclíková, P. 2005. *Genderově korektní jazyk na univerzitách ve vybraných anglicky a německy mluvících zemích – srovnávací výzkum*. Diplomová práce. České Budějovice: PF JU.
- Spillner, B. 1990. *Sprache und Politik. Kongressbeiträge zur 19. Jahrestagung der GAL e.V.* Frankfurt/Main: Peter Lang.

ANKETA: PŘECHYLOVÁNÍ PŘÍJMENÍ JAKO OTÁZKA PŘÍSTUPU?

V poslední době se u nás častěji diskutuje o přechylování cizích příjmení. V roce 2009 měla moderátorka lyžařského závodu Z. Kocumová potíže s ČT, neboť příjmení sportovkyň nepřechylovala. Jaký je Váš názor? Redakce časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* a lingvistka Jana Valdřová uvítají Vaše odpovědi na pět otázek k tématu. Odpovědi, prosím, zašlete na e-mail valdrova@pf.jcu.cz (více informací naleznete na www.valdrova.cz). Děkujeme!

1. Měla by být podle Vás cizí ženská příjmení v českých textech, úředních dokladech a v běžné komunikaci přechylována? Pokud ano, proč? Mají se přechylovat všechna nebo jen některá (která)?
2. Část české bohemistické obce trvá na přechylování cizích příjmení u žen právě proto, že výchozí tvar (např. *Obama, Merkel*) je údajně veřejností vnímán jako mužský. Rovněž český matriční zákon je takto chápe.⁵ Souhlasíte s tímto odůvodněním?
3. Některá česká příjmení (*Janů, Krejčí, Šerých apod.*) se užívají u žen nepřechýlená. Spatřujete uživatelský rozdíl mezi nimi a cizími ženskými příjmeními?
Příklady: „*Zpěvačce Petře Janů se daří na všech frontách*“, „...projekt, garantovaný dlouholetou vegetariánkou a propagátorkou Jógy v denním životě docentkou PaedDr. Miladou Krejčí...“⁶
4. Akceptovali byste níže uvedené příklady, v nichž jsou cizí příjmení ponechána nepřechýlená a pohlaví vyjádřeno jinými prostředky (ženským křestním jménem, názvem profese, koncovkami sloves atd.)?
Příklady: „*K německé kancléřce Angele Merkel (...) se včera připojili...*“, „*Emmons byla vyhlášena nejlepší střelkyní světa*“, „(...)dále tu byla ještě verze americko-italská, kde Na-

tašu hrála Audrey Hepburn a Piera Henri Fonda“, „*Timesy v rozhovoru s J. K. Rowling v roce 2005 přiznávají autorce znovuobjevení a přepracování ...*“, „*V březnu 2009 navštívila Parlament americká ministryně zahraničí Hillary Clinton*“.⁷

5. Měla by se podle Vás k přechylování cizích příjmení vyjadřovat výlučně či přednostně bohemistická lingvistika?

Poznámky

- 1 Jde o skromný odhad na základě rešerší na webových stránkách www.fhs.cz, www.thesis.cz, v databázi studentských prací na www.feminismus.cz a dalších.
- 2 Jedná se o jazykovou diskriminaci žen, která se dotýká rovných příležitostí žen na pracovním trhu.
- 3 Na internetu také pod hesly *non sexist language, non discriminatory language, gender-balanced language apod.*
- 4 Jedním z mnoha příkladů nevyváženého oslovení a označování osob byla praxe zahajování příspěvků na konferenci Český překlad v Praze, UK 2005. To je vlastně paradox, protože principy genderově korektního jazyka se k nám dostávají právě prostřednictvím cizích jazyků.
- 5 Cizím příjmením je zde míněno příjmení cizinky, Češky po sňatku s cizincem, Češky žijící v zahraničí atd., srov. § 69 matričního zákona z 18. března 2004, bod 2: „Při zápisu uzavření manželství lze na základě žádosti ženy (...) uvést v matriční knize příjmení, které bude po uzavření manželství užívat, v mužském tvaru, jde-li o (a) cizinku, (...)“. Bod 3: „Při zápisu narození dítěte lze (...) uvést příjmení dítěte ženského pohlaví v mužském tvaru, je-li dítě (a) cizincem (...)“. Zvýraznění tučným tiskem: JV.
- 6 Viz www.novinky.cz, www.csvv.cz, 7. 6. 2010.
- 7 Viz www.euractiv.cz, www.sport.ihned.cz, www.ceskatelevize.cz, www.citarny.cz, www.europarl.europa.eu, 10. 5. 2010.

SKRYTÉ VÝZVY EKO-FEMINISMU¹ /

ZORA JAVORSKÁ

The Hidden Challenges of Ecofeminism

Abstract: This article identifies connections between the current critical condition of nature and women's position in society. The author describes ecofeminism and situates it within the context of the feminist and environmental movements. The purpose of this article is to introduce the fundamental ideas of ecofeminism, whose underlying principle is a critique of dualistic thinking, and a critique of the application of the logic of dominance and hierarchy. The author argues how this critique is derived from feministic epistemology and goes on to explain the ecofeminist critique of dualistic thinking and hierarchy historically connected to the scientific revolution, which had a big impact on the position of women in society and the current global ecological crisis.

Key words: ecofeminism, critique of dualism and hierarchy, environment

V tomto textu se zaměřím na souvislosti současného stavu přírody a nerovného postavení žen ve společnosti. Ukážu, proč považuji za důležité a přínosné propojování feministické a environmentální kritické analýzy skutečnosti a hledání jejich společného základu. Inspirací a současně hracím polem mi budou různé směry ekofeminismu, feministická epistemologie, pozadí vědecké revoluce,² kritika dualismu a hierarchie a současné environmentální hnutí. Budu vycházet z prací Sandry Harding, Dony Haraway, Zuzany Kiczkové, Karen J. Warren, Carolyn Merchant a dalších.

Nemám v úmyslu všechna výše uvedená témata obsáhnout, ale pouze skrze vybrané ekofeministické myšlenky poukázat na často opomíjené souvislosti neuspokojivého stavu životního prostředí a postavení žen ve společnosti v českém prostředí, a tím upozornit na málo analyzovaný úhel pohledu.

V úvodu se budu věnovat stručnému představení ekofeminismu(ů) a jeho zasazení do feministického a environmentálního kontextu. Dále představím feministickou epistemologii a poukážu na styčné plochy s ekofeminismem. Prostřednictvím ekofeministické kritiky vědecké revoluce nastíním významné důsledky zásadní společenské změny ve vnímání ženy a přírody, která v rámci vědecké revoluce proběhla. Ukážu, že se v podstatě jedná o kritiku dualistického myšlení a hierarchizace světa, kterou vědecká revoluce mimo jiné přinesla. Tímto exkursem naznačím možné souvislosti stavu životního prostředí a postavení žen ve společnosti. Na závěr nabídnu praktický přesah ekofeminismu do současného environmentálního a feministického hnutí.

Ekofeminismus mezi feminismem a environmentalismem

Jelikož je ekofeminismus u nás ne příliš známým pojmem, přiblížím ho stručně slovy anglické ekofeministky, profesorky sociologie a environmentální ekonomky Mary Mellor jako „hnutí, které vidí spojení mezi využíváním přírodního prostředí, jeho špatným stavem a podřízeností a útlakem

žen“ (Mellor 1997: 1). Díky tomuto vymezení ekofeminismus zasahuje jak do environmentalismu, tak do feminismu, z nichž obou těží, a současně je pro ně výzvou. Je nutné připomenout, že všechny tři výše uvedené -ismy představují samy o sobě široký myšlenkový směr s řadou podsměrů, různých názorů a někdy i protichůdných myšlenek. Je zřejmé, že mluvím-li o nich takto obecně, dopouštím se značných zjednodušení. Berme to tedy jako nutné zlo úvodu, které nás zavede do míst, jež chceme poodhalit.

Průnik ekofeminismu s feminismem probíhá skrze nazírání na vztah ženy a přírody, což je i jedno z důležitých témat feminismu. Abychom si prolínání ekofeminismu s feminismem přiblížili, podívejme se, jak feministické přístupy ke vztahu ženy a přírody přehledně třídí³ americká ekofeministka Ynestra King (1989: 22-23).

První přístup k feministickému pojetí vztahu žena – příroda zastupuje Simone de Beauvoir. Poprvé ve své knize *Druhé pohlaví* (1967) poukazuje na to, že žena, stejně jako příroda, je vnímána jako ta „druhá“ ve vztahu k muži, kultuře, a to ji dostává do podřízené pozice. S. de Beauvoir také tvrdí, že muž si je své závislosti na ženě (a přírodě) vědom, a to je zdrojem mužské touhy po překročení, transcendenci. Žena a příroda ho podle autorky stahují zpět. Z toho důvodu Beauvoir vidí možnost ženské emancipace ve zbavení se spojení s přírodou a získání stejné pozice v kultuře jako muž. Do této kategorie – odmítání spojení ženy a přírody – patří kromě Beauvoir také známá antropoložka Sherry Ortner se svou esejí *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?* (1998: 90–114). I ona se přiklání k postoji, že jedinou cestou ženského osvobození je odříznutí ženy od přírody a rovnoprávné spojení s kulturou. Y. King (1989: 22) zde upozorňuje na skutečnost, že tento přístup jen dále podporuje vnímání přírody a kultury jako protikladů.

Druhý přístup je v podstatě opačný a spojuje feministky, které ve vztahu žena – příroda vidí posílení „ženskosti“. Formou tohoto posílení je důraz na ženskou spiritualitu a intuici, které jsou kladeny jako protiklad k mužské racionalitě. Feministická spiritualita čerpá především z mýtů,

uctívání bohyní a řeckého panteonu. Pozitivní spojení žen a přírody ukazuje na prastarých mýtech o Bohyni – Matce – Přírodě a na přirozených cyklech ženy, které z ní dělají dárkyni života. Ani tento přístup zásadně nezpochybňuje zjednodušený dualismus vztahu příroda – kultura, naopak patří do kategorie esencialistický,⁴ některé proudy ekofeminismu se k němu také hlásí.

Třetím feministickým přístupem ke vztahu žena – příroda je podle Y. King (1998: 23) právě ekofeminismus. Ekofeminismus je v tomto případě odlišný od dvou předchozích přístupů hlavně tím, že se snaží zpochybňovat dualitu vztahu příroda – kultura. Ukazuje, jak historické a sociální spojování ženy a přírody vytvořilo jinou životní zkušenost vztahu s přírodou pro ženy a pro muže. Ekofeminismus upozorňuje na možnost využití této ženské životní zkušenosti *spojení s přírodou* a klade důraz na možnost žen představit svůj pohled. V posílení společenského statusu tohoto jiného pohledu vidí ekofeminismus naději na změnu postavení mužů a žen ve společnosti, na změnu v pojetí přírody a kultury a na obecnou změnu dualistického přístupu ke skutečnosti, což jsou hlavní myšlenky ekofeminismu.

Takto se ekofeminismus pojí s feminismem. A jak se ekofeminismus prolíná s environmentalismem? Velice úzce. Ekofeminismus je řadou autorů a autorek přímo řazen mezi proudy environmentální etiky (Kohák 2002; Binka 2008; Merchant 1990 a další). Andrew McLaughlin pak ekofeminismus spolu s lidsky orientovaným environmentalismem, sociální ekologií, hlubinnou ekologií a bioregionalismem uvádí jako proudy radikálního environmentalismu (cit. podle Mellor 1997: 131).

Tato příbuznost je patrná i z poměrně živé debaty mezi hlubinnou ekologií a ekofeminismem, která probíhala převážně v časopise *Environmental Ethics* a kterou rozpoutala australská ekofeministka Ariel Salleh svým článkem „Deeper than Deep Ecology: The Eco-Feminist Connection“ (1984: 335–341). V této debatě se angažovali jak hlubinní ekologové a environmentální filosofové (Fox, Zimmerman, Cheney), tak ekofeministky (King, Plumwood, Kheel) a připojili se k ní i sociální ekologové Murray Bookchin a Janet Biehl svým vymezením vůči hlubinné ekologii i ekofeminismu (Salleh 1992). V této debatě ekofeminismus připomíná oběma směrům, že nedostatečně zapojují feministickou optiku ve svých kritických teoriích. Sociální ekologie v čele s Janet Biehl (1991) na ekofeminismu ostře kritizuje jeho esencialismus a spojení s ženskou spiritualitou. Podstatou hlubinně ekologické kritiky ekofeminismu je podle Warwicka Foxe (1989) přílišné zaměření na kritiku androcentrismu místo obsáhlejší a hlubší kritiky antropocentrismu. Tyto debaty je nutné vnímat v kontextu 80. a 90. let, ve kterých probíhaly a které v podstatě sloužily k jasnějšímu vymezení těchto směrů. Podstatné však zůstává, že ekofeminismus, sociální i hlubinná ekologie společně kritizují dualismus, abstraktní racionalitu, atomismus, hierarchii a centralizaci jako společné původce ekologické krize a tím se jasně řadí do environmentálního hnutí.

Vnitřní spletnost ekofeminismu, či přímo ekofeminismu

Po zasazení ekofeminismu do feministického a environmentálního kontextu by bylo vhodné podívat se na samotný ekofeminismus detailněji. Ani on sám není jednotný, ba právě naopak. Různí autoři a autorky jej dělí a vnímají různorodě. Použiju dělení Zuzany Kiczkové (1998)⁵ na radikální, kulturní a sociální ekofeminismus, a to především z důvodu přehlednosti. V této posloupnosti je částečně patrná i míra esencialismu, kterou jednotlivé ekofeministické směry obsahují, a to od největší po nejmenší.

Radikální ekofeminismus požaduje především pozvednutí přírody. Přiklání se k vnímání přírody jako složitého, hluboce propojeného systému, kterého jsme pouze součástí, a ne dominantním prvkem. Radikální ekofeministky⁶ kladou velký důraz na hodnoty jako celistvost, pluralismus a nondualita, které objevují právě v přírodě. Tyto hodnoty vnímají také jako ženské a v tom vidí propojenost ženy a přírody. Jasně upozorňují na podobnost útlaku ženy a přírody ze strany muže a kultury tvořené muži, což vidí jako další úroveň propojení ženy a přírody. Radikální (eko)feministky⁷ nacházejí inspiraci a sílu v prastaré tradici uctívání ženských bohyní a oslavování Matky Přírody. Toto vše radikální ekofeministky často vede k zjednodušujícím závěrům, že pokud nastolíme ženské hodnoty, které jsou z hlediska ochrany přírody „lepší“, zachráníme současnou kritickou situaci. Radikální ekofeminismus má hned dvě velká úskalí. Považovat něco za lepší znamená předpokládat, že to druhé je horší, tedy hierarchizace, která je ale současně středobodem ekofeministické kritiky. A druhé úskalí tkví v esencialismu založeném na univerzálních kategoriích muži a ženy, které jsou vnímány jako homogenní skupiny a jsou stavěny proti sobě. Protože radikální ekofeminismus je aktivistický,⁸ je také nejvíce vidět, což často vede ke zjednodušenému vnímání ekofeminismu – jako pouze radikálního hnutí se sklony k esencialismu a vyzdvihování ženské spirituality.

Kulturní ekofeminismus se soustřeďuje především na hodnoty v dané kultuře spojované s ženskostí, jako altruismus, emocionalita, starostlivost, citlivost ke kontextu atd. Tyto hodnoty vnímá jako kompatibilnější s ekologicky žádoucími hodnotami, směřujícími k šetrnějšímu a ohleduplnějšímu vztahu k přírodě a Zemi. Naproti tomu hodnoty v dané kultuře spojované s mužskostí, tedy racionalita, soutěživost, bojovnost, důraz na výkon, konkurence, jsou vnímány jako přírodu spíše ohrožující. Kulturní ekofeministky jsou si vědomy toho, že ono „mužské“ a „ženské“ je společensky konstruováno v závislosti na historickém období a příslušnosti k dané kultuře, sociální třídě apod. Z toho pro ně jasně vyplývá, že ono „ženské“ se nepojí se všemi ženami a naopak, čímž se částečně vymaňují z esencialismu. Všímají si na základě zkušenosti, že v jednotlivých společnostech v daném čase funguje něco jako soubor „ženských“ a „mužských“ hodnot, které ovlivňují ženy i muže. Kulturní feministky vidí problém v hierarchizaci těchto hodnot, která je středem ekofeministické kritiky. Kulturní ekofemi-

nistky tvrdí, že právě upřednostňování „mužských“ hodnot, například v podobě „účelové racionality“,⁹ tolik typické pro utváření a fungování moderní společnosti, je příčinou současného stavu přírody a ženského postavení ve společnosti. Kulturní ekofeministky ale stále balancují na hranici zjednodušení, že hodnoty historicky spojované s ženskostí jsou z hlediska environmentální šetrnosti lepší, a tím se vrací k určité hierarchizaci, kterou v jiných případech samy kritizují.

Sociální ekofeminismus je z hlediska esencialismu „nejumírněnějším“ směrem ekofeminismu. V centru jeho pozornosti stojí etika péče, která je vnímána ne jako vlastnost náležející jednomu biologickému pohlaví, ale jako činnost, aktivita, proces, který nese ekologicky žádoucí aspekty a pojí se s hodnotami jako senzitivita ke kontextu, orientace na vztahy, rehabilitace pocitů, decentralizace moci apod. Sociální ekofeminismus dekonstruuje pojmy ženský a mužský, přičemž uznává, že v současném sociálním a historickém kontextu (chápej západní civilizace) se dá etika péče přiřadit více k ženské, soukromé sféře.¹⁰ Zde se dostáváme k další důležité úrovni dělení, se kterou sociální ekofeminismus pracuje, a to je rozdělení moderní společnosti na sféru soukromou – ženskou a veřejnou – mužskou. Toto dělení totiž osvětluje další, na společenském kontextu závislé přiřazování rolí, potažmo vlastností k ženskosti a mužskosti. Tyto dvě sféry se odlišují organizací života, kde v soukromé sféře převládá etika péče a ve sféře veřejné etika spravedlnosti a konkurence. Sociální ekofeminismus tvrdí, že veřejná sféra postupně ovládla a „přemohla“ sféru soukromou z hlediska významu, moci a možnosti ovlivňovat chod věcí.¹¹ Vyrovnání pozic mezi soukromou a veřejnou sférou, potažmo hodnotami spojenými s ženskostí a mužskostí, vnímá jako zásadní pro změnu přístupu k přírodě, environmentálním otázkám a společenskému postavení žen.

Skrze toto částečně zjednodušující dělení ekofeminismu jsem nastínila spletitost a propojenost ekofeminismu(ů) a představila jeho hlavní myšlenky. Existují i odlišná dělení, například dělení, ze kterého vychází David Pepper (1996), a to na kulturně-radikální a sociální ekofeminismus. Radikální a kulturní ekofeminismus vnímá jako jednu skupinu a do druhé (sociální ekofeminismus) pak spolu s Mellor a Plumwood řadí i socialistický a anarchistický ekofeminismus. Je patrné, že D. Pepper první skupinu spojuje s esencialismem a náklonností k ženské spiritualitě a druhou s materialismem. Doplňující pak může být náhled na sféru produkce a reprodukce, k níž jsou z pohledu socialistického ekofeminismu přiřazovány opět kategorie mužskosti a ženskosti. Hraje zde roli společenská moc a upřednostňování produkce (spojované s mužskostí) nad reprodukci (spojenou s ženskostí).

Je zřejmé, že ekofeminismus má mnoho podob, které jsou navzájem provázané, a jednotlivé ekofeministky často balancují na pomezí dvou i více jeho podskupin. Podíváme-li se ještě jednou na to, co ekofeminismus spojuje a co je z něj důležité pro další směřování tohoto textu, je to především význam vztahu ženy a přírody. Zpochybňování du-

alismu a hierarchie vztahu kultury/muže a přírody/ženy prostřednictvím feministické a environmentální analýzy, redefinice podřadnosti pozice ženy a přírody. Ekofeminismus také poukazuje na jinou ženskou životní zkušenost, která vzniká právě na základě společensky dané příslušnosti žen k soukromé sféře, se kterou je úzce spojena reprodukční funkce (plození a péče o děti, starost o domácnost apod.).¹² Cestou k jinému vnímání přírody a environmentálně citlivějšímu přístupu k přírodě může podle ekofeminismu být i pozvednutí a zhodnocení této ženské životní zkušenosti. Ta je podle ekofeminismu totiž schopna rychleji a příměji reflektovat negativní environmentální dopady, které právě ženy pocítují často více a dříve (Wichterich 2000; Dankelman 2004).

Feministická epistemologie

Nyní si ukažme, co nám feministická epistemologie nabízí a jak se kritika způsobu poznání potkává s ekofeministickou kritikou hierarchie a dualismu. Feministická epistemologie se skládá ze tří různě provázaných přístupů: feministického empiricismu zastoupeného především Evelyn Fox Keller (1985), situovaného vědění (*situated knowledge*) v podání Donny Haraway (1990) a teorie stanoviska (*standpoint theory*), kterou zastávají Nancy Hartstock a Sandra Harding (1990). Tyto tři přístupy nabourávají současný pohled na objektivitu vědy a získávání znalostí vůbec (viz také např. Buckingham-Hatfield 2000: 26–29; Mátonoha 2005: 30–34). Pro účel tohoto článku jsou relevantní především poslední dva uvedené přístupy, situované vědění a teorie stanoviska.

Shrneme-li stručně koncept situovaného vědění, jde hlavně o upozornění, že vědění a poznání se nenachází samo o sobě v prostoru a není zkoumáno objektivním nezajímavým vědcem/vědkyní. D. Haraway (1991) navrhuje řešit falešnou dichotomii subjektivity a objektivnosti vědy tím, že přiznáme, že naše vědění je situované a parciální (částečné), a současně to ve svém vědeckém zkoumání reflektujeme a jsme za to zodpovědní. Tato kritika dichotomie subjektivity a objektivnosti vědy až nebyvale připomíná ekofeministickou kritiku dualismu, nachází se pouze v jiné rovině. Koncept situovaného vědění také výrazně koresponduje s environmentálně holistickým pohledem, ekofeminismu blízkým, že jsme jen částmi sítě velkého celku přírody. Ona částečnost (parciálnost) našeho vědění v sobě obsahuje vědomí jiných, dalších částí. Respektujeme-li onu jinakost, v tomto případě jinou zkušenost, jinou kulturu, jiný gender, jiné části přírodního prostředí, můžeme skrze tento jiný pohled obohatit sebe samé a současně tím podle ekofeminismu rozmělnujeme hierarchii, která pramení právě z dualistického myšlení. Paralela je tedy v tom, že teorie situovaného vědění, stejně jako ekofeminismus, doporučuje kritickou reflexi způsobu, jak poznáváme svět okolo sebe a jak se na základě toho k němu chováme.

Teorie stanoviska pak poukazuje na to, že znalosti byly a stále jsou určované jak historickým a sociálním kontex-

tem, ve kterém vznikly, tak genderem, rasou a sociálním statutem vědce či vědkyně. To je dobře patrné u Sandry Harding (1990), která tvrdí, že pochopení a rozpoznání některých znalostí je závislé na zkušenosti, která je pro muže a ženy v důsledku různé socializace odlišná. Důležitý je u teorie stanoviska důraz na pohled „zdola“. Teorie stanoviska tvrdí, že ženský pohled odhaluje, právě díky odlišné socializaci a ženské (neprivilegované) pozici (nejen) ve vědě, jinou, přehlíženou a často „autentičtější“ verzi reality. K tomuto závěru se teorie stanoviska dostává díky tomu, že „deprivileguje“ pozici vědce/kyně, a tím je přibližuje na úroveň zkoumaného subjektu (Mátonoha 2005: 32). Opět je zřejmá podobnost, se kterou oba směry (teorie stanoviska i ekofeminismus) vidí potenciál v jiné ženské životní zkušenosti. Tento potenciál tkví především v pohledu „zdola“, prožitku, jenž je mužské životní zkušenosti vzdálen.

Důležitým postřehem teorie stanoviska je kritika privilegace vědce, která byla možná jediné díky tomu, že ženy zajišťovaly/zajišťují všechnu práci „okolo“, což umožňovalo a stále umožňuje vědecké zkoumání. Teorie stanoviska poukazuje na daleko širší souvislosti dělby ženské a mužské práce. Dále rozvádí problém její hierarchizace – v tom smyslu, že ženská práce (soukromá sféra) – vaření, praní, uklízení a vychovávání dětí – je ve společenském měřítku méně hodnocena (je koncipována jako podřadná) oproti mužské práci (veřejná sféra) – vydělávání peněz, vědecké zkoumání, vytváření statků. Tato situace jasně souvisí s podřadným postavením žen ve společnosti a lze ji lehce aplikovat i na dichotomii příroda versus kultura. Příroda je spojována s nižším, divošským, materiálním, zatímco kultura naopak s vyšším, civilizovaným, transcendentálním.

Úskalí ženské životní zkušenosti

Podívejme se nyní blíže na úskalí ženské životní zkušenosti. Feministky s ekofeministkami se shodnou na tom, že obrátíme-li pohled a vezmeme-li ženskou životní zkušenost vážně, zvýší se její společenský status a nadřazenost mužské životní zkušenosti bude zpochybněna. To ale neznamená, že tyto dva druhy odlišných životních zkušeností homogenizujeme. Stále můžeme těžit z odlišnosti pohledů. Zapojením ženské životní zkušenosti do vědy, ochrany životního prostředí, rozhodovacích procesů a zrovnoprávnění postavení žen ve společnosti je podle (eko)feminismu možné přispět k celkové změně.

(Eko)feministky jdou ještě dál a snaží se vysvětlit, jak je důležité si uvědomit a porozumět situaci, že ženy žijící a stále vyrůstající v *dominantním pojmovém schématu* (Harding 1990) či *represivním konceptuálním rámci* (Warren 2000) nejsou schopny plně vnímat a vyjadřovat svou jinou životní zkušenost, která vyplývá z daného společenského uspořádání. Tato nemožnost úplného vyjádření opět ochuzuje celou společnost, neboť se tím připravuje o jeden z jiných pohledů, jiných částí sítě, jiného zachycení skutečnosti a jiných možností řešení celospolečenských problémů. Příči-

nu (eko)feministky vidí především v hierarchii,¹³ která nastavuje mužskou životní zkušenost jako standardní, tedy nadřazenou. V takovém nastavení není porozumění a prostor pro vyjádření jiné životní zkušenosti. Fungování této hierarchie už není v současném západním světě na první pohled lehce rozpoznatelné, ale stále existuje. Úskalím hierarchie je podle (eko)feministek fakt, že utvrzuje ty, kdo jsou na mocenské „špičce“, o „pravdě“ a znemožňuje těm, kdo jsou „dole“, se z tohoto podřízeného postavení vymanit nebo jej vůbec reflektovat.

Podstata (eko)feministické kritiky dualismu a hierarchie

Už jsme si částečně nastínili, jak se prolínají situované vědění a teorie stanoviska s ekofeminismem, podívejme se tedy nyní na to, jak samotný ekofeminismus kritizuje dualismus a z něj plynoucí hierarchii, čímž se nám prolnutí obou směrů jen prohloubí. Zásadní ekofeministickou kritikou dualismu je *represivní konceptuální rámec* americké filosofky a významné ekofeministky Karen Warren (2000), prostřednictvím něhož ukazuje, jak dualismus vytváří hierarchii a jaké to má důsledky pro ženu a přírodu. Abychom tomu dobře rozuměli, je nutné nejdříve pochopit *konceptuální rámec*. Warren jej vysvětluje „jako soubor základních přesvědčení, hodnot, přístupů a předpokladů, které formují a odrážejí to, jak člověk vidí sebe sama a svůj svět“ (Warren 2000: 46). Pro upřesnění pak dodává, že konceptuální rámec jsou vlastně takové sociálně konstruované brýle, kterými se díváme na svět kolem sebe a které jsou formovány faktory jako pohlaví, gender, rasa, národnost, ale i náboženské vyznání, věk, rodinný stav a kultura. Některé konceptuální rámce jsou represivní, dominantní či tyranické a slouží k tomu, aby vysvětlily, upevnily či potvrdily dominanci a podřízenost (Warren 2000: 46). Příkladem může být patriarchální konceptuální rámec, který potvrzuje a reprodukuje mužskou dominanci.

K. Warren (2000: 46–47) dále uvádí pět základních znaků, které represivní konceptuální rámec obecně provázejí, a těmi jsou:

- 1) hodnotověhierarchické myšlení** (*value-hierarchical thinking*), které přiřazuje tomu, co je v hierarchii výše, větší hodnotu. To může stavět muže nad ženy, bělochy nad lidi jiné barvy pleti, kulturu nad přírodu, mysl nad tělo. Důležité je si uvědomit, že v takovém nastavení vyšší/větší hodnota – nižší/menší hodnota se snadněji legitimizuje nerovnost.
- 2) dualismus protikladných hodnot** (*opposite value dualism*) vytváří opozitní dvojice, jejichž rozdělení a protikladnost jsou důležitější než jejich spojování a styčné body. V této protikladnosti je jednomu přiřazovaná vyšší hodnota a druhému nižší. Historicky byla hodnota ztotožňovaná s „mužem“, „bělochem“, „racionálním“ a „kulturním“. Z toho vyplývá, že bylo/je výhodnější na základě této úvahy být kulturní, racionální, bílý muž.

- 3) moc (power)** ve smyslu moc nad něčím/někým. Zde ji můžeme chápat jako moc shora, moc těch na výši nad těmi pod nimi.
- 4) zvýhodnění (privilege)** – myšleno jako něco výjimečného, co přináší jen někomu. Warren má na mysli zvýhodnění těch „nahore“ oproti těm, kteří jsou „dole“.¹⁴ Někdy bývá poskytováno malé zvýhodnění (privilegium) i těm, kteří jsou dole, aby nezačali zpochybňovat, narušovat celý systém založený na logice nahore/dole.
- 5) logika dominance (logic of domination)** – poslední a podle Warren filosoficky nejdůležitější princip tvořící represivní konceptuální rámec je ospravedlnění dominance a podřízenosti. V logice dominance nadřazenost ospravedlňuje podřízenost. Warren zde dodává, že v západní filosofické tradici tuto nadřazenou funkci zastává intelekt, rozum a racionalita.

Je důležité spolu s Karen Warren (2000: 47) dodat, že hodnotově hierarchické myšlení i dualismus protikladných hodnot či moc nemusí být a priori negativní, naopak mohou mít i pozitivní přínosy.¹⁵ To, co je opravdu problémem, je z pohledu (eko)feminismu logika dominance. Tato logika dominance byla bohužel v historii západní civilizace dominantní, tedy sama o sobě vládla.

Logika dominance na pozadí vědecké revoluce

Dobrymi příklady této (nad)vlády logiky dominance jsou vývoj a okolnosti vědecké revoluce. Podle ekofeminismu byla vědecká revoluce zásadní změnou v pohledu na ženu a přírodu. Carolyn Merchant ve své knize *The Death of Nature* (1980) tuto změnu pohledu podrobně popisuje. Původní pohled, i když byl v minulosti ambivalentní, byl stále organický. Žena i příroda v něm byly chápány jako živé systémy, i když obojetné – dobré i zlé. Vědecká revoluce podle C. Merchant změnila tento pohled tím, že obraz přírody postupně přetvořila v dokonale fungující stroj, čímž ji zbavila její vlastní imanentní moci a umrtvila ji – způsobila smrt přírody. V této historické době (chápej 16. a 17. století) probíhala také celková proměna vnímání přírody a kultury v závislosti na objevování nových zemí a s nimi i tamních obyvatel (Kiczková 1998: 111). Domorodci jsou zpočátku popisováni jako milí a mírumilovní, ale tento obraz se postupně mění na divoké, primitivní, líné, zvířecí (Merchant 1980: 132). Tento přístup počítá s naší kulturou jako normou pro porovnávání, ze kterého domorodci vyjdou jako necivilizovaní, podřadní. Jejich podřadnost souvisí s jejich blízkostí k přírodě, což opět potvrzuje podle logiky dominance podřadné postavení přírody (ženy), a tento princip funguje obousměrně.¹⁶ Spojení mezi ženou, přírodou a domorodými lidmi a jejich podřadné postavení se posléze táhne dále historií.¹⁷

Přeměna živého světa na mechanický je cílená, neboť mechanismus – stroj je snáze ovladatelný. Tento stav Carolyn Merchant nazývá *smrtí přírody* a vysvětluje jej takto: „Jedním z hlavních impulsů, který celou vědeckou revoluci spus-

til, byla potřeba pořádku. Tento pořádek je uskutečňován pomocí hierarchizace znalostí a informací, která napomáhá orientaci v chaotické přírodě. Hierarchizace a pořádek podporují moc, která může kontrolovat chaotičnost a nespoutanost skutečnosti.“ (1980: 89) Dobrý způsob, jak dosaženou moc ještě upevnit, je proměnit celkový obraz přírody do něčeho srozumitelnějšího, jednoduššího, do obrazu stroje. Metafora přírody jako stroje nám dává možnost poznání a jistoty, že rozumíme světu kolem sebe, že jej můžeme uchopit. Koloběh (dobrá srozumitelnost napomáhá lepšímu poznání) roztáčí nadšení a úspěch vědecké revoluce. Ta s sebou však přináší důsledky, jež nejsou na první pohled viditelné a srozumitelné. Se změnou pohledu na přírodu se změnilo celkové místo člověka v ní. Člověk se tímto procesem stal pánem nad přírodou. Podíváme-li se na tento stav logikou dominance, můžeme najít vysvětlení situace, ve které se nachází příroda a žena, a která tuto dvojici pojí principem dualismu protikladných hodnot. Vítězství člověka (muže, kultury) nad přírodou (ženou) bylo podpořeno také vítězstvím racionality, rozumu ve vědecké revoluci. Celkové nadšení z poznání a jeho možností utvrzovalo vědu v její pravdě a správnosti. Věda tím získávala na hodnotě, celkově se privilegovala a z vědecké komunity se stala mocenská elita. Všechny tyto procesy působí jako začarovaný kruh: dualismus – rozdílnost – zvýhodnění – hierarchie, což přesně popisuje represivní konceptuální rámec Karen Warren (2000) i dominantní pojmové schéma, o kterém mluví Sandra Harding (1990).

Ekofeministická východiska a jejich přesah

Shrneme-li hlavní sdělení článku, tedy především ekofeministickou kritiku v podání Karen Warren (2000), vykrystalizuje nám následující. Dualismus protikladných hodnot a z něj plynoucí hierarchie, na které je postavena západní civilizace, je důvodem podřadného postavení přírody, žen, jiných kultur a jiných forem života. Tato nadřazenost kultury (západní civilizace) a z ní plynoucí moci je důvodem a ospravedlněním využívání přírody a ženy. Tento fakt má podle ekofeminismu zásadní environmentální důsledky – kritický stav přírody. Patriarchát jako jedna z forem hierarchie takto působí na ženu a přírodu. Původní ekofeministickou myšlenkou zůstává, že narovnáním vztahu mezi mužem a ženou, přírodou a kulturou je možno dojít k celkové přeměně společnosti a tím také prostředí, ve kterém žijeme. Jednou z cest je zapojení ženské životní zkušenosti do ochrany přírody, vědy, rozhodovacích procesů a celkové spoluúčasti na tvorbě kultury.

Na úplný závěr bych jen ráda nastínila praktickou rovinu předchozích teoretických úvah. Přesah ekofeminismu do environmentálního i feministického hnutí můžeme nalézt například ve fungujících ženských ekologických organizacích a jejich sítích,¹⁸ snahách Organizace spojených národů prosazovat genderovou perspektivu v environmentálních otázkách a naopak.¹⁹ Vrůstající důraz na gender mainstreaming ve strategiích rozvojové pomoci či u Světového sva-

zu ochrany přírody²⁰ mluví za své. Příkladem za všechny je přítomnost obou rovin ekofeminismu, jak environmentální, tak feministické, v rozvojových cílech tisíciletí.

Literatura

- Beauvoirová, S. 1967. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Biehl, J. 1991. *Rethinking Ecofeminist Politics*. Boston: South End Press.
- Binka, B. 2008. *Environmentální etika*. Brno: Masarykova univerzita.
- Buckingham-Hatfield, S. 2000. *Gender and Environment*. London: Routledge.
- Dankelman, I. 2004. *Women and the Environment*. Nairobi: UNEP.
- Fox, W. 1989. „The deep ecology-ekofeminism debate and its parallels.“ *Environmental Ethics*, Vol. 11: 5–25.
- Gough, B., McFadden, M. 2001. *Critical social psychology. An Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Haraway, D. J. 1991. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.“ Pp 183–201 in *Simians, cyborgs, and women: the reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Harding, S. 1990. „Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critiques.“ Pp. 83–106 in Nicholson, J. N. *Feminism/Postmodernism*. New York: Routledge.
- Henderson, H. 1993. *Paradigms in progress: life beyond economics*. London: Admantine Press.
- IUCN (International Union for Conservation of Nature). 1998. „IUCN’s Gender Policy Statement.“ [online]. [cit. 10. 12. 2008]. Dostupné z: <http://cmsdata.iucn.org/downloads/gender_policy.pdf>.
- Javorská, Z. 2008. *Skryté výzvy ekofeminismu a jeho praktická aplikace v environmentálním hnutí. Diplomová práce*. [online]. Brno: Katedra environmentálních studií MU [cit. 15. 10. 2010]. Dostupná z: <http://is.muni.cz/th/55347/fss_m?info=1;zpet=%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DJavorska%20agenda:th%26start%3D1>.
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- Keller, E. F. 1985. *Reflections on gender and science*. New Haven: Yale University Press.
- Kiczková, Z. 1998. *Príroda: vzor žena!? Hľadanie alternatív v ekofeminizme*. Bratislava: ASPEKT
- King, Y. 1989. „The Ecology of Feminism and the Feminism of Ecology.“ Pp. 18–28 in Plant, J. *Healing the wounds. The Promise of Ecofeminism*. London: Green Print.
- Kohák, E. 2002. *Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky*. Praha: SLON.
- Mátonoha, J. 2005. „Ženy a věda: feministické epistemologie a kritika vědeckého diskursu.“ Pp. 29–38 in Linková, M., Červinková, A. (eds.). *Myšlení hranic: genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt*. Praha: Sociologický ústav AVČR.
- Mellor, M. 1997. *Feminism & Ecology*. New York: New York University Press.
- Merchant, C. 1980. *The Dead of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. New York: HarperSanFrancisco.
- Merchant, C. 1990. „Ecofeminism and Feminist Theory.“ Pp. 100–105 in Diamond, I., Orenstein, G. (eds.). *Reweaving The World. The Emergence Of Ecofeminism*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Ortner, S. B. 1998. „Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?“ Pp. 90–114 in Oates-Indruchová, L. (ed.). *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha: SLON.
- Pepper, D. 1996. *Modern Environmentalism: An Introduction*. London and New York: Routledge.
- Salleh, A. 1984. „Deeper than Deep Ecology: the ecofeminist connection.“ *Environmental Ethics*, Vol. 6, No. 4: 335–341.
- Salleh, A. 1992. „The Eco-Feminism/Deep Ecology Debate: a reply to patriarchal reason.“ *Environmental Ethics*, Vol. 14, No. 3: 195–216.
- Shiva, V., Mies, M. 1993. *Ecofeminism*. London & New Jersey: Fernwood Publications; Zed Books.
- Sturgeon, N. 1997. *Ecofeminist Natures. Race, Gender, Feminist Theory and Political Action*. London: Routledge.
- Warren, K. J. 2000. *Ecofeminist Philosophy: a western perspective on what it is and why it matters*. Oxford: Rowman & Littlefield Publisher.
- Wichterich, C. 2000. *Globalizována žena. Zprávy o budoucí nerovnosti*. Praha: ProFem.

Poznámky

- Článek byl připraven v rámci grantového projektu specifického výzkumu *Environmentální aspekty životního způsobu řešeného na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity a evidovaného pod číslem MUNI/A/0931/2009*. Vychází z autorčina bádání shrnutého v diplomové práci *Skryté výzvy ekofeminismu a jeho praktická aplikace v environmentálním hnutí* (Javorská 2008).
- Vědeckou revolucí mám na mysli období 16. a 17. století, ve kterém proběhla přeměna od předmoderní společnosti k moderní.
- Čímž samozřejmě opět dochází ke zjednodušení.
- „Esencialismus: pohled proklamující existenci nevyhnutelných „esenciálních“ podstat jednotlivců a věcí, které mohou být identifikovány, často se používá v rámci argumentace přirozených rozdílů mezi ženami a muži.“ (Gough a McFadden 2001: 267)
- Z prací Zuzany Kizckové vycházím především v základním rozdělení ekofeminismu, charakteristiky jednotlivých proudů čerpám i od dalších autorů/ek: Merchant 1980, 1990; Buckingham-Hatfield 2000; Mellor 1997; Shiva, Mies 1993; Pepper 1996 a další.
- Požívám obecně pouze pojem ekofeministky, neboť konkrétně informace od žádného ekofeministy nečerpám.
- Označení (eko)feministka používám záměrně, a to v případě, kdy se jedná o názor, který zastávají i některé feministky.

8 Aktivistický ve smyslu iniciující veřejné akce, např. Women's Pentagon Action“, která proběhla v listopadu 1980 a 1981 ve Washingtonu a které se účastnily některé významné ekofeministky (například Ynestra King, Susan Griffin, Mary Daly viz Sturgeon, 1997: 61–65; Mellor, 1997: 40–41).

9 Účelová (neboli instrumentální) racionalita je termín Maxe Webera a vyjadřuje zúžení rozumu na maximalizaci užítka – cíle i prostředky k jeho dosažení jsou při tom kulturně definovány (Keller 2004: 383).

10 Z. Kiczková vysvětluje důvody sociálních ekofeministek takto: „Tvrdí, že nositelkami a spolutvůrkyněmi etiky péče jsou přece jen ženy, a zdůvodňuje to tím, že muži ze sociálně-historického důvodu nemohli tento druh etiky rozvinout, kultivovat, ale museli ji odložit, protože oni sami vstupovali do struktur vlády a moci na veřejném poli a zároveň je utvářeli...“ (1998:151).

11 Ekonomicky se tímto problémem zabývá například Hazel Henderson (1993: kapitola 5), která na příkladu „trojposchoďového domu s polevou“ vysvětluje, jak přírodní zdroje a neplacená práce (převážně ženská – péče o děti, staré lidi, zajišťování chodu domácnosti), ale i sousedská výpomoc a další dobrovolné aktivity dotují oficiální, penězi ovládanou veřejnou sféru, která se dá změřit například měřítkem HDP. Mluví o tom v souvislosti s environmentálně negativními dopady externalit.

12 M. Mellor (1997) a S. Harding (1990) a další ekofeministky tuto jinou ženskou životní zkušenost pojmenovávají – nazývají ji *ztělesnění* (embodiment) – „bytí více v kontaktu se svým tělem díky domácím pracím a zkušenosti s plozením a výchovou dětí“ (Buckingham-Hatfield 2000: 30). V této souvislosti hned dodávají, že ženy „...jsou dopadům environmentálních problémů vystaveny více než muži“ (Buckingham-Hatfield 2000: 30).

13 Konkrétním příkladem hierarchie je patriarchát, který se téměř překrývá s hierarchií, kterou ekofeminismus kritizuje. Záměrně používám obecnější slovo hierarchie, neboť se domnívám, že problém pochází právě z hierarchie jako takové.

14 Výhodou je například bydlet v lepší čtvrti, navštěvovat prestižnější školu apod.

15 Například hierarchické myšlení je velice užitečné pro klasifikaci dat, hodnotově hierarchické myšlení může být přínosné např. při stanovení pořadí vítězů v soutěži apod. (Warren 2000: 47).

16 Snižující se sociální hodnota (status) přírody v období vědecké revoluce působí na hodnocení domorodých obyvatel jako podřadných a současně hodnocení domorodých obyvatel jako méně civilizovaných, tedy přírodě bližších, zpětně vytváří nižší status přírody (ženy).

17 O tomto problému pojednává také tematické číslo jednoho z předních environmentálních časopisů *The Ecologist* s názvem *Whose Common Future* z roku 1992 (Vol. 22, No. 4).

18 Například: *Women's Environment & Development organization* (WEDO) pracující na úrovni OSN, britská organizace *Women environmental network* (WEN) či evropská *Women in Europe for a Common Future* (WECF). Více viz Javorská (2008, kapitola 4).

19 V *Programu OSN pro ochranu životního prostředí* (UNEP) je patrná dlouhodobá snaha o propojování genderových a environmentálních témat, která vyústila v roce 2004 v publikaci *Women and the Environment*, která je zprávou o situaci žen v jednotlivých oblastech globálních environmentálních problémů a která navrhuje dlouhodobá řešení. Konferenci *Global Women's Assembly on Environment: Women as the Voice for Environment* (WAVE), konanou téhož roku v Nairobi, opět pořádal UNEP.

20 Například *IUCN's Gender Policy Statement* z roku 1998.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010

Zora Javorská vystudovala humanitní environmentalistiku na FSS MU v Brně, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Tématem jejího zkoumání jsou *Cesty žen k environmentálně citlivému životnímu způsobu*. Současně také pracuje v NESEHNUTÍ, kde koordinuje kampaň *Ženy a životní prostředí*, a provozuje webové stránky <www.zemezena.cz>. Korespondenci zasílejte na adresu: zorienka@gmail.com.

ODRAZ NEJISTOT, ZNEVÝHODNĚNÍ A MARGINALIZACE NA TRHU PRÁCE V BIOGRAFICKÝCH VÝPOVĚDÍCH ŽEN S NÍZKÝM VZDĚLÁNÍM¹ /

LENKA FORMÁNKOVÁ A ALENA KŘÍŽKOVÁ

Insecurities, Disadvantages, and Labour-market Marginalisation as Reflected in the Biographic Narratives of Women with Low Education

Abstract: The paper addresses the problem of growing uncertainties in the Czech labour market over the past 20 years with regard to the specific conditions of unskilled women struggling to integrate their paid work and unpaid work. The economic uncertainties and growing levels of global competition in production increase pressure for a transformation and flexibilisation of workforce. Actors occupying marginalised positions in the labour market tend to have lower levels of social capital and lower levels of work experience and education. At the same time, these people, including mothers caring for young children, find it difficult to cope with the increasing pressure for productivity and flexibility. The socioeconomic marginalisation of unskilled mothers is further strengthened by measures of the state's social policy. The analysis at hand is based on three biographic interviews on the work trajectories of women whose highest level of education is vocational or lower. A biographic approach makes it possible to analyse the impact of structural and institutional conditions and social and cultural processes on the work and life trajectories of respondents. Their testimonies reveal the mechanisms of gender discrimination, social exclusion and subordination that unskilled mothers have to face in their personal lives and careers, and the strategies and resources they employ in order to cope with their situation.

Key words: unskilled women, gendered labour-market segregation, biographical research method

Systémové znevýhodnění žen s nízkým vzděláním na trhu práce

Pracovní trhy postindustriálních společností, kam naše společnost začala směřovat a kde se placená práce stala primárním zdrojem sociálního začlenění, se vyznačují vysokou mírou nejistoty a rizik, které ohrožují převážně skupiny s nižší mírou konkurenceschopnosti na trhu práce (Beck 2000). Osoby, které se primárně dostávají na trhu práce do marginalizované pozice, se vyznačují nižší mírou lidského kapitálu, zvláště nízkým vzděláním, nízkou mírou zkušeností nebo odborné praxe a dále jsou to lidé, kteří vzhledem k institucionálním omezením nemohou naplňovat zvyšující se tlak na produktivitu a osobní flexibilitu, jako jsou například ženy pečující o malé děti. Tyto osoby bývají často zaměstnávány v tzv. nejistých typech zaměstnání (*precarious employment*), které jsou spojené s nižší mírou finančního ohodnocení, absencí zaměstnaneckých výhod a nízkou mírou ochrany. Častým jevem je vícenásobné znevýhodnění (např. nízká kvalifikace, mateřství a romská etnická příslušnost a/nebo špatný zdravotní stav, samoživitelství apod.), které ještě zvyšuje ohrožení těchto osob diskriminací a zneužitím ze strany zaměstnavatelů či znevýhodňujícím zacházením ze strany dalších sociálních aktérů (např. úřadů práce).

Před dvaceti lety začala ekonomická transformace české společnosti včetně budování trhu práce založeného na liberálních hodnotách. Postupně docházelo k příjmové diferenciaci populace a dosažené vzdělání začalo mít významnou

souvislost s mzdovým ohodnocením a prestiží zaměstnání. Lidé se základním vzděláním a s vyučením tak již mají dlouhodobě problém umístit se na trhu práce. Mezi uchazeči registrovanými na pracovních úřadech v roce 2009 bylo 68,4 % z těchto vzdělanostních skupin.²

Ženy s nízkým vzděláním představují skupinu na trhu práce, u které lze předpokládat vícenásobné znevýhodnění či diskriminaci (*multiple discrimination*). Nízké vzdělání pro potřeby textu definujeme jako nejvyšší dosažené vzdělání základní nebo střední bez maturity. Kombinace genderového znevýhodnění a nízkého vzdělání představuje vysoce rizikový faktor pro sociální vyloučení zejména kvůli nejisté pozici na trhu práce a příjmovému znevýhodnění i znevýhodnění v pracovních podmínkách a kvalitě práce (Esping-Andersen et al. 2002; Sirovátka, Mareš 2006). Na silně genderově segregovaném českém trhu práce (Křížková, Sloboda 2009) s institucionalizovanými genderově diskriminačními praktikami (Křížková, Penner, Petersen 2008) představuje vyšší dosažené vzdělání pro ženy významnou konkurenční výhodu jak ve smyslu zaměstnanosti, tak i mzdové úrovně, zejména ve srovnání a v soutěži s jinými ženami. Při srovnání se stejně vzdělanými muži jsou na tom ale hůře ženy všech vzdělanostních skupin.

Ženy s nízkým vzděláním tvoří 39 % ženské pracovní síly v ČR (zaměstnaní + nezaměstnaní) a 65 % všech nezaměstnaných žen.³ Je patrná souvislost nízkého dosaženého vzdělání žen s nejistotou zaměstnání, příjmovým

znevýhodněním a ohrožením sociálním vyloučením. Ženy s nižšími stupni vzdělání se také stávají matkami v nižším věku a jsou častěji samoživitelkami. Naopak vysokoškolsky vzdělané ženy mají děti obecně později a ve většině případů se jim rodí do manželského svazku (Hašková 2009; Hamplová et al. 2007). I když je celková míra ohrožení chudobou v ČR (podíl osob s příjmem pod hranici 60 % mediánu národního ekvalizovaného příjmu) nejnižší v rámci EU – 9 % u mužů a 10 % u žen, je třeba sledovat podrobnější souvislosti tohoto ukazatele. Ohrožení chudobou u rodin s jedním rodičem a alespoň jedním nezaopatřeným dítětem, které v naprosté většině tvoří ženy s dětmi, je 16 %, a stejný podíl je mezi dětskou populací do 17 let.⁴ To znamená silnou reprodukci sociálního vyloučení včetně nízkého dosaženého vzdělání v těchto rodinách a další kumulaci znevýhodnění (Dudová 2009). V důsledku restrukturalizace sociálního státu, doprovázejícího a následujícího ekonomickou transformaci české společnosti, se staly nejvíce příjmově znevýhodněným typem domácnosti rodiny se dvěma dospělými a dvěma nezaopatřenými dětmi (Sirovátka, Mareš 2006; 21 % těchto domácností je ohroženo chudobou). Můžeme předpokládat, že míra ohrožení chudobou se také výrazně liší podle vzdělání dospělých v obou těchto typech domácností, kdy s převládajícím nízkým vzděláním ohrožení chudobou roste.

Omezování výdajů na sociální politiku spolu s nejistotami spojenými s růstem flexibility na pracovním trhu a konkrétně například selhávání sociálního státu v podpoře rodiny a kombinace placené a neplacené práce produkuje „nová sociální rizika“ (Esping-Andersen 1999; Taylor-Gooby 2004) také v české společnosti. Nedostatečný přístup k sociálním dávkám a službám na podporu rodiny a kombinace placené a neplacené práce snižuje přístup osob pečujících o děti či jiné členy rodiny k adekvátně placenému a udržitelnému zaměstnání, což má za následek nárůst dlouhodobé nezaměstnanosti, sociálního vyloučení a chudoby u této skupiny (Sirovátka 2006). Ohrožení sociálním vyloučením a znevýhodnění nízkokvalifikovaných žen a matek je posilováno nastavením různých opatření sociální politiky, kde je jednak prosazován přístup aktivního začleňování prostřednictvím participace na trhu práce (např. zkracující se období podpory v nezaměstnanosti bez ohledu na sociální a rodinnou situaci) a zároveň dochází k refamilizaci rodinné politiky (Saxonberg, Sirovátka 2009), která podporuje ideál péče matky na plný úvazek (Formánková 2010), a udržuje tak ženy s malými dětmi (a zvláště nízkopříjmové skupiny žen) v dlouhodobé pracovní neaktivitě (Křížková et al. 2008).⁵

V tomto textu vycházíme z analýzy hloubkových biografických rozhovorů se ženami s nejvyšším dosaženým vzděláním vyučením. Výpovědi žen s nízkým vzděláním nám umožňují zachytit mechanismy genderové diskriminace, sociálního vyloučení a nejistoty, kterým tato skupina musí čelit ve svém pracovním a osobním životě, a dále strategie, které tyto ženy volí, a zdroje, které využívají pro řešení své situace. Základní výzkumnou otázkou pro nás je: *Jak se*

ženy, které prožily své dětství a dospívání z velké části ještě před rokem 1989, vyrovnaly ve svých pracovních strategiích s růstem nerovností, nejistot a sociálních rizik a konkrétně kterým bariérám musely ve svých pracovních drahách čelit?

Biografická metoda jako nástroj mapování systémového znevýhodnění

Pro sběr a analýzu dat byla použita biografická metoda, která nám zprostředkovala proces formování pracovních drah žen na pozadí transformace a proměny české společnosti v průběhu posledních 20 let v jejich biografických vyprávěních. Biografický přístup umožňuje analyzovat, do jaké míry společenské změny související s nárůstem rizik a nejistot v době tzv. pozdní modernity (Beck 1992; Giddens 1991) pozitivně nebo negativně formují individuální životní dráhy.

Biografická perspektiva umožňuje nahlížet na individuální strategie zvládání sociálních rizik v kontextu celé pracovní dráhy formované vlivem ekonomických, zdravotních, sociálních a dalších nejistot (Rustin, Chamberlayne 2002). Tento přístup se staví proti přílišné generalizaci a zabs-traktnění společenských fenoménů a naopak dovolu-je analyzovat společenské změny v perspektivě životní zkušenosti konkrétního subjektu – jedince.

Rozhovory byly sebrány v roce 2009 jako součást rozsáhlé biografické studie, v rámci které jsme mapovaly pracovní dráhy 58 českých žen ve věku 24–65 let z hlediska strukturujících dimenzí: mateřství, věk a vzdělání. Celkem jsme provedly rozhovory s deseti bezdětnými ženami ve věku 35–40 let, 14 ženami bez dosaženého středoškolského vzdělání s nejmladším dítětem do šesti let, deseti ženami se středoškolským vzděláním s maturitou s nejmladším dítětem do šesti let, 13 ženami s vysokoškolským vzděláním s nejmladším dítětem do šesti let a 11 ženami staršími 55 let. Data byla získána technikou sněhové koule.

Při sběru dat jsme vycházely z Witzelovy (2000) techniky problémově orientovaného rozhovoru a rozumějícího rozhovoru (Kaufmann 2001). Tato technika vychází z narativně-biografického přístupu, rozhovor je ale více strukturován otázkami výzkumníka/ce. Přístup akcentuje zaměření na společensky relevantní výzkumný problém a na komunikační partnery/rky v procesu rozhovoru. V souladu s technikou problémově orientovaného rozhovoru byly nejprve zjištěny základní demografické charakteristiky komunikačních partnerek (věk, stav, socioekonomický status, počet dětí a jejich věk) a potom byl rozhovor zahájen předem formulovanou úvodní otázkou na počátek pracovní dráhy, která iniciovala biografické vyprávění o jejím průběhu v co nejširších souvislostech.⁶

Biografická data nám umožnila zachytit pracovní dráhy 14 českých žen s nízkým vzděláním ve věku 30–44 let, ohrožené socioekonomickou marginalizací a vícenásobnou diskriminací. Život těchto žen ovlivnily jak socioekonomické změny v době politické transformace na počátku 90. let 20. století, tak současná globální ekonomická krize. Všechny

ny sebrané rozhovory přináší výpověď o unikátní životní zkušenosti, snažit se představit všech 14 by však vedlo k výrazné redukci a zjednodušení. Vzhledem k tomu, že jsme již provedly analýzu biografí celé této skupiny žen, je náš text obohacen o poznatky z analýzy všech 58 provedených rozhovorů. V tomto textu přinášíme studie pracovních drah vybraných tří žen. Výběr tří příběhů byl motivován snahou ukázat na rozmanité pracovní biografie žen s nízkým vzděláním v době střední dospělosti. Při analýze rozhovorů jsme se zaměřily na rovinu rizik a nejistot, které ženy během jejich pracovní dráhy potkávají, a na rozdílné strategie jejich zvládnání nebo ne-zvládnání. Vybraly jsme příběhy, které nabízejí komplexní pohled na vícenásobné znevýhodnění a diskriminaci na trhu práce a strategie adaptace a zvládnání této situace. Jde o vyprávění bohatá na zvraty jak v soukromé, tak i pracovní oblasti a zároveň v mnohém typické pro skupinu žen s nízkým vzděláním. Vybrané biografické výpovědi tak reprezentují každodenní vyrovnávání se s proměnlivostí životních a pracovních podmínek a s nestabilitou společenských kategorií prestiže, příjmů a rodinných stavů. Zařadily jsme proto příběh ženy, které se těsně před 40 rozpadl vztah, rozvedla se a stala matkou samoživitelkou. Nyní se vrací po rodičovské dovolené zpět na trh práce v regionu silně postiženém ekonomickou krizí. Dále jsme vybraly příběh bezdětné servírky, která se opakovaně pokouší nalézt pracovní naplnění a uspět jako soukromá podnikatelka. Třetí příběh matky čtyř dětí, v jejíž pracovní dráze se střídají období hledání práce rozsáhle poznamenaná diskriminací, je silně ovlivněn partnerskými problémy a osobními zdravotními překážkami.

Erika⁷

Erice bylo v době rozhovoru 44 let. Více než polovinu svého života prožila v režimu státního socialismu. Původem z malé moravské vsi se přestěhovala do většího regionálního města studovat učební obor kloboučnictví.

Erika bydlí v jedné z historicky nejvýznamnějších průmyslových lokalit České republiky.⁸ Region procházel posledních 20 let rozsáhlou ekonomickou transformací, která vedla ke změně výroby směrem k zpracovatelskému průmyslu (automobilovému, elektrotechnickému a plastikářskému průmyslu) a také k nárůstu nezaměstnanosti nad celorepublikový průměr.

Většina dospělé populace regionu měla na počátku 90. let stejně jako Erika vzdělání bez maturity (Foldynová, Ivan, Tvrđý 2009). V době socialismu prestiž dělnické profese zajišťovala komunistická ideologie a chránily ji silné odbory, zatímco transformace výroby společně s procesy globalizace produkce výrazně snížily uplatnění nízkovzdělaných zaměstnanců dělnických profesí. Po roce 1990 došlo k výraznému poklesu produkce v primárním a sekundárním sektoru a naopak k nárůstu pracovních míst v sektoru služeb. Erika výběr učebního oboru odůvodnila tím, že šla studovat obor, který jí doporučila kamarádka, která byla

o ročník výš. Po dokončení studijního oboru, v sedmnácti letech, nastoupila Erika do velké kloboučnické firmy, ke které učiliště náleželo.

A kloboučnice, ono to zní, ono to zní tak jako, že kloboučnice, ale přitom ta práce obnáší teda strašně velkou dřinu, na jednoho dost, když je to od začátku, my jsme se museli učit všechno, že, takže, a tam, kde jsem pracovala, tak tam pracovali i muži, takže to bylo dost takové náročné, no. (...) No protože to byla práce, kde pracovali i muži, a která byla tak jako placená, takže tam i ti muži pracovali. Jako líp (...)

Výrobní klobouků představuje výrazně genderově segregované odvětví, kde většinu provozu obstarávají ženy. Pouze v částech výroby, kde byla práce hodnocena jako fyzicky náročnější, byly vypláceny vyšší mzdy, aby výrobce motivoval muže k nástupu do této profese. Erika si vybrala právě tuto oblast výroby. To, že pracovala v oddělení s muži, pro ni bylo nejen zdrojem vyšších platů, ale i profesní prestiže. Ve dvaceti letech si Erika vzala svého kolegu z práce po pouze roční známosti. Jednalo se o typický vztahový vývoj v té době. Do vyprávění se tak promítají společenské diskursy období před transformací, pro které byla typická vysoká a raná sňatečnost. Manželství a rodičovství bylo univerzální součástí životní dráhy. Bylo považováno za krok ke stvrzení dospělosti. Raná sňatečnost byla daná omezením dalších životních alternativ (cestování, budování kariéry, další studium), stejně jako systémem sociálně řízeného přidělování zaměstnání a řízené bytové politiky zaměřené na rodiny s malými dětmi. V neposlední řadě představovala rodina jediný prostor bez přímé kontroly státního aparátu (Hašková 2007). Tento společenský diskurs manželství jako přirozené životní volby, která završuje proces dospívání, nacházíme v Eričině biografii.

Se sňatkem získala Erika stabilní společenský status a související pocit životní jistoty. Zároveň se do vyprávění promítá soudobá věková norma pro vstup do manželství. V době před rokem 1989 byl věk žen při vstupu do manželství průměrně 21 let a 95 % žen mladších 50 let bylo alespoň jednou provdáno (Rychtaříková 1996). Vzhledem k tomu, že Erika patřila do skupiny žen s nižším středním vzděláním, které bylo ukončeno už v sedmnácti letech, mohla být ve dvaceti letech opravdu jednou z posledních svobodných žen.

V roce 1987, čtyři roky po svatbě, tedy na danou dobu relativně pozdě, se Erice narodilo první dítě – syn. Během těhotenství využila institutu převedení na jinou práci, kterou umožňuje zákoník práce od roku 1964 (Křížková, Vohlídalová 2009a). Po roce na mateřské dovolené se vrátila zpět do zaměstnání. Tehdejší právní úprava mateřské dovolené sice umožňovala zůstat doma až do tří let věku dítěte, ale až po narození druhého a dalšího potomka.⁹ Erika ale návrat do zaměstnání vysvětluje tím, že syn mohl nastoupit do jeslí zřizovaných zaměstnavatelem a že se chtěla vrátit. Důvodem prý nebyla finanční situace rodiny:

Jako, tenkrát to zas bylo jiné, že, takže ale, já nevím, ještě jsem chtěla do práce, nějak tak jako, jsem se chtěla vrátit, věděla jsem, že musím stejně jednou do práce, takže asi tak nějak, jako, a ty jesle tam byly, takže.. byly ještě jesle, že, to byly i vlastně při tom závodu, takže jsem se vrátila za rok.

Z výpovědi je patrné, že vysoká dostupnost předškolních zařízení v době před rokem 1989 pozitivně ovlivňovala brzký návrat žen na trh práce. Jeselská zařízení navštěvovalo v letech 1980–1989 21 % dětí mladších jednoho roku (Hašková, Maříková, Uhde 2009). Zároveň relativně krátká pracovní doba jak mužů, tak žen umožňovala sladit zaměstnání s otevírací dobou těchto zařízení. Vzhledem k tomu, že Erika i její tehdejší manžel pracovali na směny, střídali se v odvádění a vyzvedávání syna z jeslí podle toho, kdo měl ranní a kdo odpolední směnu. Výjimečně vypomáhala babička, manželova matka.

Po dvou letech, když byly synovi tři roky, změnila Erika zaměstnání. Byl rok 1991, tedy čerstvě začínal proces socioekonomické transformace. Důvodem pro změnu zaměstnání byla obava z restrukturalizace kloboučnické firmy, kterou provázelo propouštění, a zároveň chuť zkusit pracovat jinde, v jiném oboru. Na práci v továrně začaly Erice také vadit změny v uspořádání pracovní doby, hlavně práce na směny a přesčasová práce, protože v tomto režimu je složité pečovat o malé dítě.

...tenkrát se pracovalo (na směny), někdy se dělalo, že se dělala i přesčas, třeba že jsme museli dělat přesčas, nebo odpolední, noční, taky se stalo, nebo jsme museli už potom chodit i na jiné provozy. Takže to bylo takové, že už to, už to bylo takové, už se mi tam nelíbilo.

Erika nastoupila jako pečovatelka do domu s pečovatelskou službou pro seniory. Nové zaměstnání si vybrala opět na základě „referencí“ blízkého okolí, tentokrát na doporučení matky manžela, která pracovala v daném zařízení na obdobné pozici. Erika si kvůli práci doplnila vzdělání – absolvovala rekvalifikační kurs pro pracující ve zdravotnictví na místním úřadu práce. V novém zaměstnání jí velice vyhovovala pracovní doba, která trvala do brzkého odpoledne, a tak umožňovala dobře kombinovat práci a péči o dítě předškolního věku.

Na další mateřskou dovolenou, tentokrát s dcerou, odešla Erika po dvou letech. Ze zaměstnání odešla na čtyři roky. V době, kdy byla na mateřské a rodičovské dovolené, začal manžel podnikat. Manželova živnost byla jedním z důvodů, proč Erika zůstala doma déle – on sice vydělával víc peněz, ale měl výrazně méně času na rodinu. Erika ve svém vyprávění ukazuje na typický začarovaný kruh českých domácností s malými dětmi – žena celodenně pečuje a stará se o domácnost, a tak se muž nemusí výrazně zapojit, o to více času může nebo musí trávit v zaměstnání a tím je žena zpětně nucena zůstat v domácnosti, aby se o děti měl kdo postarat (Formánková 2008). Erika sice začala pracovat během rodičovské dovolené brigádně na několik hodin jako

uklízečka u svého předchozího zaměstnavatele – v pečovatelském domě. Nastoupit plně do zaměstnání plánovala až ve čtyřech letech věku dítěte, neboť se domnívala, že je jí do té doby garantována ochrana pracovního místa, tedy povinnost zaměstnavatele ji znovu zaměstnat:

Takže jsem, mně to tak vyhovovalo, spíš to s tou brigádou jenom, takže nějak takhle, asi proto. No a teď jsem viděla, že vlastně, no ty tři roky, já osobně nevím, prostě asi proto, že už měl víc těch peněz a už nebyl tolik doma a že už to bylo takové jiné. Tak, když nebyl doma, tak už, člověk je na to většínou sám, že. Když věděl, že jsem doma, tak zůstal dlouho v práci. (...) no a tenkrát to právě přecházelo zrovna v té době, kdy ona měla tři roky, tak to přecházelo na ty čtyři roky. Ta péče o dítě. No, a já, jako nevědomky, s tím, že si mě potom vezmou zpátky, tak jsem zůstala jako čtyři roky, že si nechám to a budu to tak nějak, jako mít. No jenže oni mi poslali výpověď, když měla vlastně tři roky, tak jsem dostala výpověď. Ono se o to nějak musí žádat...

V roce 1995, když byla Erika na rodičovské dovolené s dcerou, došlo ke změně legislativy upravující podobu rodičovského příspěvku. Zatímco rodičovská dovolená zůstala v rozsahu do tří let věku dítěte jako součást pracovněprávní legislativy upravené zákoníkem práce, rodičovský příspěvek se stal součástí systému dávek státní sociální podpory. Maximální délka pobírání dávky byla prodloužena do čtyř let dítěte s tím, že rodičům bylo umožněno si přivydělávat. Další legislativní úpravy učinily problematiku pobírání rodičovského příspěvku ještě komplexnější. Od roku 2008 je pobírání rozděleno do tří rychlostí/variant (dodvou, tři a čtyř let dítěte). Rodičovský příspěvek není navázaný na systém pracovněprávní legislativy, která by zajistila návrat rodičů na pracoviště. Ten je garantován v rámci rodičovské dovolené, která trvá pouze do tří let věku dítěte. Na příběhu Eriky je patrné, jak časté legislativní změny v systému dávek a dovolených, postavené na těžko srozumitelných premisách, vedou ke zmatení klientek a ve svém důsledku mohou velice negativně ovlivnit jejich další fungování na trhu práce.

Po neúspěšném pokusu vrátit se na původní pozici pečovatelky našla Erika práci u svého prvního zaměstnavatele – v kloboučnické firmě. Tentokrát získala pracovní místo v provozu pletení baretů. Tam ale dlouho nevydržela, protože se provoz rušil. Erice nastalo více než dvouleté období krátkodobých zaměstnání a brigád, protože si nemohla najít trvalé místo.

...a začala jsem pracovat, ale, jo, zpátky v T (...), potom je taky po čase zrušili, takže jsem dostala výpověď vlastně s tím, že se to. No a chvíli nato jsem našla zaměstnání v tom A..., ale oni nám tam dali právě taky jenom na dobu určitou, na tři měsíce...mají zakázku, tak prostě naberou, no a potom nás vlastně všechny, a nás tam bylo tenkrát hodně opravdu, já nevím, nějak, dvacet, konkrétně tam k nám a jenom jednu, co si nechali, jinak všechny nás zase propustil (...) člověk byl rád,

že už má práci, a teď zase tak, že. Takže to bylo takové (...) a potom jsem byla nezaměstnaná. No a hledala jsem brigády snadno, takže jsem občas něco, tak jako, našla, jenom něco takového, a snad jsem možná i chvíli uklízela, ale to bylo fakt jako jenom chvíli.

V tomto období se Erika dostala do situace, která potkává při návratu z rodičovské dovolené na trh práce mnoho českých žen. V období do dvou let po ukončení rodičovské dovolené má zkušenost (podle retrospektivních výpovědí žen) s krátkodobou nezaměstnaností více než 20 % žen.¹⁰ Familialistické¹¹ pojetí české rodinné politiky podporuje dlouholetý odchod žen z trhu práce z důvodu péče o děti předškolního věku (Leitner 2003; Saxonberg, Sirovátka 2006; Formánková 2007). Relativně dlouhá rodičovská dovolená, neboli dlouhodobé setrvávání s malým dítětem v domácnosti, přináší v současnosti českým ženám nejistý návrat k původnímu zaměstnavateli, snížení úrovně lidského kapitálu a větší riziko nezaměstnanosti.

V roce 2000 nastoupila Erika do nově postaveného výrobního závodu nadnárodní společnosti vyrábějící elektroniku. Do práce bylo nutné dojíždět dvacet kilometrů, dopravu ale zajišťoval zaměstnavatel. Výroba byla v nepřetržitém provozu, kdy se zaměstnanci střídali v osmihodinových a dvanáctihodinových směnách. Práci ukončila výpovědí v roce 2002, kdy se rozvedla, a podle svých slov přestala kombinaci práce na směny, dojíždění a péče o děti zvládat. Předtím Erika s dětmi pomáhal manžel, protože ten pracoval pouze přes den – měl vlastní živnost, anebo jeho matka, po rozvodu by ale musela nechávat děti doma sama během nočních a odpoledních směn.

Erika nemohla najít práci další rok, a tak musela opět nastoupit do směnného provozu ve výrobním podniku sídlícím v blízkém městě, kam dojížděla opět dvacet kilometrů. Aby mohla nastoupit do nového zaměstnání, začala jí jezdit pomáhat s domácností a péčí o děti její matka. Po dalších dvou letech v tomto zaměstnání otěhotněla s novým přítelem a v roce 2005 se jí narodila druhá dcera. Vztah se záhy rozpadl a Erika zůstala s dcerou sama. Tím, že měla v zaměstnání smlouvu na dobu určitou, skončila jí smlouva již během těhotenství a pracovní poměr již nebyl znovu obnoven. Po třech letech na mateřské a rodičovské dovolené začala Erika znovu hledat zaměstnání. Dceru se jí podařilo umístit od tří let do školky. Chodí tam na čtyři hodiny denně, jak umožňuje legislativní úprava rodičovského příspěvku z roku 2008. Aby získala místo ve školce, musela Erika nepravdivě tvrdit, že nastupuje do zaměstnání:

No ale, jinak je to i tak problém, tady s těma školkami, že, je sehnat. Já jsem teda řekla, že mám práci slíbenou, jinak nevím, jako, nechtěli po mně naštěstí žádné potvrzení, no, nechtěli po mně, a jako vím, že kamarádka někde, ve školce, že po nich chtějí potvrzení od toho zaměstnavatele, že opravdu do té práce nastoupí, takže je to taky problém, no.

Za poslední rok absolvovala Erika několik výběrových řízení, ale stále ještě nenašla zaměstnání a v současné době je registrovaná na místním úřadu práce. Kvůli hledání zaměstnání se naučila pracovat na počítači a sepsala si svůj první životopis. Každý den navštěvuje elektronické portály s nabídkou pracovních míst. Pokusila se o návrat na svoje poslední pracoviště, zúčastnila se konkursu na místo pečovatky, ale zatím nikde neuspěla.

...když se jdete zeptat na jakékoliv zaměstnání, chtějí po vás životopis a já jsem si tam napsala, protože jsem byla ještě na mateřské, takže jsem si tam napsala, že v současné době, takže každý to tam viděl, no a prostě, pak mi říkají, že to tam nemám psát, že tam mám psát nezaměstnaná (...) ale oni se stejně, i tak, zeptají, oni se zeptají jako jestli mám děti a tak jako jak, jak staré a jestli mám zajištěné hlídání, nebo co budu dělat, když to dítě bude nemocné. Nebo jestli třeba budu moct zůstat někdy dýl, nebo, prostě nějak, něco takového.

Mateřství je pro zaměstnavatele důvodem pro nepřijímání žen, protože u nich bez ohledu na jejich reálné schopnosti a podmínky očekávají konflikt pracovních a rodinných rolí (Kuchařová et al. 2006: 95; Křížková et al. 2008).¹² Podle svých slov by byla ochotná vzít jakoukoliv práci. Přesto, pokud by si mohla vybrat, pracovala by raději jinde než ve směnném provozu. Na druhou stranu oblast pásové výroby představuje jednu z mála oblastí, které Erika dobře zná, a má pocit, že by se rychle zapracovala. Mnohem raději by pracovala jako pečovatka, podle současné legislativní úpravy poskytování péče v sociálních službách ale nemá dostatečnou kvalifikaci. Kurs, který absolvovala na počátku 90. let 20. století, již pro výkon zaměstnání nepostačuje. Zaměstnáním snů by byla práce fotografky, na doplnění vzdělání – absolvování fotografického kursu – ale nemá Erika dostatek financí.

Příběh Eriky reprezentuje biografii významně ovlivněnou politickou transformací provázenou přechodem od plánované k tržní ekonomice, který výrazně ovlivnil pracovní dráhy dělnických profesí, když došlo k útlumu v oblasti průmyslové výroby a k růstu pracovních míst v sektoru služeb. Erika pracovala většinu dospělého života v oblasti pásové výroby, a nemá tedy dostatečnou kvalifikaci ani praxi, aby mohla v sektoru služeb hledat lehce uplatnění. Eričina vyprávění plasticky vykresluje neustálou nutnost lidí žijících v rizikových společnostech přizpůsobovat se měnícím se společenským a ekonomickým podmínkám. Přesto, že se nevzdává a neustále hledá nové cesty, jak se bránit socioekonomické marginalizaci, v jejím vyprávění se často objevují formulace ukazující na jisté rozčarování. Opakovaně zdůrazňuje skutečnost, že v dnešní době už nic není takové, jako bývalo, situace na trhu práce, v zaměstnání i v oblasti rodinné politiky se změnila a došlo ke zhoršení podmínek. Eričina životní strategie v oblasti zaměstnání by se dala nazvat jako neustálá snaha adaptovat se na stále složitější životní situace. Původně relativně neproblematická biografie

mladé vdané matky pracující v dělnické profesi se v průběhu let mění a Erika se postupně dostává do marginalizované skupiny matek samoživitelek s nízkým vzděláním a výrazně omezenými životními a pracovními perspektivami.

Petra

Petra je bezdětná, 38letá vyučená servírka, která má ve své pracovní dráze zkušenosti jak se zaměstnaneckou pozicí, tak i s vlastním podnikáním, kdy vedla vlastní restauraci. Vyučila se v oboru kuchař-číšník těsně před rokem 1989 pod podnikem Jednota, kam pak po vyučení musela nastoupit a odpracovat tam nejméně dva roky. Šlo o postupně zrušený systém vzdělávání propojeného se státními podniky za doby státního socialismu. Petra vysvětluje volbu učebního oboru tím, že před rokem 1989 šlo o poměrně prestižní zaměstnání. Rozhodla se na radu rodičů, kteří v pozici tohoto oboru samozřejmě v té době nepředpokládali žádné změny. Ekonomická transformace na začátku 90. let 20. století však přinesla pro většinu profesí na trhu práce výrazné proměny, zejména významnou diferenciaci na úrovni prestiže a mezd. Takovými proměnami prošla nejen profese kuchařů/ek a číšníků/ic, ale i např. prodavačů/ček. Před rokem 1989 to byla vzhledem k nedostatkovosti zboží a služeb, které distribuovala, poměrně výhodná zaměstnání, která se nijak výrazně vnitřně nediferencovala. S rozvojem a diferenciací trhu, průnikem zahraničního kapitálu a nárůstem sektoru služeb došlo postupně k pevnému zakotvení větší části těchto profesí na sekundární trh práce (Dudová, Tomášek 2008), který se v tržní ekonomice vyznačuje spíše nižšími mzdami, nejistotou zaměstnání, nízkou prestiží a špatnými pracovními podmínkami. Tyto profese ztratily s ekonomickou a politickou transformací svá privilegia pramenící ze společnosti nedostatku. Kromě toho výrazně zesílila genderová vertikální diferenciaci a segregace, kdy stále existují vybraní zaměstnavatelé a pracovní pozice v rámci těchto profesí na primárním trhu práce (např. personál v prestižních hotelech – barmani, kuchaři, číšníci), kterým však zcela dominují muži.

Petra se po vyučení, v 17 letech, odstěhovala od rodičů a bydlela na ubytovně v místě svého zaměstnání. Pracovala jako servírka v jednom hotelu u Prahy.¹³ Podle svých slov si ráda vyzkoušela žít samostatně již ve velmi mladém věku.

Jako když jsem třeba chtěla, když jsem měla volno, tak jsem mohla jet domů, kde jsem bydlela, bydlení jsem měla jako by u rodičů, ale tím, že jsem skoro furt byla v té práci, tak jsem byla tam. Vegetovala, což bylo v 17 docela hezký období (smích). I pracovní, i že jsem do toho byla hozená a musela jsem se teda starat. Bylo to dobrý docela.

Když Petra odpracovala povinné dva roky v tomto podniku, vrátila se k rodičům do Prahy a našla si místo v jedné restauraci v Praze. V její zkušenosti z hledání zaměstnání zhruba v době, kdy jí bylo 20 let, se projevuje diskriminace potenciálního mateřství. Také z Petřiny biografie je zřejmé, jak běžné jsou diskriminační otázky při přijímání žen do zaměst-

nání a že znevýhodněny nejsou jen matky malých dětí, ale i ještě bezdětné ženy ve fertlím věku.

...všude se ptají, jestli máte děti nebo jestli neplánujete děti. To si teda rozhodně myslím, že by to takhle být nemělo. Samozřejmě řekli jiný důvod, neřekli přímo na rovinu, že je to tenhle důvod, ale určitě si říkali, ona bude chtít děti a ona nám pak odejde a bude na mateřský.

Dalším typem znevýhodnění, se kterým se Petra setkala, je genderová segregace na trhu práce. Horizontální a vertikální genderová segregace zaměstnání je v biografických vyprávěních o pracovních drahách žen častým typem diskriminace. Horizontální genderová segregace ovlivňuje pracovní dráhu Eriky. Diskriminační chování se objevuje při „genderově vhodné“ volbě zaměstnání, při výběru zaměstnanců ze strany zaměstnavatelů, ale také v pracovním kolektivu, např. v přidělování konkrétních pracovních úkolů. Představy o tom, zda žena či muž může nebo nemůže vykonávat určitou práci – pozici, jsou jednoznačně jedním z hlavních strukturujících elementů českého trhu práce (Křížková, Sloboda 2009). V pohostinství je vertikální segregace institucionalizovaným genderově stereotypním rozdělením jednotlivých pozic, které se těší odlišné prestiži a rozdílnému mzdovému ohodnocení. Ve vyprávění Petry se dobře ukazuje, že formální rozdělení práce na ženskou a mužskou funguje, i když prakticky vykonávají shodnou práci, a slouží jako argument mzdových rozdílů, který je akterý většinou považován za legitimní. Pokud je pozice jinak pojmenována, i když náplň a hodnota práce je stejná, akterý se často shodují v tom, že mzdové rozdíly jsou na místě.

...když třeba jsem dělala tu servírku a dělala jsem s chlapem, tak takový to, že ta ženská bude utírat stoly, ale v podstatě jsem vždycky dělala stejnou práci jako ten chlap. Zrovna tak tahala ty basy, a že teda chlap řekne, to je ženská práce to utírání stolu. Tak to já jsem hned byla alergická na takovýhle věci. To si myslím, že jsou oba stejný a stejně času v práci a děláme stejnou práci, tak ať je to ženská nebo chlap, tak to samý.

T: Myslíte, že bylo i jiný finanční ohodnocení?

Ono to hodně bylo totiž tak, že ten chlap byl jako vedoucí směny. Většinou to tak bylo dělaný, že zastával samozřejmě úplně stejnou práci, ale většinou to bylo, že ten chlap, tak určitě i finančně to bylo ohodnocený. Všude bylo, že byl vrchní číšník. Já si nepamatuju ze svého života, že by byla vrchní servírka. Vždycky byl vrchní a ten kasíroval a ten rozděloval peníze a vždycky to byl chlap. Nikdy jsem nezažila, dodneška, že prostě, aby byla vrchní ženská. Už tím je daný, že na tom byl vždycky líp. To jsem já špatně snášela. Protože si myslím, že ta ženská zvládne tu samou práci. Zrovna tak jako ten chlap, tak proč by měl být vrchní nebo vedoucí chlap.

T: Čím si to vysvětlujete, že vždycky ty vedoucí směny nebo ti vrchní číšníci byli ti muži?

To tak bylo daný, vždycky to tak bylo. Já si myslím, že to bylo tou dobou, že teď už je to lepší. Že teď už to ustupuje, že už

dávají ženský na ty vedoucí funkce, ale jinak to vždycky bylo. To bylo zažitý, že chlap je vedoucí, že jo. To tak prostě bylo.

V případě mužů dochází při genderové segregaci ke kumulaci formálních odpovědností a agend k pozici, na které pracují, nebo nad rámec dané pozice, a to bývá doprovázeno vyšším finančním ohodnocením.

V tomto období získala Petra v oboru pohostinství také zkušenost se zneužíváním práce. Popisuje běžnou praxi zaměstnávání brigádně, což představuje velmi nejisté zaměstnání bez jakékoli ochrany a výhod nebo zaměstnávání na smlouvu, ale za minimální mzdu bez jakékoli pohyblivé složky. Stejně mechanismy zneužívání ze strany zaměstnavatelů popisuje v následující biografii Zuzana na příkladu práce v obchodě. U číšníků a číšnic zaměstnavatelé předpokládají, že podstatnou část platu vydělají na spropitném, ale tento systém opět činí zaměstnání nejistým – není vhodný např. pro rodiče s dětmi, kteří hledají jistotu práce a slušné pracovní podmínky.

Zhruba po roce na druhém pracovišti se Petra seznámila s mužem, se kterým brzy začala žít. Její přítel, cizinec podnikající v Čechách, byl velmi dobře finančně zajištěn, a tak Petra práci opustila. Neměla potřebu a ani čas pracovat, protože podle jejích slov hodně cestovali a věnovali se sobě navzájem. Rodinu v té době ještě neplánovali, spíše výhledově. Zde se projevuje přijetí genderově tradičního modelu partnerství, které je pro ženy s nízkým vzděláním typické. Neznamená to, že by tyto ženy neměly zájem pracovat, Petra byla ve všech dalších obdobích svého života výrazně zaměřená na práci. Ovšem tyto ženy zřejmě nejsou natolik zakotveny na trhu práce, např. specializovanou kvalifikací, kterou by mohly určitou přestávkou v kariéře ztratit, a často si ani neuvědomují, jakou ekonomickou ztrátu pro ně (např. do budoucna) může ekonomická neaktivita znamenat (Maříková 2008). Důsledek tohoto rozhodnutí se v biografii Petry projevil záhy. Po zhruba čtyřech letech, když bylo Petře 26 let, se její přítel zabil při autonehodě. Pro Petru to byl naprostý šok, nebyla vůbec finančně zajištěna, a tak byla odkázána na pomoc rodičů, ke kterým se zpět nastěhovala. Po zhruba roce a půl, kdy se léčila z psychických problémů, dostala nabídku od svého známého pronajmout si restauraci. Rozhodla se proto pro samostatné podnikání. Petra tvrdí, že vždycky toužila být vlastní paní, spíše nebýt zaměstnankyní, a tak měla příležitost si náročné podnikání v pohostinství vyzkoušet.

To bylo tím, že jsem tam měla ty zaměstnance, tak jsem to musela i hlídat. Musela jsem tam být, protože tu hospodu by mi rozkradli. To jsem musela mít opravdu přehled, musela jsem tam být v podstatě od rána do večera, abych měla o všem přehled, co se tam děje nebo neděje. Když bylo potřeba, tak jsem prostě dělala. Ať už to bylo v kuchyni nebo to bylo jako tu servírku, já jsem se sama zásobovala, já jsem si sama dělala papíry, úplně všechno okolo. Proto jako časově to, ale tam to bylo časově náročný, hodně. To bylo opravdu od nevi-

dím do nevidím denně. ...My jsme se v podstatě domluvili, na ty dva roky, že to prostě zkusím. Nebo na rok, pak teda na dva a v podstatě po těch dvou letech jsem si říkala, že to nemá smysl, že jsem toho byla otrok.

Na vedení restaurace byla zcela sama a zodpovědnost a neustálý dohled i práce byla velmi těžká, a tak se rozhodla podnikání v pohostinství po dvou letech ukončit a nechala se znovu zaměstnat. Tentokrát jako provozní, takže využila schopnosti, které získala samostatným podnikáním. Krátce nato však Petřina maminka onemocněla rakovinou a ona se rozhodla se o ni společně s otcem starat. Zaměstnání provozní proto opustila a tři měsíce se intenzivně starala o umírající matku. Během této doby si uvědomila, že už se ke své profesi pravděpodobně nebude chtít vrátit a absolvovala postupně víkendový rekvalifikační kurs na kosmetičku. Když maminka zemřela, vrhla se Petra na podnikání jako kosmetička, aby přišla v tomto těžkém období mezi lidi. Změnu profese a svou volbu právě kosmetičky i začátky podnikání popisuje takto:

Takže jsem si vlastně udělala ten kurs a šla jsem podnikat. ... vždycky jsem chtěla dělat sama za sebe. Trvalo to taky, než jsem měla tu klientelu. Ten rok určitě trvalo, než jsem se dostala na to, že jsem poplatila všechno, co jsem měla zaplatit, a vydělala jsem si a měla jsem stálý zákaznice. Tak po tom roce už jsem to začala dělat jako naplno. (...) v podstatě to dělám v prostoru, který mi jako dávají k dispozici. (...) je to takový jako centrum, středisko, kde nám dávají k dispozici ty prostory a my jim dáváme nějaký procenta z naší tržby. Což je taky dobrý, nebo je výhodný, že mám čistou hlavu, nemusím se s ničím zajišťovat. Ale jsem jakoby živnostník na sebe... Ale je to o povaze, že já jsem nikdy neměla ráda nad sebou nikoho a dělám radši sama za sebe. A co si udělám, tak si udělám, a nikdo mi do toho nemluví. To je docela podstatná věc v tom podnikání, není to o těch penězích, ani o tom, kolik si vydělám, je to o té spokojenosti, že za prvé mě ta práce baví, naplňuje mě ta práce a za druhé je to o tom, že jsem spokojená sama se sebou. Co jsem vytvořila, je to ve mně. Že to není nějaký kolektiv, nebo že je tam nějaký vedoucí, to mi na té práci asi nejvíc vyhovuje.

Rozhodnutí zcela změnit obor práce a vstoupit do podnikání je pro ženy poměrně typické (Křížková 2007). Zároveň rekvalifikace na kosmetičku poukazuje na nedostatečně rozvinutou aktivní politiku zaměstnanosti a systém celoživotního učení, který je v ČR dosud v plenkách. Zaměstnání v podobných službách, jako je kosmetička, pedikérka apod., představují u nás zatím téměř jedinou rekvalifikační nabídku pro ženy (Czesaná, Matoušková, Vymazal 2005). Zůstává otázkou, nakolik je genderově stereotypní rekvalifikace cestou z marginalizace žen na trhu práce a nakolik podnikání v těchto oborech nabízí cestu z nejistého zaměstnání a příjmového znevýhodnění. Petra měla tu výhodu, že nemusela mít do začátku žádnou významnou investici, protože nájemní pro-

story získala zařízení. Podnikání vždy představuje určitý risk a Petra si to dobře uvědomovala, když ve své výpovědi srovnávala pozici zaměstnanců a podnikajících osob, které nemají legislativně zabezpečen právní nárok na placenou dovolenou a další výhody. Na druhou stranu podnikání přináší flexibilitu organizace času a práce. Odvaha riskovat vstupem do podnikání byla pravděpodobně z velké části dána Petřinou bezdětností, zároveň práce servírky není vzhledem k nastavení směn podle Petry vhodná pro matky malých dětí.

Bezdětnost je u vyučené Petry výsledkem nevolby (Hašková 2009), je výsledkem okolnosti smrti partnera ve vážném vztahu a toho, že od té doby měla jen krátkodobé vztahy většinou s ženatými muži, kteří s ní děti nechťeli mít, a její soukromý život se odvíjel i jinak spíše problematičtě. Bezdětnost přináší do její pracovní dráhy významnou dávku nezávislosti a flexibility, která jí dává prostor na vyvážání se ze znevýhodňujících pozic. Zpočátku pracovní dráhy se sice setkala s diskriminací, dalším diskriminačním praktikám, ke kterým dochází v zaměstnavatelských vztazích, se jí podařilo uniknout samostatným podnikáním. Bezdětnost jí pomohla vyvázat se z nutnosti kombinovat práci a péči, která často vrhá ženy s nízkým vzděláním také do příjmového znevýhodnění, ale jen částečně, protože i s tímto problémem se setkala, když se rozhodla pečovat o svou nemocnou matku a musela opustit zaměstnání, protože neexistovala jiná schůdná a okamžitá řešení. To jí pomohlo rozhodnout se ke změně oboru a novému vstupu do podnikání, ovšem opět v intencích genderové stereotypizace.

Zuzana

Zuzaně je 34 let, a když byla v roce 1989 právě v prvním ročníku učebního oboru technicko-administrativní pracovníce, bylo rozhodnuto o zrušení tohoto oboru, takže mohla dokončit pouze dva roky a získala výuční list. Vzdělávací dráha této ženy, která v té době žila v Praze s dalšími třemi sourozenci a matkou samoživitelkou, tak skončila v 16 letech.

Po vyučení nastoupila Zuzana do výrobního podniku hraček, kde pracovala ve skladu. V tomto podniku pracovala zhruba dva roky, když začalo snižování stavu zaměstnanců a postupně podnik zcela zkrachoval. Zuzana popisuje situaci postupného propouštění a vlastní situaci, která po jejím propuštění následovala:

... oni začali propouštět, protože už to tam bylo nějaký nahnutý, a začali propouštět lidi, a jelikož my jsme ve skladu pracovaly tři, já, moje mamka a ještě jedna paní starší. Tak jsem řekla, že jelikož jsem nejmladší a určitě si najdu práci líp než oni, tak ať propustí mě, takhle jsme se dohodli, no a když mě propustili, tak pak nějak chvíli na to jsem zjistila, že jsem těhotná. A vlastně těhotnou už mě potom nikde nezaměstnali, takže jsem byla na úřadu práce, než se narodila Kateřina.

První dcera Kateřina se narodila, když bylo Zuzaně 19 let, a její otec svou dceru nikdy neviděl, nejevil o dítě žádný zájem. Pravidelně platí soudem určené výživné. Již v tomto

okamžiku Zuzaniny pracovní dráhy je patrná diskriminace mateřství, a to v době, kdy byla těhotná. Zuzana se po propuštění z podniku na výrobu hraček přihlásila na úřad práce, kde jí úřednice přímo řekla, že ji stejně nikde nevezmou, když je těhotná. Nechala ji pouze formálně navštívit několik zaměstnavatelů, kteří ji skutečně nezaměstnali. Ovšem to mohlo být způsobeno nejen diskriminací (budoucích) matek ze strany zaměstnavatelů, ale také očekáváním, která Zuzana po tomto „proškolení“ na úřadě práce prezentovala potenciálním zaměstnavatelům. Pak Zuzana nastoupila na mateřskou a pak rodičovskou.

Po dvou letech Zuzana znovu otěhotněla a vdala se, avšak tvrdí, že již při svatbě věděla, že to neměla dělat, protože vztah nefungoval. Hlavním důvodem ke sňatku bylo právě těhotenství a pocit, že tak je to správné, pokud je na cestě dítě. Mezitím přešla plynule z první rodičovské na další mateřskou s druhou dcerou – Lídou. S manželem, který pil a více času než doma trávil po hospodách, se po dvou letech rozvedla a odstěhovala se spolu se svou matkou do malé vesničky ve středních Čechách, kde její matka podnikala – měla obchod se smíšeným zbožím. Ke konci své druhé rodičovské dovolené začala Zuzana hledat zaměstnání, ale v okrese, kde bydlela, to bylo velmi problematičké. Situaci velmi ztěžovala obtížná dopravní dostupnost v místě bydliště. Zuzana v té době neměla vlastní auto a autobus do vesnice jezdil jen dvakrát denně, takže zažívala velmi problematičké situace, např. když byly děti nemocné. Byla tedy opět nezaměstnaná a přitom vypomáhala své matce v obchodě. Ani matce se v této malé vesnici podnikání nedařilo, a tak ho „vzdala“, dům prodala a postupně se obě vrátily do Prahy. Ani ne tak nedostatek pracovních míst (ten není ve středních Čechách nijak výjimečný), ale spíše složitá dopravní dostupnost v daném regionu byla hlavní bariérou pracovního uplatnění Zuzany v tomto období. Doprovázet dvě děti do školky a ze školky a dojíždět do zaměstnání by vzhledem k nízké frekvenci spojů Zuzana bez auta nemohla a zřejmě by se jí to ani finančně nevyplatilo.

Zuzana bydlela v tomto okrese celkem tři roky a návrat do Prahy v roce 2003 pro ni znamenal i návrat k bývalému manželovi. Nastěhovala se zpátky k němu, a protože Kateřina již chodila do školy a Lída do školky, poměrně rychle si sama našla zaměstnání blízko místa bydliště.

Měli leták, že přijmou zaměstnance, měli na dveřích, takže jsem se tam ptala, a tam pan vedoucí, tak jediný byl hned, protože mezitím jsem se určitě taky někde ptala, to jako vždycky řekli, že se ozvou nebo tak. Oni se zeptají na takový různé otázky a že se ozvou a samozřejmě se nikdy nikdo neozval a tady jsem se s ním domluvila vlastně hned. Ani ho nezajímalo, kolik mám dětí, nebo jako jestli jsem rozvedená nebo vdaná, nic. Takže to byl jeden z mála, protože většinou se ptají, jak má člověk děti, tak máš smůlu.

S návratem do Prahy se pracovní situace Zuzany zlepšila tím, že mohla využít mnohem širší nabídku pracovních

míst. Zuzana tedy pracovala jako prodavačka ve smíšeném zboží. V obchodě pracovala systémem krátký, dlouhý týden na směny, včetně sobot a nedělí za minimální mzdu. I když mzdy jsou v Praze obecně nejvyšší v porovnání s ostatními regiony, je zde i velké množství zaměstnavatelů, kteří využívají velkou nabídku práce tím, že za nízkokvalifikovanou práci vyplácejí opravdu pouze minimální mzdu bez jakékoli motivační složky, jak to popsala Zuzana. Jde o systém zneužívání nízkokvalifikované práce žen v situaci jednoduché vyměnitelnosti zaměstnanců, který vytváří nejistou práci. V tomto příběhu Zuzana také znovu uvádí diskriminaci matek při přijímání, zde již ve značně generalizované podobě, což je způsobeno její opakovanou zkušeností s diskriminací. K tomuto tématu se ještě vrátíme o něco později v Zuzanině pracovní dráze.

...určitě si myslím, že je lepší dělat než být doma na podpoře. Aspoň pro mě, já zas nejsem taková, abych seděla doma a nic nedělala, to mě nebaví. Tenkrát v té době ještě nebyly takové platy jako dneska, ono to jde furt výš a výš, tak já jsem tam tenkrát měla 7 tisíc čistého. Tak ono mít čtyři tisíce podporu nebo sedm tisíc, tak to už je docela rozdíl.

Jako matka samoživitelka Zuzana ve svém vyprávění vystihuje svůj vztah k práci. Zaměstnání je pro ženy, a matky samoživitelky zvláště, velmi důležitým zdrojem příjmu a finanční nezávislosti. Matky samoživitelky se velmi aktivně snaží najít jakoukoli práci, je to pro ně a jejich děti existenční nutnost a nemají zájem být závislé na sociálních dávkách. Ať se však zachovají jakkoli, jejich jednání je společností často odsouzeno. Pokud intenzivně pracují, když jsou děti malé, jsou považovány za „krkavčí“ matky, a pokud nepracují a zůstávají s dětmi dlouho doma, jsou považovány za „parazity“ na sociálním systému státu. Matky samoživitelky se totiž vymykají stále silné představě o ideálu genderově tradičního rozdělení práce a péče v rodině, protože jim chybí muž – živitel, na kterého by mohla být, i když třeba symbolicky, přenesena zodpovědnost finančního zajištění rodiny (Dudová 2009).

Zhruba po roce Zuzana znovu otěhotněla s již bývalým manželem a brzy nastoupila na rizikové těhotenství, protože čekala dvojčata. Již v době těhotenství však s tímto partnerem znovu přestala žít, ale neměla jiné bydlení, takže zůstala i s dětmi v jeho domě. Zuzana s dětmi žila v té době z nízkého výživného na první dceru a z příspěvku v těhotenství a mateřství, později z rodičovského příspěvku. Bývalý manžel na celkem tři děti platil velmi nepravidelně a zhruba každou druhou splátku. Ospravedlňoval to tím, že rodině poskytuje bydlení. Bydlení, které měla Zuzana s dětmi k dispozici, však bylo zcela nevyhovující – měli celkem pouze dva pokoje a kuchyň i koupelnu sdíleli s bývalým manželem, i když spolu vůbec nekomunikovali. Zuzana se snažila situaci řešit žádostí o obecní byt, zatím bezúspěšně. Vzhledem ke složité finanční situaci si Zuzana našla práci na černo – několik hodin denně uklízela kanceláře a sou-

kromé byty. Tuto práci musela vykonávat pouze odpoledne, když přišly starší dcery ze školy, aby mohly hlídat dvojčata. Byla to pro ni a její rodinu existenční nutnost v situaci neexistence dostupných služeb péče o děti mladší tří let.

Po skončení rodičovské, na které byla se svými dvojčaty, hledala Zuzana znovu práci, protože předchozí zaměstnavatel by ji sice přijal zpět, ale pořád za minimální mzdu, ze které by teď už svou rodinu se čtyřmi dětmi neuživila. Její další příběh hledání zaměstnání znovu nejen ukazuje, jak probíhá přímé odmítnutí matek při prvním kontaktu s potenciálním zaměstnavatelem, ale také, jaký je přístup žen s dětmi k práci. Zuzana samu sebe znovu popisuje jako intenzivně hledající práci především z finančních důvodů, které jsou pro matky samoživitelky rozhodující, ale také proto, že není typ, který by nějak záměrně využíval výhod sociálního státu.

... to jsem se ptala v (obci u Prahy– pozn. aut.) v obchodě na prodavačku, že tam měli vyvěšenou leták, že hledají prodavačky, tak mi pan vedoucí řekl, že, ta prodavačka teda, co tam byla, mi ho zavolala, že jsem jí řekla, že bych se chtěla zeptat na to místo prodavačky, že jako hledám práci. A jak se tam pracuje a tak podobně a ona, že mi zavolá šéfa. Pan šéf přišel, a zeptal se mě, kolik mám dětí, když jsem mu řekla, že čtyři, tak mi řekl, že ta práce by určitě asi nebyla pro mne, že se tam dělají dvanáctky, od rána do večera. Prostě taktně mi naznačil jako, že by mě stejně asi nevezal, protože mám čtyři děti a jsem sama. Takže jsou i takoví, který nemají na to právo, ale ohradili by se něčím jiným. Jako my už třeba někoho máme... Takže i takovou zkušenost mám s tím, že jakmile ženská je sama, rozvedená. Myslím si, že ani nezáleží na počtu dětí. Jakmile v tom figurují menší děti, tak máte hlídání, nemáte hlídání, a takovýchle otázky podle mne by vůbec neměli pokládat. To je. To jsem říkala, to je docela. Tenkrát jsem z toho byla docela našťvaná, protože jsem ještě nevěděla, že třeba vyjde ta LDNka. Že teda seženu práci. Byla jsem z toho našťvaná, zoufalá, protože jsem práci potřebovala, a chtěla hlavně. Nejsem taková jako, že bych šla na pracák a válela se doma. To ne, docela ale jako mě to zarazilo, tenhle přístup.

Zejména ženy s nižším vzděláním se setkávají s přímou diskriminací mateřství při přijímání do zaměstnání nebo jsou z důvodu mateřství propouštěny. I když otázky na rodinný stav a situaci jsou již delší dobu výslovně zakázány v českém pracovním právu, sociologické výzkumy ukazují, že jsou neustále běžnou praxí přijímacího procesu (Křížková, Vohlídalová 2009b). Proces hledání a nacházení zaměstnání, přijímání a povyšování je v zásadě založen na diskriminaci žen s malými dětmi a všichni aktéři těchto vztahů s tím počítají jako s běžnou součástí těchto procesů. Je to způsobeno mnoha faktory, ve kterých se spojuje jak 1. silně genderově stereotypizované veřejné mínění (Hašková 2005), tak i 2. familialistické nastavení rodinné politiky (Saxonberg, Sirovátka 2006) (dlouhé přerušování pracovní dráhy rodičovskou dovolenou, kterou využívají téměř výhradně ženy, jako

norma) a 3. nízká či neexistující podpora institucí, které by umožnily kombinovat péči o malé děti se zaměstnáním (zařízení péče o děti od nejtělejšího věku, nejen od tří let, flexibilní a zkrácené úvazky na trhu práce) (Křížková, Vohlídalová 2009b). V důsledku těchto faktorů pak ženy ať již dobrovolně či nedobrovolně opouštějí trh práce na dlouhou dobu (zhruba tři let) v okamžiku, kdy se stávají matkami, a ženy jsou také většinou ty, kdo pečují o děti i po návratu do zaměstnání (péče v době nemoci dětí, organizace péče – vodění do předškolních zařízení a z nich apod.). U matek samozvitelek je to ještě zesíleno tím, že jsou skutečně na péči o děti většinou samy, takže zaměstnavatelé reagují i na tento fakt ještě více diskriminačně.

Zaměstnavatelé se brání zaměstnávat ženy s malými dětmi, protože u nich očekávají absenci, když jsou děti nemocné, anebo u nich očekávají snížený výkon, protože je vidí jako primární pečovatelky, které věnují velkou část své energie organizaci a vykonávání péče o děti a domácnost. Tento mateřství diskriminující systém je hluboce vepsán do životní zkušenosti mnoha žen. V důsledku této institucionalizace diskriminace upravují ženy/matky své pracovní strategie často ještě před tím, než by mohlo k diskriminaci dojít (autodiskriminace), projevují pochopení pro diskriminaci ze strany zaměstnavatelů anebo se v situaci, kdy se zaměstnavatel nechová diskriminačně, ale naopak projevuje pochopení a vstřícnost pro matky malých dětí, stejně chovají podle naučených vzorců, jako by zaměstnavatel matky malých dětí znevýhodňoval. Tímto chováním přispívají k institucionalizaci a reprodukci tohoto diskriminačního řádu.

Zuzana má rozsáhlé zkušenosti s diskriminačními otázkami při přijímání do zaměstnání a s odmítnutími, „protože jako matka tolika dětí by přece nemohla danou práci vykonávat“. Když se konečně setkala se zaměstnavatelem, který ji přímo nediskriminoval, přijal ji do zaměstnání jako sanitárku v léčebně pro dlouhodobě nemocné na dvanáctihodinové směny a ze začátku jí vyšel vstříc s nastavením směn, protože její dvojčata ve stejnou dobu nastupovala do školky, Zuzana projevila nebyvalou loajalitu. Když byla dvojčata v prvních měsících nemocná, jako to bývá obvyklé při vstupu do kolektivu dětí ve školce, Zuzana s nimi nezůstávala doma, i když by na to měla nárok. Když jí zrovna vycházela směna, požádala o hlídání dětí svou matku, která si kvůli tomu musela brát dovolenou. Zuzana projevila výraznou ohleduplnost k zaměstnavateli a chovala se v podstatě tak, jako by zaměstnavatel matky s malými dětmi diskriminoval nebo mu přinejmenším vadilo, kdyby zůstaly na pár dní doma ošetřovat děti.

Práce v léčebně dlouhodobě nemocných byla velmi fyzicky náročná, protože Zuzana tam prováděla základní hygienu a převlékání postelí velkému množství pacientů každou směnu, přičemž často musela sama manipulovat se zcela ležícími pacienty. Tato práce však Zuzanu velmi naplňovala, měla pocit, že dělá něco užitečného, a měla podle svých slov velmi dobrý vztah k pacientům. To se projevilo i na její mzdě, protože dostávala vysoké osobní ohodnocení a její

mzda se pohybovala okolo 2,5 násobku minimální mzdy. Po pěti měsících této práce však přišel šok, Zuzana měla náhle fyzické problémy a velmi rychle se zjistilo, že má vyhržené plotýnky, a musela ihned na operaci. V době rozhovoru byla na nemocenské a lékaři jí nedoporučovali někdy se ještě k takové fyzické práci vracet. Tak se Zuzana opět dostala do těžké finanční situace, jelikož v důsledku předchozí vyšší mzdy jí byly výrazně zkráceny přídatky na děti, které se testovaly každé tři měsíce, a projevilo se to jejich vyplácením podle zpětného výpočtu právě v době, kdy byla na nemocenské.¹⁴

Výplata nemocenských dávek se zpozdila, resp. na České správě sociálního zabezpečení jí bylo sděleno, že na jejich výplatu mají tři měsíce. A tak se stalo, že Zuzana zůstala v měsíci, kdy už byla nemocná a nepracovala, s celou svou rodinou odkázaná na nízké výživné na první dceru a musela si vypůjčit od známých, protože sociální příplatek, který jako poslední možnost v okamžité těžké finanční situaci vyplácí místní úřad, zrovna získala na zaplacení části školného pro nejstarší dceru, která nastupovala na střední školu. Bytová situace rodiny je stále velmi špatná, žádosti o obecní byt nebylo po celé čtyři roky vyhověno.

V příběhu Zuzany se projevuje fenomén brzkého mateřství a samozvitelevství, poměrně typický pro ženy s nízkým vzděláním (Hamplová et al. 2007). Zuzana, podobně jako velká část dalších žen s nízkým vzděláním, má tendenci k genderově tradičním životním volbám (Maříková 2008). V důsledku toho se tyto ženy stávají matkami brzy a jejich partnerství jsou nestabilní. Jako matka samozvitelevka Zuzana kontinuálně hledá práci, protože nízkokvalifikovaná práce, kterou může vykonávat, je vždycky velmi nejistá a často ji dostává do situace příjmového znevýhodnění. Strategie této nízkokvalifikované ženy uplatnit se na sekundárním trhu práce je neúspěšná, jelikož jako žena do značné míry „odsouzená“ k manuální práci, naráží na další bariéru – špatný zdravotní stav, který jí v realizaci této strategie zabraňuje.

Závěr

Ženy s nízkým vzděláním ve svém pracovním životě čelí mnohonásobné diskriminaci. Nejsou vystaveny pouze genderovému řádu trhu práce a rodiny a institucionálním bariérám v oblasti rodinné politiky (zejména dlouhá rodičovská a nízká dostupnost zařízení péče o děti), ale jejich znevýhodnění pramení významně právě i z nízkého vzdělání, které v průběhu jejich pracovního života v naší společnosti nabývalo na významu. Výše vzdělání má stále větší vliv na umístění na pracovním trhu, jistotu zaměstnání, mzdové ohodnocení, prestiž, pracovní podmínky a ochranu před možným znevýhodněním. V biografických rozhovorech se třemi vyučenými ženami jsme hledaly odpověď na otázku: Jak se ženy, které prožily většinu dětství a dospívání před rokem 1989 a získaly nízké vzdělání, vyrovnávají ve svých pracovních drahách s růstem nerovností, nejistot a sociálních rizik a kterým konkrétním bariérám musely ve svých

pracovních drahách čelit? Zvolená biografická metoda plasticky vykresluje distribuci těchto rizik a bariér v rámci životního cyklu a v průběhu společenských a ekonomických změn a strategie vyrovnávání se s nimi.

Strukturální znevýhodnění spojené s transformací trhu práce a růstem genderových nerovností, vyznačující se genderovou segregací, diskriminací a zneužíváním práce právě žen s nízkým vzděláním, dále prohlubují institucionální bariéry v oblasti zajištění péče o děti a blízké osoby. Nedostatečná dostupnost zařízení péče o děti předškolního věku a nastavení nástrojů rodinné politiky způsobuje, že tyto ženy odcházejí na dlouhý čas z trhu práce. To znovu snižuje jejich zaměstnatelnost a zvyšuje jejich příjmové znevýhodnění. Na příběhu Eriky se ukazuje, že dokud byla rodinná politika zaměřena defamilizačně, využívaly ženy možnosti brzkého návratu do zaměstnání a umístění dítěte do jeslí. V současně nastavených strukturálních podmínkách s institucionálními bariérami jsou ženy s nízkým vzděláním ve zkoumané věkové skupině přinejmenším trojnásobně znevýhodněny (gender a mateřství plus nízké vzdělání). Přesto mají všechny tři komunikační partnerky velkou motivaci hledat si placené zaměstnání a nebýt závislé na systému sociálních dávek. K těmto osobním charakteristikám se dále ve specifických situacích přidává typ/přítomnost partnerství a faktor zdraví. Přítomnost partnera se ukazuje jako určitý mechanismus spouštějící genderové stereotypní životní volby – například odchod do domácnosti nebo mnoholetý pobyt na rodičovské dovolené. Tyto strategie se v situaci rozpadu partnerství, kdy se Erika, Zuzana a Petra stávají samoživitelkami, negativně projevují na jejich pracovních šancích, odrážejí se na příjmovém znevýhodnění a vedou až k ohrožení chudobou. Zdraví pak představuje významnou bariéru, která může nečekaně zasáhnout do realizace úspěšné strategie překonání dalších bariér, a to až již jde o zdraví samotné ženy, která se kvůli nemoci znovu ocitá mimo trh práce jako v případě Zuzany, nebo o zdraví blízkých, o které je třeba intenzivně pečovat, jako v případě Petry.

Přesto, že od žen s nízkým vzděláním jsou obecně očekávány spíše nízké profesní aspirace, z analyzovaných rozhovorů to nevyplývá. Ženy, jejichž příběhy jsme v textu představily, nastoupily středoškolské vzdělání v době před rokem 1989 nebo okolo roku 1989, kdy byla vzdělanostní úroveň populace významně nižší, než je tomu dnes. V té době měly prestiž obory, které se v současné době dostaly na periferii, jako byly dělnické profese nebo práce ve službách (obchod, pohostinství). Z výpovědí vyplývá, že si některé dokonce vybíraly učební obor, který jim zajistí dobře placenou práci v prestižním oboru. V procesu ekonomické transformace došlo k diferenciaci trhu práce podle dosaženého vzdělání. S přesunem významné části produkce z průmyslové výroby do oblasti služeb a s přesunem velké části sektoru služeb a výroby na sekundární trh práce ztratily dělnické profese, technické a řemeslné obory a práce v oblasti potravinářské výroby a služeb, ve kterých Petra, Erika a Zuzana získaly kvalifikaci, svá privilegia.

Strategie, které komunikační partnerky ve své situaci volí, jsou výrazně ovlivněny neustále se měnícími podmínkami a vznikajícími riziky na trhu práce. Zatímco Erika volí strategii přizpůsobení se podmínkám a flexibilně hledá cesty, jak naplnit nebo obejít rostoucí nároky zaměstnavatelů, Petra volí strategii emancipace ze znevýhodňujících podmínek vstupem do podnikání. Založení živnosti v jejím případě usnadňuje skutečnost, že je bezdětná, má tedy větší prostor riskovat a do značné míry se tak vyhýbat diskriminaci. Zuzanina biografie demonstruje neustálý proud nejistot v současné rizikové společnosti, což vede k opakovanému selhávání volených strategií. Rizika se natolik fluidně proměňují, že již není možné plně se před nimi ochránit a zabezpečit. Nedostatek vzdělání v kombinaci s genderovým řádem společnosti se v příbězích žen ukazuje jako klíčový faktor marginalizace na trhu práce, který je udržuje v situaci neustálé ekonomické nejistoty. Strategie, které si komunikační partnerky v rámci svých pracovních drah vytvářejí, jsou nuceny opakovaně redefinovat tvář v tvář objevujícím se novým strukturálním a institucionálním bariérám, rizikům a znevýhodněním.

Literatura

- Beck, U. 1992. *Risk society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. 2000. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Czesaná, V., Matoušková, Z., Vymazal, J. Nerovnosti v účasti dospělých na dalším vzdělávání. Working Paper NOZV-NVF č. 1/2005. Praha : Národní vzdělávací fond, o.p.s. [online]. [cit. 25. 8. 2008]. Dostupné z: <http://www.nvf.cz/publikace/pdf_publikace/observator/cz/working_paper1_2005.pdf>.
- Dudová, R. 2008. „Promarněná šance na změnu: zhodnocení reformy rodičovského příspěvku.“ Pp. 29–50 in Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.). *Práce a péče: Proměny rodičovské v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: SLON.
- Dudová, R. 2009. „Práce jako řešení? Strategie obživy osamělých matek v ČR.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, Vol. 45, No. 4: 753–784.
- Dudová, R. 2008. Promarněná šance na změnu: zhodnocení reformy rodičovského příspěvku. Pp. 29–50 in Křížková, A., R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková, Z. Uhde (eds.). *Práce a péče: Proměny rodičovské v České republice a kontext rodinné politiky Evropské Unie*. Praha: SLON.
- Dudová, R., Tomášek, M. 2008. „Sekundarizace pracovního trhu v ČR: příklad práce pokladních v prodejnách zahraničních obchodních řetězců.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 9, č. 2: 67–77.
- Esping-Andersen, G. 1999. *The Social Foundations of Postindustrial Economies*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijk, A., Myers, J. 2002. *Why We Need a New Welfare State?* Oxford: Oxford University Press.

- Foldynová, I., Ivan, I., Tvrđý, L. 2009. *Trh práce a krize v Moravskoslezském kraji*. VŠB-TU Ostrava: Hornicko-geologická fakulta. [online]. [cit. 25. 8. 2010]. Dostupné z: <http://homel.vsb.cz/~tvr12/PUBLIKACE/2009_MSK_trh_prace_a_krize_final.pdf>.
- Formánková, L. 2007. *Opatření harmonizace práce a rodiny v České republice a ve Slovinsku*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita FSS.
- Formánková, L. 2008. „Péče – zdroj frustrace pracujících rodičů?“ *Socioweb 11/2008*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Formánková, L. 2010. „Ideály péče v kontextu nových sociálních rizik.“ *Sociální studia*, roč. 7, č. 2 (v tisku).
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Hamplová, D. (ed.), Chaloupková, J., Soukupová, E., Sunega, P., Zeman, K. 2007. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v České republice*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Hašková, H. 2005. „Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 6, č. 1: 22–27.
- Hašková H. 2007. „Doma, v jeslích nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti v kontextu změn na trhu práce, sociálních politik a veřejných diskurzů mezi lety 1945-2006.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* roč. 8, č. 2: 15-26.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON.
- Hašková, H., Maříková, H. Uhde, Z. 2009. „Leaves, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present.“ Pp. 77–128 in Hašková, H., Uhde, Z. (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech society: Continuity and change*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Kaufmann, J. C. 2001. *L'entretien compréhensive*. Paris: Nathan.
- Křížková, A. 2007. *Životní strategie žen a mužů v řízení (a) podnikání*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Křížková, A., Penner, A. M., Petersen, T. 2008. „Genderové nerovnosti v odměňování na stejné pracovní pozici: jeden z faktorů sociálního vyloučení žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 9, č. 2: 55–66.
- Křížková, A., Sloboda, Z. 2009. „Genderová segregace českého trhu práce: kvantitativní a kvalitativní obraz.“ *Sociologické studie/Sociological Studies 09-4*. Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Křížková, A., Vohlídalová, M. 2009a. „The Labour Market and Work-Life Balance in the Czech Republic in Historical Perspective.“ Pp. 35–72 in Hašková, H., Uhde, Z. (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech society: Continuity and change*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.). 2008. *Práce a péče: Proměny rodičovské v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: SLON.
- Kuchařová, V. et al. 2006. *Zaměstnaní a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: VÚPSV.
- Leitner, S. 2003. „Varieties of Familialism. The Caring Function of the Family in Comparative Perspective.“ *European Societies*, Vol. 5, No. 4: 353–375.
- Maříková. H. 2008. „Mateřství, rodina a práce z pohledu matek malých dětí.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2: 45–55.
- Rustin, M., Chamberlayne, P. 2002. „Introduction: from biography to social policy.“ Pp. 1–22 in Rustin, M., Chamberlayne, P., Wentgraf, P. (ed.). *Biography and Social Exclusion in Europe: Experiences and Life Journeys*. 1. vyd. Bristol: The Policy Press.
- Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie*, roč. 38: 77–89.
- Saxonberg, S., Sirovátka, T. 2006. „Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe.“ *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, Vol. 8, No. 2: 189–202.
- Saxonberg, S., Sirovátka, T. 2009. „Czech Family Policy: Refamilialization in the Face of Contradictory Public Attitudes.“ *Journal of Societal and Social Policy*, Vol. 7, No. 3.
- Sirovátka, T. (ed.). 2006. „Nová sociální rizika a sociální vyloučení jako výzva pro českou sociální politiku.“ Pp. 61–74 in *Sociální vyloučení a sociální politika*. Brno: Masarykova Univerzita/Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Sirovátka, T., Mareš, P. 2006. „Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 42, č. 4: 627–655.
- Taylor-Gooby, P. 2004. *New Risks, New Welfare. The Transformation of the European Welfare State*. 1. vyd. Oxford : Oxford University Press.
- Vývoj struktury nezaměstnaných v letošním roce*. ČSÚ 2009. [online]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/czam080409analiza_b09.doc>.
- Witzel, A. 2000. „The problem-centered interview.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 1, No. 1. [online]. [cit. 22. 7. 2010]. Dostupné z: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0001228>>.
- Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků výběrového šetření pracovních sil 1. čtvrtletí 2010*. ČSÚ 2010. [online] Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/p/3101-10>>.

Poznámky

1 Tento článek vznikl za podpory projektů „Procesy a zdroje genderových nerovností v pracovních drahách žen v souvislosti s proměnou české společnosti po roce 1989 a členstvím ČR v EU, GA AV ČR“ č. Grantu IA700280804, „Konstrukce životelství po roce 1989 v české společnosti“, GA ČR, projekt č. 403/09/1839 a „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“, GA ČR, projekt č. 404/10/0021.

2 Statistická ročenka trhu práce v České republice 2009 (http://www.mpsv.cz/files/clanky/9075/rocenka_trh_prace_2009.pdf).

3 Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků výběrového šetření pracovních sil z 1. čtvrtletí 2010. ČSÚ 2010. (<http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/p/3101-10>)

4 Data EU-SILC 2007.

5 Jde např. o omezenou možnost výběru varianty délky pobírání rodičovského příspěvku, protože dvouletá varianta je dostupná pouze pro ženy od příjmu zhruba 16 500,- Kč měsíčně výše, a ženy, které nebyly zaměstnány alespoň 270 dnů v posledních dvou letech, automaticky nastupují čtyřletou variantu pobírání rodičovského příspěvku (Dudová 2008). Významnou bariérou návratu na trh práce je zejména nízká šance na využití předškolních zařízení, která prakticky neexistují pro děti do tří let, a jejich dostupnost se dramaticky snižuje pro děti od tří do šesti let (Kuchařová et al. 2006).

6 Otázka zněla zhruba takto: Mohla byste mi, prosím, vyprávět o své pracovní dráze přibližně od doby, kdy jste ukončila své vzdělání?

7 Pro zajištění anonymity komunikačních partnerek jsme jim přidělily nová křestní jména, kterými je označujeme, přejmenovaly jsme také další osoby, které ve výpovědích figurují.

8 Průmysl byl zaměřen zejména na těžbu černého uhlí, těžký průmysl a hutnictví, vzhledem k omezování těžby od počátku 90. let 20. století rostla v oblasti rapidně nezaměstnanost.

9 Institut takzvané další mateřské dovolené, uzákoněný v roce 1964, zavedl nárok na placenou celodenní péči o dítě do jeho jednoho roku. Nárok byl postupně prodlužován až na dobu do tří let věku dítěte v roce 1987, právní úprava však rozlišovala pořadí dítěte (Dudová, 2008; Hašková, Maříková, Uhde 2009).

10 Výzkum IVRIS „Manželství, práce a rodina“.

11 Defamilizující režim je takový, který usiluje o odlehčení tohoto břemene domácností a o osvobození jedince ze závislosti na rodinných vazbách (Esping-Andersen 1999: 51).

12 Problematika je rozebírána podrobněji v příběhu Zuzany.

13 Pro potřeby tohoto textu jsme se rozhodly anonymizovat všechny regiony a města kromě Prahy. Domníváme se, že Praha je natolik velkým regionem, že jednak zajišťuje

anonymitu komunikačním partnerkám výzkumu a jednak je natolik specifická z hlediska trhu práce, že by bylo těžké ji anonymně specifikovat.

14 Od 1. 1. 2010 došlo k paušalizaci výše přídatků na děti – byly odstupňovány podle věku dítěte a mají na ně nárok pouze rodiny s příjmem nižším než je 2,4násobek životního minima.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010

Lenka Formánková pracuje v oddělení Gender & sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i., a spolupracuje s Institutem pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Je absolventkou magisterského studia psychologie a sociální politiky na FSS MU, kde v současné době pokračuje v doktorském studiu na katedře sociální politiky a sociální práce. Ve své vědecké práci se zaměřuje na genderovou analýzu opatření sociální politiky v českém a mezinárodním kontextu a na studium genderových vztahů na trhu práce a v rodině. Korespondenci zasílejte na adresu: lenka.formankova@soc.cas.cz.

Alena Krížková je vedoucí oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Kromě článků a studií k tématu kombinace pracovního a rodinného života a genderových vztahů na trhu práce, v organizacích, managementu a podnikání je autorkou knihy Životní strategie žen a mužů v řízení (a) podnikání (2007), spoluautorkou knihy Management genderových vztahů. Postavení žen a mužů v organizaci (2004) a spolueditorkou například knihy Práce a péče (2008) a Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů v České republice po roce 1989 (2006). Korespondenci zasílejte na adresu: alena.krizkova@soc.cas.cz.

DISKURSY, INSTITUCE A PRAXE PÉČE O DĚTI DO TŘÍ LET VE FRANCOUZSKO-ČESKÉ KOMPARATIVNÍ PERSPEKTIVĚ¹ / RADKA DUDOVÁ A HANA HAŠKOVÁ

Discourses, Institutions and Practical Care Arrangements for Children under the Age of Three in a French-Czech Comparative Perspective

Abstract: The article offers a comparison of the development of institutions of care for children under the age of three in France and in the Czech Republic. It explains the differences in the forms of institutions, policies and the level of state support using a comparative analysis of the discourses of childcare that have existed in the two countries since the end of the Second World War. Expert discourses in particular were found to have an important role in the development of institutions and policies: psychological discursive framings had a strong influence on the public discourse, political decisions and the resulting form of institutions. While in France mainly empirically-oriented psychologists and pedagogues entered the debate, in Czechoslovakia/the Czech Republic the discursive arena was dominated by clinical psychologists and paediatricians. Other influential factors were identified, such as the economic situation, political actors, social movements; and sequencing of events; but the expert discourse was proved to be crucial for the understanding of the divergent development of childcare institutions in the two countries.

Key words: discourse, institutionalism, childcare

Článek přináší komparativní analýzu politik, diskursů a praxe péče o děti mladší tří let ve Francii a České republice.¹ Přes odlišný historický vývoj těchto zemí tvoří tyto společnosti dobrý příklad pro komparaci. Obě mají i z historické perspektivy relativně vysokou zaměstnanost žen.² V obou zemích je také historicky zakotveno rozdělení institucí péče o předškolní děti podle jejich věku, přičemž do pedagogicky orientovaných mateřských škol pro děti od tří let, které mají dobrou reputaci v odborných kruzích i mezi rodiči, dochází v obou zemích okolo 90 % dětské populace příslušného věku (Kuchařová et al. 2009; Plaisance 1999: 32). V obou zemích existuje kromě toho i institut tříleté rodičovské dovolené, kryté rodičovským příspěvkem, jehož výše je ve vztahu k průměrnému platu v obou zemích podobná, i když jeho délka je vázána k odlišným kritériím. Zatímco v ČR mohou rodiče volit mezi příspěvkem po dobu dvou až čtyř let bez ohledu na počet svých dětí, ve Francii je možné pobírat rodičovský příspěvek u prvního dítěte jen po dobu šesti měsíců, zatímco u každého dalšího dítěte po dobu tří let. Přesto ve Francii pokračuje v pracovní aktivitě 73 % matek jednoho dítěte mladšího šesti let a 66 % matek dvou dětí, z nichž alespoň jedno je mladší šesti let, zatímco v ČR pracuje jen 31 % matek jednoho dítěte a 36 % matek dvou dětí tohoto věku (Eurostat 4/9/2009). Zaměřili se pouze na ženy s dítětem mladším tří let, rozdíl mezi chováním českých a francouzských matek ještě vzroste. Zatímco ve Francii pracuje v tomto věku nejmladšího dítěte již více než polovina matek, v ČR je to méně než pětina (OECD 2007, tab. LMF1.2.B).³ Adekvátně k tomu ve Francii pečuje osobně a celodenně o děti mladší tří let polovina matek, zatímco v ČR takto pečují o dítě čtyři pětina matek.⁴ K největ-

šímu rozdílu v chování českých a francouzských matek tedy dochází v období péče o děti mladší tří let, čemuž odpovídá i jejich odlišné využívání formální péče. Tu v obou zemích historicky zajišťovaly jesle, přičemž dvouleté děti byly a jsou přijímány i do mateřských škol. I přes nezanedbatelnou podobnost institucí péče o předškolní děti v těchto dvou zemích však v současné době navštěvuje ve Francii jesle a mateřské školy zhruba pětina dětí mladších tří let, zatímco v ČR využívají formální péče pouhá tři procenta takto malých dětí (Kuchařová et al. 2009; Silvera 2005: 36). Kromě toho, zatímco francouzské děti navštěvují tato zařízení zhruba na třicet hodin týdně, jejich čeští vrstevníci a vrstevnice zde tráví v průměru téměř o polovinu kratší dobu (OECD 2006, tab. PF3.2.B).⁵ Názory populací i jejich praxe péče o děti mladší tří let se ve Francii a ČR značně liší. Otázkou zůstává, proč ve dvou zemích, v nichž je základní design institucí péče o předškolní děti velmi podobný, jsou výsledné situace natolik odlišné. V rámci tohoto textu odkrýváme jeden z faktorů, který ovlivňuje zaměstnanost matek malých dětí a podobu a využívání institucí: odborný diskurs týkající se míry vhodnosti různých typů péče o malé děti.

Teoretická východiska

Historický institucionalismus je sociálněvědní přístup zabývající se analýzou institucí ve snaze objevit a vysvětlit sledy událostí v sociální, politické či ekonomické oblasti. Institucionální analýza využívá koncept path-dependency, podle kterého institucionální změna učiněná v minulosti předznamenává cestu (*path*), kterou budou instituce následovat. Pokud aktéři v určitém časovém okamžiku (*critical juncture*), kdy mají na výběr z různých alternativ instituci-

onálního nastavení (například sociálních politik), vyberou jednu z nich, další institucionální změny budou již omezené tímto výběrem – je totiž jednodušší pokračovat v dříve zvolené cestě než kompletně měnit směr (Pierson 2000). Přístup historického institucionalismu je využíván zejména v politické vědě a v sociologii a vedl k podnětným zjištěním, přesto je v současnosti podroben kritice. Historický institucionalismus totiž dobře vysvětluje kontinuitu institucí, ovšem nedokáže stejně dobře vysvětlit jejich změnu (viz např. Peters, Jon, King 2005: 1277; Schmidt 2010: 2). Navazující přístupy se proto pokusily do institucionalismu změny integrovat. Jedním z nich je diskursivní institucionalismus, který usiluje o překonání omezení institucionalismu zdůrazněním role idejí a diskursů při vysvětlování institucionálních změn (Schmidt 2010: 2). Instituce jsou zde chápány jako nosiči idejí a diskursů, které se mohou stát objektem důvěry či nedůvěry a mohou se měnit v závislosti na tom, jak se mění ideje a diskursy zúčastněných aktérů (Rothstein 2005: 168–198). Podle Teresy Kulawik jsou pak instituce konstruovány prostřednictvím diskursivních střetů a je možné je chápat jako „sedimentované diskursy“ (Kulawik 2009: 268–269). Institucionální změna a kontinuita může být vysvětlena prostřednictvím toho, jak se určité myšlenky objevují ve výpovědích aktérů majících vliv na sociální politiky, jak jsou sdělovány veřejnosti a jak jsou veřejností přijímány. Významnou úlohu v tomto procesu hraje expertní vědění. Moderní státy jsou nemyslitelné bez vstupování vědeckého poznání do politických procesů. Různé formy vědění (exaktněvědní, právní, ekonomické, morální) mají v různých národních diskurzech odlišnou váhu, a analýza institucí se tak neobejde bez pozornosti věnované významu a podobě těchto forem vědění (Kulawik 2009: 269).

Politické debaty vycházející z určitého diskursu obsahují diskursivní rámce, které mohou být identifikovány a popsány (viz Snow, Benford 1988). Aktéři debat týkajících se péče o malé děti (ať už se jedná o veřejně vystupující odborníky, politiky, profesionální pečovatele či samotné rodiče) také využívají diskursivní rámce při argumentování o svých názorech, rozhodnutích a chování. To, jaké rámování získá převahu v politické debatě, je pak rozhodující pro dominantní definici „dobré péče“, „zájmu dítěte“, „dobrého mateřství/ rodičovství“, stejně jako pro realizaci konkrétních politik a podporu institucí. Politická moc tak závisí i na tom, „jakou mají různí aktéři schopnost vnést svou vlastní interpretaci sociálních vztahů a problémů do politického pořadu jednání (agenda) a prosadit vlastní návrhy a řešení“ (Kulawik 2009: 266).

Metodologie

Cílem našeho článku je komparovat instituce péče o děti do tří let a jejich vývoj v uplynulých 50 letech ve dvou zemích – ve Francii a v České republice – a identifikovat příčiny rozdílů v současné podobě těchto institucí a v chování aktérů rodičů, kteří tyto instituce využívají či nevyužívají. Inspirovány přístupem diskursivního institucionalismu jsme

při analýze institucionálního vývoje věnovaly pozornost roli diskursů a diskursivních rámců (*frames*), které měly na utváření podoby institucí vliv.

Nejprve jsme přistoupily ke srovnávání historie institucí a utváření politik péče o děti v obou zemích. Následně jsme analyzovaly a srovnávaly diskursy týkající se péče o děti do tří let ve Francii a v Československu/ České republice. Zaměřily jsme se na období od roku 1945 do současnosti, přičemž důraz byl kladen na okamžiky a události, které znamenaly změnu ve vývoji institucí (*critical juncture*).

Pro analýzu diskursů jsme využily metodologii popsanou Paolem R. Donatim (*political discourse analysis*, viz Donati 1992) a čerpaly jsme také z analýzy rámců (*framing analysis*, viz Snow, Benford 1988; 1992). Do analýzy byly zařazeny následující dokumenty: zákony a legislativní opatření vztahující se k institucím péče o děti v daném období; odborné sociologické, demografické a pediatrické texty analyzující rodinnou a sociální politiku, politiky péče o děti a instituce; knihy a články popularizující odborná zjištění týkající se péče o děti do tří let, někdy psané samotnými pediatry a psychology; sociologické výzkumy využívání různých typů péče o děti a postojů populace k nim; rozhovory s odborníky (sociology, psychology a demografy) zabývajícími se danou problematikou. Kromě těchto zdrojů byly do analýzy zahrnuty pro případ Francie také oficiální reporty a zprávy, vypracované různými institucemi vlády a parlamentu či na jejich přímou objednávku, a pro případ České republiky/ Československa také parlamentní diskuse k návrhům legislativních opatření vztahujících se k institucím péče o děti, stanoviska vlády k politice péče o děti a pro období před rokem 1989 také zprávy Státní populační komise (SPK).

Při analýze textů jsme postupovaly následovně: Nejprve byly rozpoznány jednotlivé argumenty použité v daném textu, poté byly kódovány a s pomocí neustálého porovnávání na různých úrovních byly seskupeny do kategorií. Takto bylo možno rozlišit několik různých „systémů“ argumentace neboli diskursivních rámců. Při analýze diskursu byl kladen zejména důraz na expertní diskursy: jací aktéři měli v dané zemi legitimitu se k problému vyjadřovat, jaké byly jejich definice problému a diskursivní rámce, k jakým střetům a k jakým sjednocením (*alignments*, viz Snow a Bedford 1988) docházelo, a jak se tyto diskursivní rámce odrážely v utváření sociálních politik a potažmo v praktikách rodičů dětí do tří let.

Instituce, chování a diskursy v oblasti péče o děti ve Francii

Francie je zemí s dlouhou tradicí rodinné a pronatalitní politiky, která měla ovšem ještě v 60. letech 20. století silně konzervativní ráz co se týče role rodiny a genderové dělby práce. V 60. letech se ale postupně dostala ke slovu generace poválečného babyboomu, nezátížená starostmi o každodenní přežití, odmítající hodnoty a životní dráhy svých rodičů. Toto odmítnutí se týkalo zejména žen, které dosahovaly výrazně vyšší úrovně vzdělání než jejich matky a kte-

ré začaly masivně vstupovat na pracovní trh (Saltiel, Sullerot 1974: 13–19). Jakmile tyto ženy začaly v 70. letech plnit své reprodukční plány, logicky se objevil požadavek rozšíření institucí zajišťujících péči o malé děti.

Již od 50. let 20. století se zvyšoval podíl dětí navštěvujících mateřskou školu, která má ve Francii dlouhou tradici jako instituce poskytující vzdělání předškolním dětem. Zatímco v letech 1945–1946 činil podíl dvouletých až pětiletých dětí navštěvujících mateřskou školu 27 %, koncem tisíciletí dosahoval jejich podíl 85 % (Plaisance 1999: 32). Instituce mateřských škol podobně jako v Československu i ve Francii v této době spadala a stále spadá pod Ministerstvo školství a je součástí školského systému.

Prostřednictvím mateřských škol stát poskytuje bezplatně vzdělání a péči dětem starším tří let. Ačkoli zákon upravuje i možnost přijímání již dvouletých dětí, děje se tomu tak jen v limitu dostupných míst a ve výsledku tak počet dvouletých dětí navštěvujících mateřskou školu v průběhu druhé poloviny minulého století značně kolísal. Vrcholu dosáhl na přelomu 70. a 80. let, kdy školky navštěvovalo 30,7 % dětí ve věkové kategorii od dvou do tří let⁶ (Lurçat, Cottez 1982: 26).

Péče o děti mladší tří let je tak od počátku sledovaného období ve Francii podobně jako v Československu /ČR konstruována jako zodpovědnost rodičů (Daune-Richard 1999: 36–37). Instituce, které se péčí o takto malé děti ve Francii věnovaly a věnují, byly podobně jako v Československu jesle. V poválečném období byl počet míst v jeslích zanedbatelný, mezi rodiči a odborníky se netěšily dobré pověsti a sloužily spíše jako pomoc rodinám v nouzi. Ani konzervativní politika, podceňující motivaci žen vstoupit na pracovní trh, tyto instituce nepodporovala. Vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti byla v tomto období v provozu jeslí věnována pozornost zejména hygienickým a medicínským požadavkům (Sullerot 1981: 150).

Přesto se počátkem 60. let situace začala měnit. V průběhu desetiletí se postupně prosadil psychopedagogický model péče (Norvez 1990: 341). Již koncem 50. let začala psycholožka Irene Lézine spolu s některými pediatry prosazovat myšlenku, že nad každými jeslemi by měl dohlížet kromě pediatra i psycholog (Lézine 1964). Za kritický okamžik (*critical juncture*) je možné pokládat nařízení z roku 1975, které ustavilo vyšší požadavky na pedagogickou kvalifikaci personálu jeslí a redukovalo medicínské a hygienické nároky na vybavení a provoz jeslí (např. byl odstraněn zákaz vstupu rodičů do prostor jeslí, viz Sullerot 1981: 150). Přesto jesle oficiálně zůstaly zdravotnickou institucí a kvalifikace personálu byla stále v první řadě zdravotnická.⁷

Politici aktéři 60. a 70. let si uvědomovali sílu, kterou představovalo silící ženské hnutí a nárůst počtu žen na trhu práce, pro něž se dostupnost institucí péče o děti stala životní nutností. Předvolební a vládní projevy se tak neobešly bez zdůraznění potřeby institucí péče o děti. Vzhledem ke konzervativní vládě Valeryho Giscarda d'Estaing v tomto období sice nedošlo k úspěšnému navýšení míst v jes-

lích tak, aby se přiblížilo pokrytí poptávky, vzestup levicových a feministických hnutí však přinesl zahájení kritiky pro-natalitně a konzervativně orientované rodinné politiky (Cuvillier 1977; Louis, Marcillac 1981) a státní podpora jeslí se zvýšila (Laroque 1985: 334).

K dalším změnám došlo v 80. letech. Mitterandova levicová vláda odmítla progresivitu dávek podle počtu dětí v rodině a progresivitu podpory stoupající s příjmem domácnosti (v podobě daňových úlev). Po přijetí reportu Bouyala-Roussille (1982) o situaci péče o děti ve Francii byly jesle prohlášeny za prioritu financování CAF (orgánu, který ve Francii financuje rodinnou politiku). Měnová krize v letech 1982–1983 ale zastavila reformy v zárodku (Laroque 1985: 31–32). Ekonomická stagnace a vysoká nezaměstnanost spoluurčovala další vývoj v oblasti politiky péče o děti. Místo plánovaných 100 000 bylo vytvořeno za podpory CAF jen 20 000 jeslových míst (Math, Renaudat 1997: 8). Ani na konci 90. let nepokryly místa v jeslích více než 9 % dětí do tří let, a polovina všech míst se nacházela v pařížském regionu (Fagnani 1995: 25).

Zejména druhá polovina 80. let, kdy parlamentní většinu získala konzervativní a familialisticky laděná pravice J. Chiraca, se totiž nesla ve znamení odklonu od podpory jeslí. Cílem politiky péče o děti přestalo být primárně dosažení rovnosti mužů a žen na trhu práce, nýbrž „svoboda volby“ rodičů při výběru způsobu, jakým bude pečováno o jejich děti (Steck 1994: 43–45; Martin 2009: 12). Důraz byl položen na flexibilitu a diverzifikaci nabídky způsobů péče o děti. Kritici však spatřovali za rétorikou rozšíření flexibility a diverzifikace péče snahu o dosažení jiného cíle, a to redukce nezaměstnanosti (Daune-Richard 1999).

Součástí opatření přijatých v tomto období byla podpora péče matky (rodičů) v domácnosti. V roce 1985 byla zavedena dávka APE, určená rodiči, který pečuje o dítě a zároveň není aktivní na pracovním trhu. V prvním období se vztahovala jen na třetí dítě v rodině, do jeho třetích narozenin. V roce 1994 ale byla rozšířena i na druhé dítě v rodině. Tato dávka demotivovala určité skupiny žen (např. ženy s nízkou kvalifikací či s negativně flexibilní pracovní dobou) od pracovní participace a následně vedla ke zhoršení jejich uplatnění na trhu práce (Fagnani 1995; Marc 2004: 29–31).

Další součástí těchto opatření bylo zavedení dávky AGED, určené na náhradu nákladů spojených se zaměstnáním chůvy v domácnosti rodičů s dětmi. Dávka pokrývala mzdové odvody pečovatelky a byla doplněna o daňové úlevy. V průběhu 90. let byla rozšiřována a navyšována. Tato podpora byla a je využívána vzhledem k jejímu nastavení naopak jen rodinami s vyššími příjmy.

Posledním klíčovým opatřením v rámci druhého identifikovaného kritického okamžiku v rámci historického vývoje politiky péče ve Francii byla reforma příspěvku na mateřskou asistentku (pečující nanejvýš o tři děti ve vlastní domácnosti). V roce 1990 se PSAM (z roku 1980) změnil na AFEAMA, který umožnil nejen kompenzovat náklady na

povinné odvody asistentky a část její mzdy, ale i uplatnit daňové úlevy.⁸ Vzhledem k nižším cenám mateřských asistentek (oproti chůvám) začala být tato dávka hojně využívána, zejména rodiči, kteří nezískali místo v jeslích.

V důsledku těchto opatření část matek opustila trh práce, aby sama pečovala o své děti, a část zaměstnala chůvu či mateřskou asistentku, čímž přispěla k vybudování nových (nízce kvalifikovaných) pracovních míst (Commaile, Stroel, Villac 2002: 76). Přijetí těchto opatření lze považovat za kritický okamžik, jelikož státní podpora se ideologicky i fakticky (institucionálně) přemístila od jeslí k soukromé rodinné či mimorodinné péči, s cílem snížit celkové náklady na politiku péče o děti (Daune-Richard 1999: 42). Přesto byly náklady této politiky výrazně vyšší, než se původně očekávalo (Afsa 1996). Důsledkem těchto změn byl odklon od kvality péče (u chův není příspěvek podmíněn kontrolou kvality péče a rodiče jsou s jejich službami často nespokojeni, navíc dochází k relativně častému střídání pečující osoby vzhledem k vysoké fluktuaci pracovníků v této oblasti – Fagnani, Letablier 2003: 27) a posílení ideálu ženy-matky-pečovatelky (Daune-Richard 1999: 43; Commaile, Stroel, Villac 2002: 57).

Takto nastavený systém v podstatě podporuje movitější vrstvy, zatímco matky s nízkými příjmy, které nezískají místo pro dítě v jeslích, jsou odkázány na rodičovskou dovolenou a APE, což komplikuje jejich postavení na pracovním trhu (Legendre et al. 2004: 9). Ačkoliv pod silící kritikou došlo k několika pokusům učinit systém sociálně spravedlivější (např. reforma PAJE z roku 2004) a vrátit podporu jeslím, jednou zvolená institucionální cesta (*path*) zavedení praxe ve využívání podpor AGED, AFEAMA a APE, spolu s rétorikou ekonomického liberalismu posilovanou globální hospodářskou krizí vede současné politické představitelé spíše k institucionálním krokům v rámci jednou nastavené institucionální cesty. Místo přesunu podpory od chův k jeslím se snaží současní političtí představitelé zvýšit počet dětí na vychovatelky v jeslích,⁹ snížit požadavky na jejich kvalifikaci a omezit přístup dvouletých dětí do mateřských škol.¹⁰ To může mít zásadní dopad na dostupnost veřejných institucí péče pro děti do tří let, protože ještě v 90. letech nabývaly mateřské školy více míst pro tyto děti než jesle (Plaisance 1999: 39).

Instituce, chování a diskursy v oblasti péče o děti v ČR

Stejně jako v dalších evropských zemích se neslo období po druhé světové válce i v české společnosti v duchu odklonu od modelu muže živitele a ženy pečovatelky. Po nástupu komunistické strany k moci v únoru 1948 probíhal však tento vývoj daleko rychleji než v zemích vně bývalého východoevropského bloku. Ideálem ženy v pojetí Komunistické strany Československa byla pracující matka, emancipovaná od ekonomické závislosti na muži. Centrální plánovaná ekonomika trpěla nedostatkem pracovních sil a poválečná ekonomická situace domácností také přispěla k rychlému nárůstu ženské zaměstnanosti. Již během 50. let tak stoupla

zaměstnanost žen nad 70 % z celkového počtu žen ve věku 15–54 let (Historická statistická ročenka ČSSR 1985).

V první fázi státněsocialistického režimu měly být všechny existující instituce transformovány podle sovětského vzoru, a to se týkalo i institucí péče o děti. V roce 1948 vstoupil v platnost zákon o jednotném školství (95/1948 Sb.), kterým se staly mateřské školy součástí školské soustavy, v kompetenci ministerstva školství. Naopak jesle byly zařazeny mezi zařízení preventivně léčebné péče a do kompetence ministerstva zdravotnictví (103/1951 Sb. a 24/1952 Sb.).

Po tomto institucionálním vymezení, které lze považovat za kritický okamžik, jelikož institucionálně, ideově i prakticky oddělilo nerodinnou péči o děti starší tři let jako péči vzdělávací a nerodinnou péči o děti mladší tři let jako péči zdravotně-výchovnou, významně stoupl počet mateřských škol i jeslí. Mateřské školy byly již za první republiky navštěvovány zhruba pětinou 3–5letých dětí. Jesle sice existovaly na českém území zhruba stejnou dobu jako mateřské školy, podobně jako ve Francii však fungovaly spíše jako celodenní sociální ústavy než polodenní vzdělávací zařízení. Na začátku 50. let tak jesle navštěvovala pouze 3 % dětí mladších tří let. Vzhledem k pracovní době matek byla již na začátku 60. let prakticky všechna předškolní zařízení alespoň celodenní, ale vzhledem k nárůstu podniků s nepřetržitým provozem se experimentovalo i se zařízeními celotýdenními a s nepřetržitým provozem.

Rychlý růst zaměstnanosti žen ale nebyl kompenzován adekvátně tomu rychlým růstem počtu míst v zařízeních péče o děti. Také nedostatek služeb a zboží v rámci centrálně plánovaného hospodářství posiloval vysoké zatížení pracujících matek, které se projevilo klesající plodností. Společenská diskuse o těchto problémech se rozvinula zejména během 60. let, kdy již byla většina matek i starších žen (potenciálních babiček na hlídání) zaměstnána. V roce 1962 byla ustavena jako orgán vlády *Státní populační komise* (SPK), aby na vědeckém základě připravila opatření ke zlepšení populační situace. Mezi jejími zástupci z odborné veřejnosti se k problematice péče o děti vyjadřovali zejména pediatři, kliničtí psychologové, demografové a ekonomové.

Demografové si kladli otázku, jak naložit se zaznamenanou souvislostí mezi rostoucí zaměstnaností žen, jejich zatížením a klesající plodností (např. Srb, Kučera 1959; Jureček 1963). Pediatři, kteří sloužili spolu se zdravotními sestrami v jeslích, monitorovali zvýšenou nemocnost dětí navštěvujících jesle, zejména onemocněními horních cest dýchacích. Kvůli časté absenci dětí z důvodu nemoci a uzavírání jeslí z důvodu karantény byla v jeslích aplikována přísná hygienická pravidla a rodiče měli vstup do jeslí zakázán z důvodu obav ze zanesení infekcí (např. Srb, Kučera 1959; Encyklopedie moderní ženy 1966). Pediatři, ale zejména kliničtí psychologové začali na základě výzkumů deprivace dětí v dětských domovech, kojeneckých ústavech a v týdenních jeslích zvažovat škodlivost pobytu v jeslích obecně (např. Langmeier, Matějček 1974).

Všechna tato rámování péče o děti mladší tří let vedla v druhé polovině 60. let na popud SPK k ustavení propopulačního plánu na zavedení tříleté placené další mateřské dovolené (Klíma 1969) a k jeho částečné realizaci na začátku 70. let, kdy došlo k prodloužení další mateřské dovolené do dvou let dítěte a představení instituce mateřského příspěvku pro celodenní péči matek po ukončení základní placené mateřské dovolené. Toto období lze považovat za další kritický okamžik, kdy byla nastavena nová institucionální cesta vývoje.

Vzhledem k neexistenci nezávislého ženského hnutí v období státního socialismu k rozvinutí feministického rámování v diskursu péče o děti mladší tří let na rozdíl od Francie nedošlo. V 50. letech byly jesle prosazovány komunistickými komisemi žen za účelem emancipace žen skrze jejich zaměstnání. V 60. letech, když byl ustaven na návrh komunistické strany *Český svaz žen* (ČSŽ), bylo jeho představitelkami reflektováno zejména vysoké zatížení pracujících matek. Ačkoliv se v rámci ČSŽ ozývaly kritické hlasy, které viděly v tendenci k prodlužování placeného období celodenní péče matek o děti negativní důsledky pro ženskou emancipaci, i ČSŽ, který byl personálně propojený, ideově ovlivněný a z hlediska návrhů institucionálních změn de facto závislý na SPK, na konci 60. let také podpořil zavedení dvouleté placené další mateřské dovolené.¹¹

V průběhu 70. a 80. let se nově institucionalizovaný model přerušované pracovní dráhy ženy matky prosadil v praxi a ovlivnil i postoje české veřejnosti. V praxi se projevil od 60. let narůstajícím počtem let, které ženy trávily s každým svým dítětem v domácnosti (Hašková, Maříková, Uhde 2009) a na úrovni postojů se projevil v počtu let, po které veřejnost považovala za ideální celodenní mateřskou péči o dítě (Čáková et al. 1977; Kobylová et al. 1987). Fakt, že důraz na individuální výkon v zaměstnání byl v období normalizace oslaben a populace se stáhla do soukromí svých rodin, bez pochyby přispěl v české společnosti k akceptaci pracovní dráhy žen přerušované dlouhými přestávkami.

Po roce 1989 tento genderově konzervativní model dvou živitelů s kontinuální a přerušovanou pracovní dráhou pokračoval (viz např. EVS 1991 a 1999 nebo ISSP 1995 a 2002).¹² Také na úrovni institucionální pokračovala politika péče o předškolní děti cestou, jejíž dráha byla zformována dříve ustavenými kritickými okamžiky. V polovině 90. let byl opět prodloužen příspěvek pro celodenně pečujícího rodiče do čtyř let věku dítěte a počet let strávený matkami v domácnosti s každým dítětem vzrostl ještě více než dříve, ačkoliv k podobnému prodloužení mateřské /rodičovské dovolené nedošlo (Hašková, Maříková, Uhde 2009). Dokonce i současná nedostupnost nerodinné péče o děti mladší tří let má své kořeny v předchozím institucionálním vývoji. V 90. letech, kdy bylo odmítnuto všechno, co bylo spojeno se státněsocialistickým režimem, dostaly jesle nálepkou „výmyslu komunistů“. Jesle přestaly být státem dotovány a jejich cena začala být pro většinu rodin příliš vysoká. Populace byla navíc přesvědčena o tom, že je pro dítě nejlep-

ší, pokud zůstane do tří let v individuální péči, takže zrušení dotací jeslím nevyvolalo žádný odpor. Na konci 90. let bylo již zřejmé, že se matky staly kvůli dlouhým přestávkám v zaměstnání jednou z nejvíce ohrožených skupin dlouhodobou nezaměstnaností. Proto začal být rodičovský příspěvek upravován, až se postupně změnilo celé jeho pojetí. Z příspěvku pro celodenní péči matky se stal příspěvek na péči o dítě bez ohledu na ekonomickou činnost osoby pobírající příspěvek, trvá jen zákaz využívání kolektivních zařízení péče o děti při pobírání příspěvku. V roce 2008 byla dokonce zavedena tzv. třírychlostní rodičovská dovolená, která motivuje matky s vyššími příjmy k rychlejšímu návratu do zaměstnání (ve dvou letech dítěte). Podpora zařízení péče o děti mladší tří let, která by rychlejší návrat reálně umožnila, však byla zamítnuta. Jesle byly politiky odmítnuty jako nezdravý kolektivistický projekt. V souladu s neoliberalní rétorikou svobodné volby byly odmítnuty investice do zařízení péče o děti mladší tří let, kterých by využily jen některé rodiny, ve prospěch transformovaného rodičovského příspěvku, který mohou ve smyslu příspěvku na péči využít všechny rodiny podle vlastního uvážení. Bez rozvoje veřejných institucí mohou tento příspěvek využít na nerodinnou péči pouze bohatí, jelikož nedosahuje takové výše, aby soukromou individuální placenou péči pokryl. Někdejší institucionální zakotvení nerodinné péče o děti mladší tří let jako péče zdravotně-výchovné zbrzdilo i rozvoj soukromých pečovatelských iniciativ, jelikož i soukromé osoby, které chtěly nabízet své služby v oblasti péče o děti mladší tří let, musely mít zdravotnické vzdělání.

Vývoj diskursů ve Francii a ČR a jejich srovnání

Pro vysvětlení rozdílů ve vývoji, kterými prošly politiky a instituce péče o děti mladší tří let ve Francii a v České republice, se jeví jako klíčové porozumění diskursům, které byly v těchto zemích rozvíjeny okolo „prospěšnosti“ různých typů péče. Při studiu textů týkajících se politik a institucí péče o malé děti v obou zemích se ukázalo jako klíčové psychologické (či psychologicko-pedagogické) diskursivní rámování. Právě to významně ovlivnilo obecně sdílené představy, která péče je ta správná a která má být politiky podporována.

Psychologický diskurs péče o děti ve Francii

V průběhu 50. a 60. let ve Francii převládal konzervativní názor politiků, odborníků i běžné populace na odloučení malého dítěte od matky. Jesle byly vnímány jako sociální instituce pro děti osamělých matek a dělníků, jejichž příjmy nedovolovaly matce opustit práci. Tento názor byl v odborné podobě podporován psychoanalýzou, která byla hlavní psychologickou referencí v poválečné Francii, společně s Bowlbyho teorií psychické deprivace a teorií hospitalismu.¹³

V 70. letech ale došlo k zásadní změně, kterou Alain Norvez (1990) přičítá vstupu nové generace odborníků do společenské diskuse o jeslích. Koncem 60. let byla ředitelem CNAF¹⁴ svolána skupina psychiatrů, psychologů, pedi-

ru a pedagogů, kteří měli studovat podmínky péče o děti ve Francii. Výsledkem jejich práce byla vlivná kniha shrnující jejich doporučení (Soulé 1972). Skupina se shodla na tom, že první tři měsíce života by dítě mělo strávit výhradně s matkou. Zpochybnili ale tezi, že péče matky v následujícím období je „ta nejlepší a nejpřirozenější“. Vzhledem ke společenským proměnám „nacházejí někdy matky v tomto úkolu více nespokojenosti a frustrace než uspokojení, a tudíž vzniká riziko vytvoření patologického vztahu k dítěti charakterizované přehnanou péčí, izolací dyády matka – dítě, anebo naopak lhostejností“ (Soulé 1972: 26). Co se týče typů péče, neexistuje podle nich jednoznačně lepší nebo horší – záleží na konkrétním dítěti a rodině. Proto by rodiče měli mít širokou možnost výběru. Z hlediska institucionální péče o děti zdůraznili vedle dosud privilegovaných potřeb zdravotních nutností respektování psychologických potřeb dětí.

Významný podíl na změně rámování psychologického diskursu měla také postava psychoanalytičky F. Dolto, která se stala v 70. letech velmi populární, a její názory byly často citovány v médiích i ve vládních zprávách. Ačkoliv upřednostňovala péči o děti mladší tří let v domácnosti, zdůrazňovala zároveň i neškodnost veřejných zařízení (Dolto 1977: 30, 49) a nutnost socializace batolat ve skupinách vrstevníků. Veřejností byla vnímána jako odborná autorita v oblasti péče o děti a díky ní ve Francii nedocházelo k zásadním názorovým střetům ohledně vhodnosti či nevhodnosti jeselské péče. Nutnost socializace batolat, jejich postupné separace od matky a zapojování do vrstevnických skupin byla přijata jako fakt (Neyrand 1999). Tento názor byl rozšiřován také populárními médii (např. časopis *L'école des parents*) a podpořen i názory dalších psychologů i pediatriů: „Dítě, které by zůstalo tváří v tvář jen s všudypřítomnou a všemocnou matkou, by bylo zmrzačené ve své existenci.“ „Matka by si měla zachovat svůj osobní život, a nikoliv založit celou svou existenci na tom, že má dítě“ (Lézine 1975: 43, 45).

Teze klinických psychiatrů a psychologů podpořila v 70. letech i empirická šetření vlivu různých typů péče na vývoj dětí (Mermillod, Rossignol 1974; Soulé 1978; Davidson 1980). Tyto studie ukázaly, že všechny typy péče (včetně péče matky) jsou rovnocenné z hlediska vývoje a blaha dítěte a že hlavním určujícím faktorem je psychická pohoda a vzdělání matky. Samotný typ péče se neprokázal jako podstatný, kromě dlouhodobého umístění dítěte mimo rodinu a časté změny pečující osoby, které vykazaly negativní vliv. Studie byly hojně citovány ve vládních zprávách a následně měly vliv na tvorbu politik péče o děti. V dalších letech se k nim přidaly výzkumy organizace aktivit u kojenců a batolat, které prokázaly, že i děti mezi jedním a dvěma roky věku jsou schopné spolupracovat, koordinovat své aktivity a řešit konflikty (Rayna, Stambak 1985; Stambak, Royon 1985).

Kromě publikací klinické a empirické psychologie se na vytvoření pozitivního vnímání kolektivní péče ve Francii podílela i expertiza z oblasti pedagogiky a vzdělávání. Raná docházka do mateřské školy (tj. již od dvou let dítěte) začala být spojována s vyšší úspěšností v dalších školních letech –

jak mezi odborníky, tak rodiči (Sullerot 1981: 137–138; Norvez 1990: 408). Tento přístup se zrcadlil i v instituci jeslí. V 70. letech zde byly zavedeny praktiky zaměřené na socializaci dětí, pečovatelky byly přejmenovány na „vzdělávatelky“ (*éducatrices*), jejich výhradně zdravotnická kvalifikace se rozšiřovala pedagogickým směrem (Math, Renaudat 1997: 7) a jesle se staly přitažlivými pro nové vrstvy populace (Plaisance 1999: 41).

Otázka, zda dítě mladší tří let má být plně v péči matky a zda kvalitní péči může poskytnout i nerodičovská instituce, je tak ve Francii pokládána za vyřešenou. Oproti tomu vážně vyvolává otázka jiná: kam patří děti ve věku od dvou do tří let – do mateřské školy, nebo do jeslí (či do péče mateřských asistentek) (viz např. Zazzo 1984; Florin 2000; Bentolila 2009). Zatímco jedna skupina odborníků zastává názor, že o tyto děti je lépe postaráno v institucích, které kladou primární důraz na jejich psychoafektivní potřeby, druhá klade důraz na pozitivní vliv mateřských škol na rozvoj kognitivních a jazykových dovedností u takto malých dětí.

Psychologický diskurs v Československu / České republice
V Československu převládaly počátkem 50. let podobně konzervativní postoje k nerodičovské péči o děti mladší tří let jako v té době ve Francii. Změna politického směřování země ale znamenala i snahu změnit toto smýšlení, o čemž svědčí množství propagandistických článků publikovaných ve veřejných médiích. Již v následujícím desetiletí ale došlo k zásadní proměně diskursu. Podobně jako ve Francii na ní měl největší podíl vstup psychologů do diskursu, ovšem s odlišnou náplní sdělení.

Psychologové a pediatri pracující v dětských domovech a kojeneckých ústavech již dlouhodobě sledovali zvýšený výskyt poruch vývoje u tamních dětí. Příčina byla hledána zejména v jejich citové deprivaci, která byla vysvětlována jako důsledek časné separace dítěte od matky. Ačkoliv by se mohlo zdát, že studie o citově deprivovaných opuštěných dětech nemají se zařízeními péče pro děti pracujícími rodičů nic společného, v českém prostředí tomu tak nebylo. Jednak zde byla souvislost institucionální, jednak provozní. Zákon z roku 1951 totiž zařadil do správy ministerstva zdravotnictví nejen jesle, ale také kojenecké ústavy a dětské domovy pro děti mladší tří let. A provozní podmínky v podnicích vedly v průběhu 50. let k navyšování podílu jeslí s týdenním a nepřetržitým provozem, které již připomínaly kojenecké ústavy a dětské domovy, jelikož v nich děti trávily mnohem více času než v prostředí rodinném. Na základě výsledků studií psychologů a pediatriů začalo již v průběhu 60. let docházet k poklesu jeslí s celotýdenním a nepřetržitým provozem ve prospěch denních jeslí. I v těch však děti trávily vzhledem k pracovní době rodičů zpravidla devět hodin denně: „Denní délka pobytu dítěte v jeslích je průměrně skoro devět hodin. Při nutném dvanáctihodinovém spánku a průměrných 40 (2 × 20) minutách cesty zbývá na pobyt v rodinném prostředí mizivě málo.“ (Dunovský 1965)

Odborníci zdůrazňovali, že jesle mají rodinnou výchovu doplňovat, nikoliv nahrazovat, a zasazovali se proto jednak o zkrácení provozní doby jeslí, jednak o rozšíření mateřské dovolené tak, aby docházelo ke kratší a pozdější separaci od primárního pečovatele. Pro některé, jak poznamenal J. Langmeier a Z. Matějček (1974), začala pak separace a deprivace doslova splývat.

Pediatři sledovali a kritizovali zvýšenou nemocnost dětí navštěvujících jesle, zejména onemocněními horních cest dýchacích. Nemocnost dávali do souvislosti s jejich celkovým oslabením z důvodu časného vstávání a pozdních odchodů z jeslí přizpůsobených pracovním hodinám matek (např. Dunovský, Suchá 1967).¹⁵ Diskursivní rámování péče o děti mladší tří let klinickými psychology a pediatri, které bylo reprezentováno jejich představiteli i v rámci SPK, bylo natolik vlivné, že vedlo již v roce 1964 k zavedení další mateřské dovolené do jednoho roku dítěte a následně k jejímu prodloužení a doplnění o mateřský příspěvek.

Zajímavá je celková absence pedagogického rámování v diskursu péče o děti mladší tří let v České republice. Vzdělání pediatri i dětských sester, kteří nesli zodpovědnost za péči v jeslích, bylo pouze zdravotnické. Vzdělávací funkce byla institucionálně přisouzena až mateřským školám. Schopnost kolektivní hry byla připsána až dětem tříletým a vzdělávání bylo také pojímáno jako efektivní až pro děti od tří let, zatímco pro děti mladší tří let byla za nejdůležitější považována pevná vazba k jedné pečující osobě (*attachment*):

„Dítě v prvním roce života nemůže si ještě vytvořit vztah k druhým malým dětem ... Kolem dvou let se objevuje paralelní hra a teprve ve třetím roce začíná mít hra stále častěji ráz spolupráce či soupeřivosti.“ (Langmeier 1983)

„Na úrovni kojeneckého a batolícího věku nejde také ještě o zaměřenou výuku ... Máme za to, že uvedené důvody plně neobstojí. To, co platí pro vyšší věkové stupně, se tu většinou přenáší do věku mladšího, kde však jsou psychologické podmínky zcela odlišné.“ (Langmeier, Matějček 1974: 125)

Jesle tak začaly být vnímány nikoliv jako řešení péče pro rodiny obecně (jak předpokládala komunistická propaganda 50. let), ale jako řešení pro rodiny se špatnou sociální nebo ekonomickou situací nebo rodiny kariérově orientovaných matek (Klíma 1969).

Ačkoliv psychologové kritizovali jednostrannou koncentraci jeslového personálu na zdravotní vývoj dětí, jejich požadavky nesměřovaly k začlenění vzdělávací perspektivy do jeslí, ale k individuálnímu citovému přístupu. Z těchto důvodů a také za účelem snížení nemocnosti dětí se v 60. letech začaly testovat tzv. mikrojesle, v nichž krátce proškolená žena hlídala ve své domácnosti např. tři cizí děti. Obdobně institucionální zavedení společných zařízení, která spojovala jesle a mateřské školy, nebylo v 60. letech motivováno snahou o začlenění vzdělávacího aspektu do jeslí, ale snahou o minimalizaci změn prostředí a pečujících osob u malých dětí (Klíma 1969).

Ještě i v současné době je nejčastěji odkazováno k publikacím z 60. let a i přes řadu zahraničních výzkumů, které

vedou k odlišným závěrům, zůstává v ČR nezpochybnována představa o nepotřebnosti vrstevnických kontaktů mezi dětmi mladšími tří let. To lze doložit jak na výrocih veřejně se k problematice vyjadřujících psychologů, tak i politických představitelů, kteří navíc diskursivně konstruují jesle jako „komunistický výmysl“.¹⁶

„Především ženy by si měly uvědomit, že jsou mnohem lépe než muži adaptovány na dvoukariérový životní plán. ... Dítě mladší než tři roky je možno dát do kolektivní výchovy jen mimořádně.“ (psycholog J. Klimeš, viz <http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>)

„Institucionální hlídání batolat je zcela nepřijatelná praxe minulého režimu“ (psycholožka a metodička sociálních služeb a rodinné politiky odboru sociální péče a zdravotnictví v Praze M. Zápecová, viz <http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>).

Vývoj diskursů a vývoj institucí

Z vývoje diskursu ohledně institucí péče o děti mladších tří let ve Francii a v České republice lze vyvodit následující závěry:

Expertní vědění a jeho prezentace ve veřejném diskursu má zásadní vliv na formování politik a utváření institucí. V kontextu Československa lze uvést např. uzavírání týdenních jeslí po publikaci výzkumů M. Damborské (1957), J. Langmeiera a Z. Matějčka (1963), L. Kubičky (1956), J. Kocha (1961), M. Mečíře (1955) a M. Novákové (1957). V kontextu Francie naopak budování jeslí po publikaci výzkumů a odborných zpráv M. Soulého (1972 a 1978), F. Davidsona (Davidson, Maguin 1970; Davidson 1980) a dalších. Vědění je tak v přímém vztahu k politické moci.

Toto expertní vědění má ale arbitrární charakter. Ve dvou národních kontextech se jeho poznatky mohou radikálně lišit. Z původně podobných expertních základů ve Francii a v České republice se vyvinula zásadně odlišná diskuse o psychických dopadech nerodičovské a kolektivní péče na děti.

Tato dvě odlišná, ale v rámci národních kontextů takřka „nezpochybnitelná“ pojetí péče o děti potvrzují Foucaultovu teorii, podle které je vědění „produktem“ lidských výroků a sdělení, a k jehož vytváření dochází v rámci širšího diskursu prostřednictvím praktik a rituálů potvrzování (Foucault 1980: 131). Ve Francii vládne odlišný „režim pravdy“ v oblasti péče o malé děti než v České republice. Vědění v oblasti raného dětství je více než jiné prodchnuto normativními pozicemi týkajícími se rodičovského chování (Neyrand 1999: 3). Odborný diskurs pod maskou „vědeckosti“ skrývá před laickými očima hypotetické a často sporné rysy svých výroků. Ty jsou šířeny masmédií, čímž ještě více dochází ke smazání protikladných argumentů a vědecké diskuse okolo nich, a začínají být pokládány za „zjevené pravdy“.

Na výslednou podobu rámování expertního diskursu má vliv to, jaký druh expertizy do diskursu vstupuje. Zatímco ve Francii byl kladen větší důraz na empirické vědění (reprezentativní a experimentální výzkumy o různých typech péče), v Československu / České republice vycházeli

odborníci zejména z klinických zkušeností a výzkumů dětí v permanentní institucionální péči. Zatímco ve Francii do diskuse vstupovali vedle psychologů pedagogové, v Československu / České republice se o potřebnosti pedagogiky pro děti v této věkové kategorii neuvažovalo, rozhodující slovo měli vedle psychologů pediatri.

Samotný odborný diskurs ale není tak mocný, aby určoval podobu institucí. Do hry vstupují další faktory.

Prvním z nich je ekonomická situace (a z ní vyplývající ekonomické rámování). Ekonomické diskursivní rámování ve Francii posílilo v polovině 80. let, kdy v důsledku ekonomické krize ztroskotala rodinná politika socialistické vlády F. Mitteranda. Do popředí se dostala potřeba řešit stoupající nezaměstnanost. K užítku přišel koncept svobodné volby péče podle individuálních potřeb rodiny a dítěte (Soulé 1972; Sullerot 1981: 24). Argument svobodné volby posloužil při prosazování alternativních typů péče, které byly pokládány za levnější než jesle a zároveň za prostředky k redukci nezaměstnanosti – mateřských asistentek, chův, mikrojeslí, rodičovských jeslí a dávek pro matku pečující o své děti doma (Math, Renaudat 1997; Fagani 1995; Boyer 1999; Commaille et al. 2002: 79–81).¹⁷ Koncept svobodné volby je ve Francii stále populární. Jesle jsou považovány za nejnákladnější typ péče o děti, a proto jejich podpora již dvě desetiletí stagnuje (Boyer 1999: 77), přestože mají velmi dobrou pověst a třetina francouzských rodičů je považuje za nejprospěšnější typ nerodičovské péče pro dítě (jesle tak v žebříčku možných typů péče vedou) (CREDOC 2003).

V České republice sehrálo ekonomické rámování důležitou roli ve druhé polovině 60. let, kdy bylo odborníky poukázáno na nákladnost jeslí, jejichž kapacita nebyla plně využita kvůli časté nemocnosti dětí. Když došlo během 60. let k pokrytí nedostatku pracovních sil ve feminizovaných odvětvích, Československé národní shromáždění se usneslo, že i přes očekávaný pokles zaměstnanosti žen při zavedení několikaleté placené další mateřské dovolené bude tato situace nejen demograficky, ale také ekonomicky výhodnější, jelikož dojde k poklesu poptávky po drahých jeslích a k poklesu výdajů v rámci nemocenského pojištění.¹⁸ Zavedení několikaleté placené další mateřské dovolené na začátku 70. let i za účelem redukce poptávky po jeslích zásadním způsobem ovlivnilo další směřování národní politiky péče o děti, a to i po roce 1989. V polovině 90. let (podobně jako ve Francii v 2. polovině 80. let) česká vláda přišla s rétorikou „svobodné volby žen nepracovat“, ještě více prodloužila čerpání rodičovského příspěvku pro celodenně pečujícího rodiče (matku) a zrušila státní příspěvky na jesle s nadějí na snížení výdajů na rodinnou politiku a na skrytí části z rostoucího počtu nezaměstnaných mezi ekonomicky neaktivními (Hašková, Maříková, Uhde 2009). V současné době je rétorika svobodné volby rodičů o typu péče využívána (podobně jako ve Francii) opět jako argument proti jakýmkoliv investicím do jeslí.¹⁹

Významnou úlohu hrají také političtí aktéři. Vzhledem k tomu, že ve Francii v 70. letech stál v čele země konzerva-

tivně smýšlející V. Giscard d'Estaing, byl i přes zásadní obrat v odborném diskursu i veřejném mínění vzestup státní podpory institucím nerodinné péče relativně pomalý. Institucionální obrat tak přišel se zpožděním až s vládou socialisty F. Mitteranda, avšak vývoj se posléze změnil v souvislosti s nástupem J. Chiraca. V Československu sehrál důležitou roli v institucionálním nastavení péče o děti nástup komunistů k moci, následně však byla institucionální cesta podpory dlouhodobé kolektivní péče o děti na základě návrhů SPK oslabena ve prospěch celodenní péče matky o dítě a institucionální péče byla doporučena pouze ve specifikovaných případech. Konzervativní orientace většiny polistopadových vlád přispěla k dalšímu posílení celodenní péče matky o dítě a k úplnému zániku státní podpory mimorodinné denní péče o děti mladší tři let.

V neposlední řadě hrají roli i sociální hnutí reprezentující nároky (skupin) obyvatel a přinášející svá vlastní diskursivní rámování. Ve Francii byly od přelomu 60. a 70. let všechny veřejné diskuse o péči o děti ovlivněny rámováním feministického hnutí. Díky němu se zájem ženy (matky) stal legitimním měřítkem politik a rovnost pohlaví (později možnost sladění péče a práce) získala trvalou politickou podporu. V roce 1974 byl vytvořen státní sekretariát pro ženskou otázku (Laroque 1985), jehož představitelky v průběhu dalších desetiletí ovlivňovaly politiky péče o děti. V Československu / České republice oproti tomu feministické rámování nebylo rozvinuto. Vzhledem k neexistenci feministického hnutí v období státního socialismu a slabému vlivu feministických organizací vznikajících po roce 1989 se feministkám dosud nepodařilo oslabit v ČR dominantní psychologicko-pediatrické rámování péče o děti mladší tři let, které posiluje ideu konfliktu mezi zájmem dítěte a zájmem o ekonomickou aktivitu žen (Langmeier 1983; Langmeier, Matějček 1963 a 1974; Dunovský, Eggers et al. 1989). Zatímco ve Francii je dlouhodobě poukazováno na to, že zájem dítěte a matky není v protikladu, jelikož zájem dítěte může naplnit jen psychicky vyrovnaná a spokojená matka (Davidson 1980; Singly 2000), rámování českých populárních psychologů vyzdvihuje intenzivní mateřskou péči o dítě do tří let jakožto jediný z vývojověpsychologického hlediska správný model péče, za jehož nahrazení jiným modelem nese zodpovědnost především každá individuální matka (viz Labusová; Šturma 2007).

Na výsledné podobě institucí a na jejich proměnách se pak podílí nejen schopnost jednotlivých akterů prosadit vlastní rámování problému, ale také časové řazení událostí (*sequencing*). Na změně směru vývoje podpory veřejných institucí péče o děti ve Francii měla bezpochyby podíl změna odborného diskursu, ale bez nástupu babyboomové generace vzdělaných a „emancipovaných“ žen do reprodukčního věku by pravděpodobně nedosáhla takového vlivu. V Československu by odborný diskurs odmítající původně zejména permanentní kolektivní péči o děti nezpůsobil tak zásadní změnu ve směřování rodinné politiky, kdyby nebyla 60. léta obdobím hospodářské stagnace a revize komunistických

ideálů, následovaným normalizací po roce 1968, kdy se vláda snažila o stažení populace do soukromí domovů a pracovní participace ztratila hodnotu.²⁰

Závěr

Článek přinesl srovnání vývoje institucí péče o děti do tří let ve Francii a v Československu / České republice. Zároveň vysvětlil odlišnosti politik a podpory těchto institucí komparativní analýzou diskursů péče o děti mladší tří let v těchto dvou zemích, a to od konce 2. světové války až do současnosti. Diskursivně-institucionální analýza umožnila identifikaci těch aktérů a diskursivního rámování, kteří měli na formování politik a praxe péče o děti mladší tří let v těchto zemích největší vliv, a ve vzájemné komparaci poukázala na ty aktéry, kteří měli do politického prostoru přístup naopak znemožněn nebo znesnadněn. Jako zásadní pro směřování politik a institucí se v obou zemích ukázal expertní diskurs. Psychologické rámování mělo zásadní vliv na veřejný diskurs, politická rozhodnutí i výslednou podobu institucí. Zatímco ve Francii se k problematice vyjadřovali zejména empiričtí psychologové a pedagogové, v České republice měli hlavní slovo kliničtí psychologové spolu s pediatri. Vedle odborného diskursu se v analýze jako podstatné ukázaly další faktory: ekonomická situace a z ní vyplývající ekonomické rámování, političtí aktéři a sociální hnutí a jejich diskursivní rámování, a historický sled událostí. Odborný – v tomto případě psychologický – diskurs je ovšem klíčový pro pochopení toho, jaká péče je v daném kontextu pokládána za „dobrou“, a v obou zemích měl zásadní vliv na formování institucí péče: Jednak tím, jak se experti podíleli na designování politik, jednak tím, jak byly jejich argumenty využívány politickými aktéry. Srovnávací perspektiva zároveň umožňuje posouzení, nakolik lze předkládané argumenty a dominantní koncepty „dobré péče“ pokládat za pevně dané pravdy a nakolik se jedná o historicky a sociálně podmíněné „produkty“ lidských výroků a sdělení.

Literatura

Afsa, C. 1996. „L'activité féminine a l'épreuve de l'allocation parentale d'éducation.“ *Recherches et Prévisions*, No. 46: 1–8.
Barcelonské cíle – projev ministra P. Nečase. 2009. [online]. Dostupné z: <<http://www.vlada.cz/cz/media-centrum/aktualne/barcelonske-cile--projev-ministra-p--necase-53292/>>.
 Bentolila, A. 2009. *Quelle école maternelle pour nos enfants?* Paris: Odile Jacob.
 Bouyala, N., Roussille, B. 1982. *L'enfant dans la vie*. Paris: Rapport au secrétaire d'État à la Famille.
 Boyer, D. 1999. „Normes et politique familiale: la question du libre choix du mode de garde.“ *Recherches et Prévisions*, No. 57–58: 75–84.
 Buchet, D., Eglin, D., Aldeghi, I., Daniel, A., Simon, M.-O. 2002. *Pathologies infectueuses et mode de garde des enfants en âge préscolaire*. Dossiers d'études, No. 31. Paris: CNAF.
 Commaille, J., Stroel, P., Villac, M. 2002. *La politique de la famille*. Paris: Editions La Découverte.

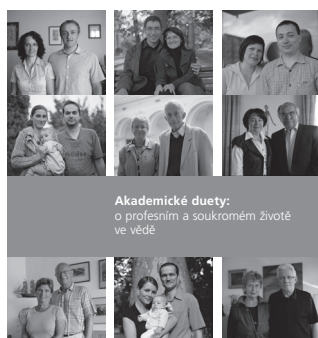
CREDOC 2003. „Les opinions sur les modes de garde des jeunes enfants. Données CREDOC 2003.“ *L'essentiel*, No. 11: 1–4.
 Cuvillier, R. 1977. „L'épouse au foyer: une charge injustifiée pour le collectif.“ *Droit Social*, No. 12: 427–437.
 Čákiová, E. et al. 1977. *Stručná zpráva z výzkumu Rodina a děti*. Praha: KVVM FSÚ.
 Damborská, M. 1957. „Rozdíly mezi dětmi vychovávanými v rodině, v jeslích a v ústavu během jednoho roku.“ *Čs. Pediatrie*, No. 12: 980–982.
 Daune-Richard, A.-M. 1999. „La notion de référentiel appliqué a la garde des jeunes enfants. Une comparaison France-Suede.“ *Recherches et prévisions*, No. 56: 33–45.
 David, M. 1975. „Séparations: le vivre avec le petit enfant.“ *L'école des parents*, No. 2: 4–17.
 Davidson, F., Maguin, P. 1970. *Les crèches – réalisation – fonctionnement. Vie et santé de l'enfant*. Paris: Les éditions ESF.
 Davidson, F. 1980. *Relation entre le développement de l'enfant et son mode de garde dans la première enfance*. Paris: INSERM, unité de recherche sur les sociopathies.
 Dolto, F. 1977. *Lorsque l'enfant paraît, Tome 1*. Paris: Editions du Seuil.
 Donati, P. R. 1992. „Political Discourse Analysis.“ Pp. 136–167 in: Diani, M., Eyerman, R. (ed.). *Studying Collective Action*. London: Sage.
 DRESS. 2003. „Modes de garde et d'accueil des enfants de moins de 7 ans.“ *Etudes et résultats*. [online]. [cit. 27. 8. 2010]. Dostupné z: <<http://www.sante.gouv.fr/drees/etude-resultat/er-pdf/er235.pdf>>.
 Dunovský, J. 1965. „Semínář K postavení ženy v socialistické společnosti (diskusní příspěvek J. Dunovského).“ *Zprávy SPK*, č. 4: 39.
 Dunovský, J., Eggers, H. et al. 1989. *Sociální pediatrie*. Praha: AVICENUM.
 Dunovský, J., Suchá, M. 1967. „Charakteristika sociálních poměrů dětí v jeslích.“ *Zprávy SPK*, č. 6: 27.
Encyklopedie moderní ženy. 1966. Praha: Svoboda.
 Eurostat 4/9/2009. „Mezinárodní srovnání – zaměstnanosti na počtu dětí, 2007.“ [online] (cit. 1.8.2010). Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1413-09-2009-14>>.
 Eurostat 29/12/2009. „Míra ekonomické aktivity – ženy ve věku 15-64 let.“ [online] (cit. 1.8.2010). Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3>.
 Eurostat 30/12/2009. „Míra zaměstnanosti – ženy ve věku 15-64 let.“ [online] (cit. 1.8.2010). Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3>.
 Fagnani, J. 1995. „L'allocation parentale d'éducation: effets pervers et ambiguïtés d'une prestation.“ *Droit Social*, No. 3: 287–295.
 Fagnani, J., Letablier, M.-T. 2003. „Qui s'occupe des enfants pendant que les parents travaillent?“ *Recherches et Prévisions*, No. 72: 21–35.

- Florin, A. 2000. *La scolarisation à deux ans et autres modes d'accueil*. Paris: Editions INRP.
- Foucault, M. 1980. *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. New York: Pantheon.
- Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. 2009. „Leave, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present.“ Pp. 77–134 in Hašková, H., Uhde, Z. (ed.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. 1985. Praha: SNTL ALFA.
- Jesle nám nenutíte, vzdorují Češi Evropě*. 2009. [online]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz/jesle-nam-nenutite-vzdoruji-cesi-evrope-d9g-/domaci.asp?c=A090202_133836_domaci_adb>.
- Jureček, Z. 1963. „Velikost a struktura domácností a rodin.“ *Demografie*, roč. 3, č. 2: 193–206.
- Klíma, M. 1969. *Pečovatelská služba jako forma péče o děti jeslového věku a důsledky vyplývající z jejich zavedení*. Brno: VUT.
- Kobylková, V. et al. 1987. *Názory občanů na prohlubování rovnoprávného postavení žen v Československu a na výchovu k manželství a rodičovství v rodině*. Praha: ÚVVM FSÚ.
- Koch, J. 1961. „Pokus o analýzu vlivu prostředí kojeneckých ústavů na neuropsychický vývoj 4měsíčních až 12měsíčních dětí.“ *Československá pediatrie*, Vol. 16, No. 4: 322–330.
- Kubička, L. 1956. „Vliv zaměstnanosti matek na vznik psychické nepřizpůsobenosti u dětí.“ *Československá pediatrie*, roč. 11, č. 3: 247–256.
- Kuchařová, V., Bareš, P., Höhne, S., Nešporová, O., Svobodová, K., Štastná, A., Plasová, B., Žáčková, L. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*. Praha: VÚPSV.
- Kulawik, T. 2009. „Staking the Frame of a Feminist Discursive Institutionalism.“ *Politics and Gender*, Vol. 5, No. 2: 262–271.
- Labusová, E. (bez uvedení data publikace) *Hranice tří let: přirozená potřeba, nebo dogma?* [online]. Dostupné z: <<http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>>.
- Langmeier, J., Matějček, Z. 1963. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: SZN. 2. vydání z roku 1974 vydáno v nakladatelství Avicenum.
- Langmeier, J. 1983. *Vývojová psychologie pro dětské lékaře*. Praha: AVICENUM.
- Laroque, P. 1985. *La politique familiale en France depuis 1945*. Paris: Commissariat général au Plan.
- Legendre, F., Lorgnet, J.-P., Mahieu, R., Thibault, F. 2004. „Des aides publiques a la garde des jeunes enfants.“ *Recherches et prévisions*, No. 75: 5–19.
- Leprince, F. 2003. *L'accueil des jeunes enfants en France: Etat des lieux et pistes d'amélioration*. Paris: Haut Conseil de la population et de la famille.
- Lézine, I. 1964. *Psychopédagogie du premier âge*. Paris: P.U.F.
- Lézine, I. 1975. „L'autonomie du tout-petit.“ *L'école des parents*, No. 2: 38–47.
- Louis, E., Marcillac, J.d. 1981. „Incohérent et injuste, le système des aides financières aux familles a besoin d'être totalement réformé.“ *Droit Social*, No. 1: 113–124.
- Lurçat, L., Cottez, J. 1982. *Grand à la crèche, petit à la maternelle?* Paris: Syros.
- Marc, C. 2004. „L'influence des conditions d'emploi sur le recours a l'APE.“ *Recherches et prévisions*, No. 75: 21–38.
- Martin, C. 2009. „The reframing of family policies in France: Process and actors.“ *7th ESPAnet Conference*. Urbino 17-19 September 2009.
- Maruani, M. 1999. „Les temps modernes de l'emploi féminin.“ *Le monde diplomatique*, No. 44: 34.
- Math, A., Renaudat, E. 1997. „Développer l'accueil des enfants ou créer de l'emploi?“ *Recherches et Prévisions*, No. 49: 5–17.
- Mečíř, M. 1955. „Chování dětí v jeslích.“ *Československá pediatrie*, roč. 11, č. 7: 836–842.
- Mermillod, C., Rossignol, C. 1974. „Le développement de l'enfant a 4 ans est-il significatif des modes de garde antérieurs?“ *Bulletin de statistiques Santé-Sécurité Sociale* 1974 (mars-avril).
- Neyrand, G. 1999. „Savoirs et normes sociales en matiere de petite enfance.“ *Recherches et Prévisions*, No. 57–58: 3–15.
- Norvez, A. 1990. *De la naissance a l'école. Santé, modes de garde et préscolarité dans la France contemporaine*. Paris: PUF, INED.
- Nováková, M. 1957. „Poruchy psychického vývoje dětí předškolního věku v ústavních zařízeních.“ Pp. 138–140 in *Problémy pediatrie v praxi a ve výzkumu*. Praha.
- OECD. 2006. OECD Family Database. Full-time equivalent participation rates for children under 3 years old. [online]. OECD. Directorate for Employment, Labour and Social Affairs [cit. 1.8.2010]. Dostupné z: <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- OECD. 2007. OECD Family Database. Maternal employment rates by age of youngest child, 2007. [online]. OECD. Directorate for Employment, Labour and Social Affairs [cit. 1.8.2010]. Dostupné z: <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- Peters, B.G., Jon, P., King, D. S. 2005. „The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism.“ *The Journal of Politics*, Vol. 67, No. 4: 1275–1300.
- Pierson, P. 2000. „Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics.“ *American Political Science Review*, Vol. 94, No. 1: 251–267.
- Plaisance, E. 1999. „L'école maternelle en France: normes éducatives et socialisation apres la Seconde Guerre Mondiale.“ *Recherches et Prévisions*, No. 31: 57–58.
- Rayna, S., Stambak, M. 1985. „Les petits entre eux.“ *L'école des parents*, No. 8: 27–30.
- Rosenzweig, F. 2009. „Jardin d'éveil ou Ecole maternelle: une fausse querelle.“ *Le Furet*, No. 59: 60–62.
- Rothstein, B. 2005. *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Saltiel, M., Sullerot, E. 1974. *Les crèches et les équipements d'accueil pour la petite enfance*. Paris: Hachette Littérature.
- Schmidt, V.A. 2010. „Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining change through discursive institutionalism as the fourth ‚new institutionalism‘.“ *European Political Science review*, Vol. 2, No. 1: 1–25.
- Silvera, R. 2005. *Reconciliation of Work and Private Life in France*. Report EWERC, The University of Manchester.
- Singly, F.d. 2000. „La place de l'enfant dans la famille contemporaine.“ Pp. 66–92 in: Pourtois, J. P., Desnet, H. (ed.). *Le parent éducateur*. Paris: PUF.
- Snow, D. A., Benford, R. D. 1988. „Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilisation.“ Pp. 197–217 in Klantnermans, B., Kriesi, H., Tarrow, S. (ed.). *From Structure to Action: Comparing social movement research across cultures*. London: Jai Press inc.
- Snow, D. A., Benford, R. D. 1992. „Master Frames and Cycles of Protest.“ Pp. 133–155 in Morris, A. D., McClurg Mueller, C. (ed.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven and London: Yale University Press.
- Soulé, M. (ed.). 1972. *Les modes de garde des enfants de 0 à 3 ans. Cahier de recommandations*. Paris: Les éditions ESF.
- Soulé, M. 1978. *Recherche active sur les modes de garde des jeunes enfants*. Paris: INSERM, COPES.
- Srb, V., Kučera, M. 1959. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha: Státní statistický úřad.
- Stambak, M., Royon, C. 1985. „Etude de l'organisation d'activités communes chez les enfants de moins de 4 ans.“ *Archives de Psychologie*, No. 53: 77–90.
- Steck, P. 1994. *Les prestation familiales*. Paris: PUF.
- Sullerot, E. 1981. *Les modes de garde des jeunes enfants*. 128/Sec.1/15. Paris: Rapport présenté au nom de la La section des actions éducatives, sanitaires et sociales, Conseil économique et social.
- Šturma, J. 2007. *Nové poznatky vývojové psychologie, rodina, společnost: perspektiva dítěte*. [online]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/5271>>.
- Zazzo, B. 1984. *L'école maternelle à deux ans: oui ou non?* Paris: Stock.
- Poznámky**
- 1** Článek vychází z práce na grantových projektech: *Instituce, mýty a přesvědčení: Zkoumání vlivu path-dependency na soudobé diskurzy péče o děti v České republice, Švédsku a Francii* (GA AV ČR; IAA700280901); a *Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah* (GA ČR; P404/10/0021).
- 2** Ve Francii je v současnosti zaměstnáno 60 % a v ČR 58 % žen ve věku 15–64 let, ekonomicky aktivních je ve Francii 66 % žen a v ČR 61 % žen tohoto věku (Eurostat 29/12/2009 a 30/12/2009, dostupné na: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3>).
- 3** Viz <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html, LMF1.2.B>.
- 4** Ve Francii kromě toho pečuje o děti mladší tří let osobně a celodenně také 7 % otců, zatímco v ČR je jich pouhé 1 %. Data za Francii z DRESS 2003. Data za ČR z šetření *Proměny 2005* (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.).
- 5** Viz <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- 6** Podobně jako v ČR se ovšem jednalo a jedná zejména o děti, které v brzké době dosáhnou tří let, např. nastoupí do mateřské školy tři měsíce před svými třetími narozeními (Norvez 1990: 428).
- 7** Ke změně v tomto směru došlo až v roce 2000, kdy vešel v platnost 15 let připravovaný zákon upravující instituce péče o děti (Leprince 2003: 18).
- 8** Zavedení institutu mateřské asistentky a chůvy a podpor k jejich zaměstnávání bylo významně motivováno snahou omezit nelegální využívání služeb péče o dítě v rámci šedé ekonomiky.
- 9** V současné době činí zákonný limit pět nechodících dětí na jednu pečující osobu, a osm chodících dětí na jednu osobu.
- 10** Viz např. F. Rosenzweig 2009.
- 11** Později, když se rozhodovalo o dalším prodloužení další mateřské dovolené, ČSŽ tento návrh podporoval za účelem snížení břemene matek.
- 12** Data jsou dostupná v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i.
- 13** Hospitalismus byl u válečných dětí popsán dr. Spitzem v roce 1945 v USA.
- 14** CNAF – Caisses Nationales d'Allocations Familiales – je státní orgán zabývající se rodinnou politikou i institucemi péče o děti.
- 15** Ve Francii se pediatri diskuse o jeslích účastnili také, ovšem opět dospívali k jiným závěrům než jejich čeští kolegové – nemoci prodělané v raném dětství podle nich přispívají k rozvoji imunitního systému a mohou omezit výskyt vážnějších onemocnění – alergií a astmatu (Buchet, Eglin et al. 2002).
- 16** Viz *Barcelonské cíle – projev ministra P. Nečase* (2009) nebo psychologa J. Šturmy (2007) na konferenci pořádané MPSV ČR. Současný diskurs českých psychologů ilustruje také Labusová (viz <http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>).
- 17** Jesle byly pokládány za prioritu do roku 1984. S prohloubením nezaměstnanosti se začala prosazovat rétorika „svobodné volby žen nepracovat“ (Maruani 1999: 34).
- 18** Viz <<http://www.psp.cz/cgi-bin/ascii/eknih/1969fs/sn/stenprot/006schuz/s006007.htm>>.
- 19** Viz *Barcelonské cíle – projev ministra P. Nečase* (2009) a *Jesle nám nenuťte, vzdorují Češi Evropě* (2009).
- 20** Platy v ČSSR patřily v období normalizace k nejvíce nivalizovaným a rodinná politika k nejvíce genderově konzervativním politikám explicitně podporujícím celodenní péči matky o dítě v rámci východoevropského bloku.

Radka Dudová, Ph.D., je členkou oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. V letech 2008–2010 působila na Leidenské univerzitě v Nizozemí. Ve své odborné práci se zaměřuje na problematiku změn v oblasti soukromého života a pracovního trhu, zejména s ohledem na postavení žen a mužů v rodině a v práci, na vznik nových typů soužití a nových rodinných strategií. Korespondenci zasílejte na adresu: radka.dudova@soc.cas.cz.

Hana Hašková, Ph.D., pracuje v oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Ve své odborné práci se věnuje problematice kombinování pracovního a soukromého života, reprodukčním strategiím a ženské občanské participaci. Korespondenci zasílejte na adresu: hana.haskova@soc.cas.cz.

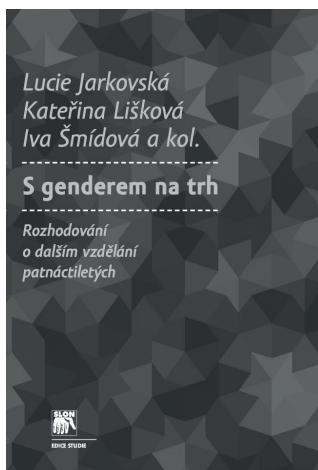

Vohlídalová, Marta (ed.). 2010.

Akademické duety: o profesním a soukromém životě ve vědě.

Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Publikace *Akademické duety: o profesním a soukromém životě ve vědě* editorky Marty Vohlídalové je výstupem dvouletého popularizačního projektu „Akademické páry“ Národního kontaktního centra – ženy a věda. Ten se zaměřil na páry, v nichž oba partneři pracují ve vědě a výzkumu, případně působí na vysoké škole. Projekt si na jedné straně kladl za cíl zviditelnit úspěšné vědce a vědkyně různých generací, na druhé straně odhalit procesy, úskalí i výhody spojené s budováním dvou specifických a často velice náročných pracovních kariér v páru. Rozhovory se zaměřily na kariérní dráhy akademických párů, jejich úspěchy v práci i v soukromém životě i na problémy, s nimiž se setkávají v případě kombinace práce a rodiny. Projekt je volným pokračováním předchozích projektů Žena měsíce a Mladé talentky.

Jarkovská, Lucie, Lišková, Kateřina, Šmídová, Iva a kol. 2010.

S genderem na trh. Rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých.

Praha: Slon.

Kniha *S genderem na trh* se věnuje vzdělávání a trhu práce, které zkoumá jako navzájem provázané systémy. Jádrem knihy je kvalitativní výzkum, provedený v rodinách a školách patnáctiletých dívek a chlapců, který je zasazen do kontextu současných českých a evropských výzkumů vzdělávacího systému a sféry placené práce se zaměřením na genderové aspekty. Výzkum se zabýval problémem volby střední školy a budoucího povolání dívek a chlapců na konci povinné školní docházky. Výzkumný tým analyzoval jejich očekávání, jejich vysněné školy a zaměstnání, volby, které skutečně udělali, i bariéry, které jim stály v cestě, a způsoby jejich překonávání.

KDO PODÁVÁ ŽÁDOST O ROZVOD A JAKÉ JSOU PŘÍČINY ROZPADU PARTNERSKÝCH VZTAHŮ? /

MARTA VOHLÍDALOVÁ

Who Files for Divorce and Why Do Relationships Break Up?

Abstract: The paper focus on two main questions: (i) who is the initiator of divorces and what socio-demographic and life-cycle characteristics determine whether the man or the woman files for a divorce; and (ii) what are the individual reasons and motives that lead to the breakup of marriages and consensual unions and what socio-demographic characteristics (e.g. education, number of children, age, etc.) influence people's perceptions of these reasons? The analysis is based on two data sources: the database of divorces for the year 2008 registered by the Czech Statistical Office and the quantitative survey 'Partnership' conducted in 2009, which included a representative sample of 1086 respondents. The author concludes that the fact of who initiates divorce is closely related to the individual's potential chances or risks of divorce. Regarding the subjective reasons of partnership breakup, the data showed a clear tendency for younger people, childless couples and people in consensual unions to cite reasons closely related to the quality of a relationship and emotional satisfaction arising from the relationship. In contrast, long-term partnerships, marriages or partnerships with children break up more often for reasons of infidelity, alcoholism or violence.

Key words: divorce, breakup of unmarried cohabitations, gender

Česká republika¹ prošla v souvislosti se svou transformací v demokracii západního typu mnoha zásadními proměnami své demografické struktury, které znepokojily mnoho (sociálních) politiků/ček, sociologů/žek a demografů/ek. Vedle rapidního úbytku narozených dětí a stále se zvyšujícího podílu starých lidí v populaci se v posledních desetiletích setkáváme u nás i v Evropě s dramatickou proměnou struktury rodiny. Stále častěji se objevují alternativní formy rodinného a partnerského života – roste podíl párů, pro které představuje kohabitace relativně dlouhodobou životní formu, v níž zakládají rodinu a vychovávají děti. Rozvodovost, která plynule rostla už před rokem 1989, se v současné době ustálila na vysokých hodnotách.

Česká republika patří v evropském měřítku mezi země s nejvyšší úrovní rozvodovosti. V současné době se v ČR pohybuje úhrnná rozvodovost kolem hladiny 0,496 (údaj za rok 2008; ČSÚ 2009), což znamená, že rozvodem dnes u nás končí přibližně polovina původně uzavřených manželství. V mezinárodním srovnání za rok 2003 dosáhlo vyšších hodnot úhrnné rozvodovosti pouze Švédsko (0,54), Belgie (0,54) a Finsko (0,51), kde končí rozvodem více než polovina původně uzavřených manželství.² Vzhledem ke stále rostoucí oblíbenosti kohabitací zejména mezi mladými lidmi a rozvedenými (ČSÚ 2004) a také s ohledem na to, že kohabitace představují ve srovnání s manželstvím méně stabilní formu soužití (Seltzer 2000), však můžeme očekávat, že podíl dlouhodobých partnerských vztahů, které končí neúspěchem, je daleko větší, než ukazují oficiální statistiky rozvodovosti. Z tohoto důvodu se budu kromě rozpadů manželství částečně věnovat také rozpadům nesezdaných soužití.

Dlouhodobé statistiky a výzkumy ukazují, že v procesu rozvodu a rozpadu partnerského vztahu a jeho vnímá-

ní a prožívání existují výrazné genderové diference. Asi nejzřetelnějším rozdílem přitom zůstává skutečnost, že ženy podávají žádost o rozvod častěji než muži (v současnosti podává žena žádost o rozvod ve více než 2/3 případů), přičemž tuto skutečnost potvrzují i zahraniční studie (Hewit, Western, Baxter 2006). Také samotné prožívání rozchodu a percepce příčin rozpadu partnerského vztahu jsou kromě jiných charakteristik silně ovlivněny právě genderem. V neposlední řadě nelze opomenout ani skutečnost, že rozvod má odlišné dopady na muže a ženy. Zatímco u žen je spojen zejména se zhoršením jejich ekonomické situace, pro muže často znamená ztrátu kontaktu s dětmi (Heterington, Kelly 2003; Dudová 2008; Pfeiferová 2008). Gender však není jedinou charakteristikou, která ovlivňuje výše uvedené skutečnosti. Svou roli hrají i další proměnné spojené se socioekonomickým statutem, typem partnerství nebo životním cyklem (Kitson 1992; Graaf, Kalmijn 2006).

V článku budu hledat odpovědi na dvě základní otázky. Budu se zabývat tím, jakou roli hrají v procesu iniciace rozvodu sociodemografické charakteristiky lidí a charakteristiky samotného partnerského vztahu. Položím si otázku, jak souvisí skutečnost, zda podá žádost o rozvod muž nebo žena, s dalšími sociodemografickými charakteristikami a charakteristikami životního cyklu. S touto problematikou přitom úzce souvisí také druhá výzkumná otázka – jaké individuální příčiny a motivy vedly podle lidí k ukončení jejich partnerských vztahů (a to jak manželství, tak nesezdaných soužití)? I v tomto případě se zaměřím na to, jak příčiny rozpadů manželství a kohabitací vnímají muži a ženy a jak se tyto subjektivní příčiny liší podle dalších charakteristik, zejména mezi nesezdanými soužitími a manželstvími. Mým cílem je přispět k porozumění rozvodového chování české populace, přičemž

do své analýzy zahrnují, byť v omezené míře, také rozpady dlouhodobých nesezdaných soužití, které v českém prostředí dosud nebyly dostatečně zmapovány.

Vzhledem k tomu, že v současné době není dostupný datový soubor, který by umožňoval odpovědět na obě výzkumné otázky, kombinuje tento článek dva datové zdroje. Analýza charakteristik iniciátorů rozvodových řízení vychází z demografické databáze statistiky rozvodů ČSÚ za rok 2008, která obsahuje údaje o 31 300 manželstvích rozvedených v roce 2008. Analýza subjektivních příčin rozpadů partnerských vztahů je založena na kvantitativních datech z výzkumného šetření „Partnerství“ provedeného v roce 2009, které zahrnovalo reprezentativní soubor 1 086 respondentů a respondentek ČR.³

Pozornost výzkumníků a výzkumnic zabývajících se problematikou rozvodů se často soustřeďuje na výzkum determinant rozvodovosti a „makrofaktorů“ spojených s rozvodovostí, jako jsou např. uvolnění legislativy, socioekonomický status, proměna genderových rolí, věk v době uzavření manželství nebo vliv životního cyklu (White 1990). Studium těchto faktorů je přitom klíčové pro zkoumání toho, jaká partnerství jsou náchylnější k rozpadu, a zároveň také pro vysvětlení širších souvislostí toho, kdo a proč iniciuje rozvod. Perspektiva samotných lidí, jejich individuálních motivů a subjektivně pocíťovaných příčin rozpadu partnerských vztahů, která je pro pochopení rozvodového chování lidí neméně podstatná, bývá často opomíjena a zaměřuje se na ni jen relativně malý počet studií (např. Hooper 1993; Amato, Previti 2003; Graaf, Kamijn 2006). Další zdroj informací o příčinách rozvodů představují soudem určené (tj. legislativní) příčiny rozpadů manželství, které bývají někdy s individuálními motivy chybně zaměňovány.

Než se budeme věnovat hlavní analýze a jejím výsledkům, představím zde tři různé perspektivy pohledu na příčiny rozpadů partnerských vztahů a pokusím se shrnout zjištění (většinou zahraničních) studií vážících se k těmto jednotlivým perspektivám, které jsou relevantní pro interpretaci výsledků analýzy.

Tři různé perspektivy: determinanty rozvodovosti, legislativní příčiny rozpadu manželství a motivy a subjektivně pocíťované příčiny rozpadů partnerských vztahů

Determinanty rozvodovosti, legislativní příčiny rozpadů manželství a subjektivně pocíťované příčiny rozpadu partnerských vztahů představují tři odlišné perspektivy. Přestože bývají někdy zaměňovány, soustředí se na odlišné aspekty rozvodovosti, a vypovídají tedy každá o jiných skutečnostech. Zatímco determinanty rozvodovosti se věnují vlivu různých faktorů na riziko rozvodu, legislativní důvody rozpadů manželství vypovídají o tom, k jakým závěrům docházejí soudy při rozvodovém řízení, subjektivní příčiny a motivy rozvodu jsou určitou konstrukcí toho, co podle lidí zapříčinilo rozpad jejich partnerského vztahu. Individuální motivace a subjektivně pocíťované příčiny se přitom od výše uváděných mak-

rodeterminant rozvodovosti značně liší. Paul Amato a Denise Previti (2003: 602) zjistili, že lidé o příčinách rozpadů svých partnerských vztahů obvykle nemluví v termínech, s nimiž operují studie věnující se determinantám rozvodovosti. Podle J. Hoopera (1993) dávají lidé skrze konstrukci motivů a příčin smysl svému chování a organizují tak svoji vlastní zkušenost a umožňují ji sdělit dalším lidem (Foote 1951 cit. podle Hooper 1993: 802). Vytvářejí tedy realitu samu o sobě, která velice úzce souvisí s jejich skutečným chováním i prožíváním rozpadu partnerského vztahu (Hooper 1993).

Determinanty rozvodovosti

Studium obecných determinant rozvodovosti můžeme rozdělit na makrostrukturální faktory a faktory spojené s životním (rodinným) cyklem (White 1990).

Pokud jde o makrostrukturální faktory, pozornost výzkumníků a výzkumnic se věnuje uvolnění legislativy spojené s rozvodem a nahrazením původních funkcí rodiny institucemi moderní společnosti (White 1990). Poměrně výraznou skupinu představují i studie vlivu proměny genderových rolí na rozvodovost. Mezi nejvýznamnější sociology, kteří rozvíjeli tuto výzkumnou perspektivu, patří G. Becker. Podle Beckera, který rozvíjí teorii racionální volby, se manželství rozpadá, pokud je užitek očekávaný z rozvodu vyšší než užitek z udržení manželství. Rostoucí participace žen na trhu práce tak má podle Beckera za následek zvyšování rozvodovosti (Becker, Landes, Michael 1977). Současné výzkumy ovšem ukázaly, že vztah mezi finanční nezávislostí ženy na muži (měřeno vyšší příjmu) a pravděpodobností rozpadu manželství zdaleka není takto jednoduše lineární, jak tvrdí Becker. Podle některých studií (Rogers 2004; Martin, Parashar 2006) s rostoucím příjmem ženy pravděpodobnost rozvodu dokonce klesá.

Mezi další sledované faktory patří také vzdělání a socioekonomický status partnerů. S. P. Martin a S. Parashar (2006) např. zjistili, že v současné době je v USA patrný návrat vyšších vzdělanostních (a sociálních) vrstev ke konzervativnějším postojům a dochází ke štěpení různých forem rodinného chování podle třídního postavení. Zatímco klasická nukleární rodina se dvěma rodiči je normou ve vyšších vzdělanostních vrstvách, v nižších vrstvách dávají lidé často přednost alternativním formám soužití. Studie Petra Pakosty vycházející z českých dat (Pakosta 2008) ukázala, že rozvodovost je v českém prostředí úzce a zároveň genderově specificky spojena se vzděláním manželů. Riziko rozvodu je vyšší u mužů se základním vzděláním, přičemž s rostoucím vzděláním u nich riziko rozvodu naopak klesá. U žen má míra rizika rozvodovosti tvar obráceného písmene U – dosahuje nejnižších hodnot v nejnižších a nejvyšších vzdělanostních skupinách. Důležitou roli přitom hraje i vzdělanostní heterogamie mezi partnery, konkrétně ta, kdy žena dosahuje vyššího vzdělání než muž. Taková forma heterogamie mezi manželi totiž zvyšuje riziko rozvodu manželství.

Vedle těchto makrostrukturálních faktorů byla vysledována souvislost rizika rozvodovosti také s *faktory spojený-*

mi se životním cyklem. Studie poukázaly na skutečnost, že opakované sňatky a přítomnost nevlastních dětí v rodině zvyšují pravděpodobnost rozpadu manželství (Heterington, Kelly 2003). Pravděpodobnost rozpadu manželství však podle některých studií překvapivě zvyšuje i předmanželská kohabitační, což bývá vysvětlováno tím, že lidé, kteří před uzavřením sňatku žijí v nesezdaném soužití, vyznávají určité hodnoty (jako je tolerantnější přístup k rozvodům, rovnější genderová ideologie apod.) nebo mají charakteristiky, které jsou spojeny s vyšší manželskou nestabilitou (např. Bumpass, Lu 2000; Liebroer, Dourleijn 2006). Studie Kryštofa Zemana (2003) však tuto přímou souvislost na českých datech nepotvrzuje a dochází k závěrům, že vliv kohabitační na nestabilitu manželství se u mladších věkových kohort, u nichž se kohabitační stává běžnou součástí života, výrazně snižuje (tamtéž: 122). Významný vliv na stabilitu manželství mají totiž události, které vedou lidi k příklonu k individualistickému stylu života, mezi které řadí zkušenost s rozvodem rodičů a samostatným bydlením po odchodu z rodičovského domu (tamtéž: 124).

Pravděpodobnost rozvodu zvyšuje i rozvod rodičů, nízký věk v době sňatku nebo předmanželské porody a těhotenství (White 1990). Anna Šťastná, která se zabývala generačním přenosem rozvodového chování v české společnosti, došla nicméně k závěru, že rozvodovost rodičů nepůsobí přímo, ale zprostředkovaně skrze proměnnou „věk při začátku prvního partnerství“. Nízký věk v době začátku partnerského života, který je zároveň typický zejména pro dcery rozvedených rodičů, se totiž ukazuje jako významný prediktor pozdějšího rozvodu (Šťastná 2006: 188). Často tematizovaným faktorem je také vliv přítomnosti dětí v rodině, případně jejich věk a počet. Obecně lze říci, že přítomnost dětí v rodině stabilizuje manželství nebo alespoň oddaluje vlastní rozvod (Seltzer 2000; Wu 1995; Huber, Spitze 1980; Hewit, Western, Baxter 2006; Zeman 2003). Podle Ivo Možného (2006) jsou důležitými faktory, které ovlivňují stabilitu manželství, také délka trvání manželství a věk v době uzavření manželství, které jsou negativně korelovány s pravděpodobností rozvodu.

Legislativní příčiny rozpadu manželství

Jak již bylo řečeno, legislativní důvody rozpadu manželství představují příčiny, které soudy označily jako hlavní důvod rozpadu manželství. V současné době mají soudy na výběr jednu z deseti možností – od rozdílů povah, názorů a zájmů přes zdravotní důvody až po alkoholismus nebo zlé nakládání či odsouzení za trestný čin (všechny sledované příčiny jsou uvedeny v tabulce 1). Tyto příčiny se však mohou odlišovat od příčin, které sami lidé považují za klíčové pro rozpad jejich partnerského vztahu (Kitson 1992). Soudem uznané příčiny tak představují pouze orientační údaje o tom, proč dochází k rozpadům manželství.

Pokud jde o legislativní příčiny rozpadu manželství, jednoznačným trendem je stále častější příklon soudů k obecnějším příčinám rozvodů, jako je „nesoulad povah a zájmů“

a „ostatní příčiny“. Pokud jde o konkrétní příčiny, nejčastěji bývá jako důvod rozvodu označena nevěra, alkoholismus na straně muže a nezájem o rodinu na straně ženy (ČSÚ 2009: 17). Je však třeba upozornit, že „V návaznosti na novelu zákona o rodině s účinností od 1. 8. 1998 přestala statistika kvalitně vypovídat o důvodech rozvratu manželství. Pokud jsou manželé domluveni ohledně majetkového vypořádání a úpravy poměrů po rozvodu (péči o nezletilé děti musí dopředu upravit soud ve zvláštním řízení), soud ze zákona nezjišťuje příčinu rozvratu. Důsledkem soudní praxe tak jsou stále méně uváděny konkrétní příčiny rozvratu, naopak do kategorie „rozdílnost povah a zájmů“ nyní spadá až 65 % rozvodů a dalších téměř 20 % do kategorie „ostatní“ (ČSÚ 2009: 20). S touto statistikou je tedy potřeba zacházet opatrně, nicméně její detailnější analýza poukázala na zajímavé souvislosti, které do jisté míry korespondují i se zjištěním týkajícím se subjektivních příčin rozpadů partnerských vztahů.

Analýza statistik rozvodů ČSÚ za rok 2008 ukázala, že příčiny rozvodu stanovené soudem se výrazně liší podle různých charakteristik manželství a v neposlední řadě také podle toho, kdo podal žádost o rozvod.

Pokud podávaly žádost o rozvod ženy, častěji než v případech žádostí o rozvod, které podávali muži, soudy určily jako příčinu rozvodu nevěru, alkoholismus nebo nezájem o rodinu na straně muže. Pokud podávali žádost o rozvod muži, soudy naopak jako příčinu rozvodu označovaly častěji nevěru (na obou stranách).

Rozdílné soudem určené příčiny rozpadu manželství se přitom vyskytují také u různých typů svazků. Neuvážený sňatek jako soudně určená příčina je typický zejména pro kratší bezdětná manželství do pěti let trvání, stejně tak nezájem o rodinu nebo opuštění soužití na straně ženy se častěji objevuje u bezdětných párů. Naopak nevěra je typická pro manželství s dvěma a více dětmi a pro déle trvající manželství (manželství, která byla rozvedena z důvodu nevěry, trvala v průměru 14 let), obdobně jako alkoholismus, který soudy určují jako příčinu rozpadu manželství zejména u delších manželství (trvajících v průměru 14 let). Důležitou roli přitom hraje také vzdělání – muži a ženy s nižším vzděláním se nejčastěji rozvádějí kvůli neuváženému sňatku, nevěře, nezájmu o rodinu nebo zlému nakládání. U vysokoškoláků a vysokoškolaček soudy častěji označují jako příčinu rozpadu partnerského vztahu rozdíl povah a zájmů. V neposlední řadě můžeme najít i jisté generační rozdíly. U rozvodů mladších lidí dnes soudy daleko častěji než u starších ročníků uvádějí jako důvod rozvodu rozdíl povah a zájmů.⁴

Subjektivní příčiny a motivy rozvodů

Jak už bylo řečeno výše, subjektivní příčiny odkazují k tomu, jakým způsobem prožívají rozpad partnerského vztahu sami lidé a jaké důvody považují oni sami za klíčové. Ke hlavním faktorům, které souvisejí s odlišnou percepcí příčin rozvodů, přitom patří pohlaví, socioekonomický status a životní cyklus.

Tabulka 1: Příčiny rozvodů podle toho, kdo podal žádost o rozvod (2008).

	Muž podal		Žena podala	
	příčina na straně ženy	příčina na straně muže	příčina na straně ženy	příčina na straně muže
Rozdíl povah, názorů a zájmů	71,2	73,2	68,6	68,9
Ostatní příčiny	17,2	15,6	17,0	16,6
Soud nezjistil zavinění	4,9	3,2	9,3	1,4
Nevěra	3,6	5,1	2,6	4,3
Nezájem o rodinu, opuštění soužití	1,6	1,1	0,9	2,9
Alkoholismus	0,7	0,7	0,6	3,8
Neuvážený sňatek	0,4	0,4	0,6	0,5
Sexuální neshody	0,2	0,3	0,2	0,2
Zdravotní důvody	0,2	0,1	0,1	0,1
Zlé nakládání, odsouzení za trestný čin	0,1	0,3	0,2	1,2

N = 31300. Zdroj dat: ČSÚ, databáze rozvodů za rok 2008, výpočet autorky. Vzhledem k vysokému N jsou všechny rozdíly statisticky významné, tučné jsou proto vyznačeny pouze ty podstatné z nich.

Kvalitativní (např. Heterington, Kelly 2003; Vaughan 1990) i kvantitativní výzkumy (např. Amato, Previti 2003; Rogers 2004; Hewit, Western, Baxter 2006) ukazují, že muži a ženy zpětně konstruují odlišné příčiny rozvodu a jsou vedeni odlišnými pohnutkami k opuštění manželství.

Podle autorek E. M. Herington a J. Kelly neexistuje jedno manželství a jeden rozvod, ale *jeho* a *její* manželství a *jeho* a *její* rozvod (2003: 23). Ženy a muži totiž prožívají odlišné manželství a partnerství a přikládají různým aspektům odlišnou váhu. Mají odlišné životní zkušenosti, procházejí různou socializací a různými způsoby se vypořádávají s danou životní situací, což se projevuje například v tom, že odlišně konstruují příčiny svého rozvodu. Zatímco ženy v longitudinální studii rozvedených manželství nejčastěji uváděly jako hlavní důvod rozvodu nedostatek komunikace, lásky a sdílených zájmů a byly naopak ochotny tolerovat nevěru a mnohdy i násilí, muži nejčastěji uváděli jako důvod rozvodu obviňování ze strany manželky a daleko hůře než ženy také snášeli nevěru svých partnerek (Heterington, Kelly 2003: 84).

Podle jiných výzkumů jsou ženy schopny detekovat problém v partnerském vztahu dříve než muži a spíše než muži také iniciují diskusi o případném řešení problému (Thompson, Walker 1991 cit. podle Amato, Previti 2003). Z tohoto důvodu jsou také spíše schopny hovořit o manželských problémech a méně často než muži odpovídají, že nevědí, co zapříčinilo krach jejich partnerského vztahu (Amato, Previti 2003: 622).

Genderové rozdíly jsou přitom patrné i v oblasti toho, co lidi motivuje k udržení špatného manželství, a jsou výrazně determinovány odlišnými dopady, které má rozvod pro muže a ženy. Podle výše uváděné longitudinální studie autorek E. M. Heterington a J. Kelly (2003) pokud muži zůstávali v nespokojených manželstvích, důvodem byla často obava ze ztráty kontaktu s vlastními dětmi. Pokud ženy zůstávaly v těchto manželstvích, bylo to mnohdy z finančních důvodů (Heterington, Kelly 2003: 23). Muži se přitom ukázali být tolerantnější k životu v nespokojeném manželství než ženy (Heterington, Kelly 2003).

Přestože některé studie došly k jiným závěrům (např. Amato, Previti 2003: 622), podle některých autorů ženy spíše než muži uvádějí mezi důvody k rozchodu vztahové problémy (Graaf, Kalmijn 2006: 485). Studie se však shodují, že ženy častěji reflektují nesoulad mezi partnery a častěji si také stěžují na špatné zacházení, alkoholismus partnera a nezájem muže o rodinu (Amato, Previti 2003: 622) nebo neshody v rozdělení domácích prací a péče o děti, manželsko-vo přílišné zaujetí prací (Graaf, Kalmijn 2006: 485).

Pokud jde o rozdíly mezi lidmi s různými socioekonomickými statusy, zahraniční studie poukázaly na odlišnosti v důvodech, které tyto lidé označují za příčinu rozpadu svého partnerského vztahu. Zatímco lidé s vyšším socioekonomickým statusem uvádějí spíše problémy komunikačního a vztahového rázu, lidé s nižším statusem hovořili spíše o problémech, jako nevěnování se rodině, špatném zacházení, finančních problémech a jiných (Kitson 1992; Amato, Previti 2003: 622; Graaf, Kalmijn 2006: 501). Přestože studie ukazují, že vyšší socioekonomický status funguje jako jeden z pozitivních prediktorů úspěšného manželství, je spojen zároveň také s velkými očekáváními vůči vztahu (Amato, Previti 2003: 606), které jej mohou činit ve svém důsledku křehčím (viz např. Giddens 1992, 2000; Beck 2004).

V souvislosti se vzestupem očekávání od manželství a tím, že v něm lidé hledají emocionální uspokojení a zároveň i stále větší společenskou akceptaci rozvodu jako adekvátního řešení partnerských problémů, se také posouvají příčiny rozpadů partnerských vztahů mezi jednotlivými věkovými kohortami. Paul M. de Graaf a M. Kamijn (2006) ukazují, že deklarované příčiny rozvodu se v průběhu času posouvají mezi jednotlivými sňatkovými kohortami od problémů „behaviorálních“ (tj. např. zvyky partnera, zacházení s penězi, násilí, alkoholismus, nevěra) ke vztahovým důvodům.

Svou roli přitom hraje i stádium životního cyklu, tj. délka trvání manželství nebo přítomnost dětí v rodině. B. L. Bloom et al. (1985) např. zjistili, že délka manželství je pozitivně korelována s výskytem nevěry, obdobně jako naznačují i statistiky legislativních příčin rozvodů. Podle P. Graafa

a M. Kalmijna (2006: 503) se odlišují příčiny rozpadů partnerství s dětmi a bez dětí. Lidé, kteří mají děti mladší 18 let, častěji uvádějí jako hlavní důvody rozpadu partnerského vztahu příčiny konfliktní povahy a jsou schopni vyjmenovat více důvodů svého partnerského krachu než lidé, kteří děti nemají.

Velká část studií zaměřených na individuální příčiny rozpadů partnerských vztahů pracuje pouze s rozvody a nesezdaná soužití až na malé výjimky (např. Jensen, Clausen 2003) opomíjí. Lze přitom očekávat, že rozpady kohabitací a rozpady manželství budou do jisté míry specifické fenomény. Studie totiž ukazují, že lidé, kteří trvale kohabituji a přivádějí do tohoto typu soužití děti, jsou svým způsobem specifičtí. České a zahraniční studie se nicméně liší v tom, jaké charakteristiky jsou pro tuto skupinu lidí typické. Zatímco americké studie se shodují, že se tito lidé vyznačují rovnostářskými názory v oblasti genderových rolí a sdílejí rovnoměrněji péči o děti apod. (Wu 1995, Seltzer 2000), české studie (např. Hamplová 2007: 27) ukazují, že tato forma rodičovství je typická spíše pro nižší vzdělanostní skupiny, u nichž lze předpokládat spíše tradiční genderové ideologie.

Nesezdaná soužití se od manželství liší mj. také tím, že investice do vztahu bývají menší, mimo jiné také proto, že bývají častěji bezdětná. Proto může být pro partnery snadnější je opustit (Liefbroer, Dourleijn 2006: 204). S tím souvisí i skutečnost, že nesezdaná soužití se rozpadají po kratší době než manželství (v našem výzkumu rozpadajících se partnerství byla průměrná délka rozvedených manželství 12,2 roku, zatímco rozpadlých nesezdaných soužití 3,2 let).

Kdo podává žádost o rozvod?

Jak už bylo řečeno, dvě třetiny všech žádostí o rozvod v ČR podávají ženy. S touto statistikou je nicméně třeba zacházet opatrně. Nevypovídá totiž o tom, že by se chtěly rozvádět pouze ženy, ani o tom, že by rozpad vztahu samy zapříčinily. Podle dat ČSÚ byla většina manželství (95 %) v roce 2008 nakonec rozvedena po dohodě obou partnerů.

Výběrové šetření CVVM poukázalo na skutečnost, že statistiky vypovídající o tom, kdo z partnerů podává žádost o rozvod, nemusí zcela odpovídat tomu, kdo podle lidí zapříčinil samotný rozpad partnerského vztahu. Podle 44,6 % mužů a 28 % žen zavinili rozvod oba partneři, sami cítí zodpovědnost za rozpad partnerského vztahu pouze 2,8 % žen a 16,9 % mužů. Celých 64,5 % dotázaných žen a 36,1 % dotázaných mužů viní z rozpadu partnerského vztahu svého partnera/ku. Ženy tedy patrně nejsou těmi, kdo způsobují rozpady partnerských vztahů. Ukazuje se ovšem, že bývají iniciativnější a spíše než muži ukončují narušený nebo nefungující partnerský vztah.

Výše uváděné studie determinant rozvodovosti se shodují, že na rozvodovost mají vliv některé významné sociodemografické a socioekonomické proměnné, stejně jako charakteristiky životního cyklu. Zaměřila jsem se proto na to, jakým způsobem se tyto faktory promítají do skutečnosti, kdo z partnerů nakonec iniciuje rozvod (tj. podá žádost o rozvod).

Vzhledem k tomu, že databáze ČSÚ obsahuje jen omezené množství sledovaných charakteristik pro jednotlivé rozvody, soustředila jsem se na vliv vybraných sociodemografických proměnných (vzdělání a věk partnerů) a některých charakteristik životního cyklu (jako je počet dětí a délka trvání manželství). K analýze vlivu těchto proměnných jsem použila binární logistickou regresi, jejíž výhodou je, že umožňuje sledovat vliv jednotlivých vysvětlujících proměnných na vysvětlovanou proměnnou, zatímco kontroluje vliv ostatních proměnných. Vysvětlovanou proměnnou byla skutečnost, zda podal žádost o rozvod muž nebo žena, přičemž muž byl kódován jako referenční kategorie 0 a žena hodnotou 1.

Výsledný model ukázal, že šance, že podá žádost o rozvod žena, oproti muži roste s věkem muže, vzděláním ženy, počtem dětí v rodině a naopak klesá s věkem ženy, dobou trvání manželství a s rostoucím vzděláním muže (viz tab. 2).

Tabulka 2: Výsledky logistické regrese pro vysvětlovanou proměnnou „kdo podal žádost o rozvod“.

	B	Exp(B)
Věk muže	0,029	1,03
Věk ženy	-0,033	0,968
Trvání manželství (v letech)	-0,009	0,991
Počet dětí v rodině	0,216	1,241
Vzdělání muže	-0,403	0,669
Vzdělání ženy	0,166	1,181
Konstanta	1,217	3,377

Pozn. Všechny koeficienty jsou statisticky významné na hladině $\alpha = 0,1$ %. Metoda Backward (Wald), koeficient Coxové a Snella 0,034, pseudokoeficient determinace Nagelkerkeho 0,047. Zdroj: ČSÚ.

Pokud jde o vliv vzdělání, ukázalo se, že čím vyšší je vzdělání ženy, tím vyšší je i šance, že podá žádost o rozvod právě ona. Podrobnější analýza přitom ukázala, že pravděpodobnost, zda podá žádost o rozvod muž nebo žena souvisí také s mírou vzdělanostní homogamie partnerství. V partnerstvích, kde má žena vyšší vzdělání než muž, podává žena žádost o rozvod častěji než muž, a naopak. Ženy podaly žádost o rozvod v 65,1 % vzdělanostně homogenních partnerství, ale v 72 % partnerství, v nichž dosáhly vyššího vzdělání než muž, a pouze v 57,7 % manželství, kde dosáhl vyššího vzdělání muž.

Pokud jde o roli věku, další analýza ukázala, že nehraje roli pouze věk ženy jako takový (tj. že čím je žena mladší, tím spíše podá žádost o rozvod), ale že tato skutečnost souvisí také s věkovým rozdílem mezi partnery. Čím větší je věkový rozdíl mezi partnery a čím mladší je žena oproti muži, tím spíše je to ona, kdo podá oficiální žádost o rozvod, a naopak. Pokud je muž mladší než žena, podává žádost o rozvod daleko častěji právě on.

Co se týče charakteristik životního cyklu, důležitou roli hraje zejména počet dětí v rodině. Zatímco v bezdětných manželstvích podávají žádost o rozvod relativně častěji muži (muži podali žádost o rozvod ve 40,4 % bezdětných

manželství a pouze ve 30 % manželství s dětmi), v ostatních manželstvích to bývají výrazně častěji ženy. Přestože se tedy ženy vystavují značnému riziku ekonomického propadu po rozvodu, často na sebe, patrně kvůli dětem, berou zodpovědnost ukončit nefunkční vztah. Motivuje je přitom patrně i skutečnost, že se nemusejí obávat o ztrátu kontaktu se svými dětmi, které bývají po rozvodu ve většině případů svěřovány právě jim.

Rozdíly podle vzdělání a věkového rozdílu mezi partnery naznačují, že podání žádosti o rozvod souvisí s mocenskou situací v páru a zdroji a kapitálem, který mají aktéři k dispozici. Vyšší vzdělání, které bývá často spojeno i s vyššími příjmy, a nižší věk pro ně může znamenat snazší cestu k „novému“ životu a snadnější opuštění stávajícího svazku, který je zcela nenaplňuje. Oproti tomu ženy s nižším vzděláním a statusem se mohou setkávat s většími komplikacemi při odchodu z manželství (Pfeiferová 2008), a proto rozchod nefunkčního nebo nespokojeného manželství tak často neinicují.

Zjištění tedy naznačují, že skutečnost, kdo z páru podá žádost o rozvod, do jisté míry odráží i vyhlídky a rizika spojené s rozvodem, které se liší pro různé skupiny lidí. Jak ukážeme dále, jednotlivé skupiny lidí se liší také podle příčin, kvůli kterým se jejich partnerství rozpadají.

Jak vidí rozvod a příčiny rozchodu samotní lidé?

Následující analýza vychází z několika otázek z šetření zaměřeného na rozpady partnerských vztahů, které provedlo CVVM v roce 2009. Tyto otázky se zaměřovaly výlučně na dlouhodobé partnerské vztahy, které byly definovány jako manželství nebo heterosexuální nesezdaná soužití, v nichž spolu partneři žili ve společné domácnosti alespoň šest měsíců. Podíl respondentů a respondentek, kteří mají zkušenosti s rozpadem takového typu partnerství, byl relativně nízký – 390, tj. 35 % reprezentativního vzorku populace ČR. Výsledky, které prezentuji v tomto článku, jsou založeny na tomto podsouboru dotázaných. Relativně nižší vzorek přitom není v případě studia subjektivních příčin rozpadů partnerských soužití ničím neobvyklým (viz např. Amato, Previti 2003) a je dán patrně neochotou lidí o natolik citlivém tématu otevřeně mluvit.

Vycházím zde především z analýzy otázek, v nichž měli respondenti a respondentky vybrat ze seznamu 16 pečlivě vybraných položek (viz tab. 3), které byly zkonstruovány tak, aby pokrývaly základní škálu dosud sledovaných a podstatných příčin rozvodů a rozchodů (viz Amato, Previti 2003), dva hlavní důvody, o kterých se domnívají, že zapříčinily rozpad jejich partnerského vztahu. Požádali jsme je, aby tak učinili pro tři nejdéle trvající partnerské vztahy. Pokud jde o složení našeho vzorku z hlediska jednotlivých typů partnerství, 82,5 % ukončených partnerství představovala rozvedená manželství, 17,5 % tvořila rozpadlá nesezdaná soužití.

Podle výsledků tohoto šetření byly nejčastěji uváděným důvodem pro rozpad partnerského vztahu *odlišné názory a postoje a vzájemné odcizení*, které uvedlo ve svých odpovědích přes 68,3 % mužů a 43,5 % žen, následovala *nevěra*,

kterou uvedlo 45,5 % mužů a téměř 41 % žen. S jistým odstupem následoval *nedostatek vzájemné pozornosti, neschopnost společně hovořit a povídat si*, které jako jednu z příčin rozpadu vztahu označilo kolem 24 % mužů a 25 % žen. Dalším relativně často zmiňovaným problémem, který podle dotázaných vedl k rozpadu partnerského vztahu, byl také *alkoholismus, drogová závislost nebo závislost na hracích automatech*, kterou vybralo bezmála 28 % žen a 9,7 % mužů. Jako další příčiny byly označovány *neshody v zacházení s penězi*, které uvedlo necelých 16 % mužů a přes 17 % žen, *volnočasové aktivity a koníčky*, které jako jedny z hlavních příčin krachu partnerství označilo okolo 10 % mužů a 11,7 % žen, a *neshody v představách o trávení volného času*, o kterých se zmínilo 13,8 % žen a 11 % mužů. Poměrně vysoký podíl žen (14,3 %) uvedl jako jeden z důvodů rozpadu jejich vztahu také *psychické nebo fyzické násilí*, což nepřímou odkazuje k relativně vysoké prevalenci problému domácího násilí v českých domácnostech. Ostatní důvody, jako např. *problémy v sexuálním životě, osobní problémy nebo neshody v představách o rozdělení domácích prací*, byly jako hlavní důvody rozpadu vztahu uváděny jen relativně malou částí respondentů a respondentek (viz tab. 3).

Pokud tyto individuální příčiny rozpadů partnerských vztahů orientačně porovnáme s oficiálními statistikami legislativních příčin rozvodů,⁵ ukazuje se, že do jisté míry odrážejí legislativní důvody rozvodů tím, že nejčastější příčinou rozvodů bývají odlišné názory a postoje nebo vzájemné odcizení mezi partnery. Ukazuje se však, že nevěra, alkoholismus nebo fyzické či psychické násilí se v individuálních příčinách rozvodů objevuje daleko častěji než v oficiálních statistikách legislativních příčin rozvodovosti a že určitou roli hrají mezi příčinami rozpadů partnerských vztahů i důvody, které se v oficiálních statistikách rozvodovosti vůbec nenesledují a nezakládají oprávněný důvod pro rozvod, např. nedostatek vzájemné pozornosti, nedostatek společného trávení času nebo neshody v představách o trávení volného času.

I přesto však můžeme konstatovat, že v současné době hrají v rozpadech partnerských vztahů nejen podle oficiálních statistik legislativních příčin rozvodů, ale také podle individuálních výpovědí lidí hlavní roli především faktory spojené s hledáním emocionálního uspokojení v partnerském vztahu. Vážné rozpory mezi partnery týkající se např. násilí nebo neshod v zacházení s penězi jsou v porovnání s tímto typem důvodů daleko méně často uváděnou příčinou.

Mezi nejvýraznější rozdíly v percepci příčin rozpadů partnerských vztahů patří zejména ty v přístupu podle pohlaví. Ženy uváděly v souladu s výsledky zahraničních studií (např. Amato, Previti 2003; Kitson 1992) častěji než muži jako příčinu rozpadů partnerských vztahů *násilí a alkoholismus a jiné závislosti*, což souvisí patrně i s tím, že tyto problémy se častěji týkají právě chování mužů. Naopak muži označovali častěji *nedostatek času tráveného společně a příliš mnoho času věnovaného práci*. Muži se také častěji domnívali, že za rozpadem vztahu stála *nevěra a odlišné názory a postoje nebo vzájemné odcizení* a statisticky častěji než ženy rov-

Tabulka 3: Individuální příčiny rozpadu partnerského vztahu (v podílu respondentů/tek).

	Muž	Žena
Odlíšné názory a postoje, vzájemné odcizení*	68,3	43,5
Nevěra	45,5	40,9
Nedostatek vzájemné pozornosti, neschopnost společně hovořit, povídat si	24,1	25,3
Nedostatek času tráveného společně, příliš času věnovaného práci*	20,7	13,6
Neshody v zacházení s penězi	15,9	17,5
Neshody v představách o trávení volného času	13,8	11,0
Alkoholismus, drogová závislost, závislost na hracích automatech apod.*	9,7	27,9
Volnočasové aktivity, koníčky a zájmy	9,7	11,7
Neshody v představách o rozdělení domácích prací a péče o děti	6,2	8,4
Jiný důvod	6,2	5,8
Neshody v rodičovských plánech (neshody týkající se toho, zda a kolik dětí si pořídít)*	4,8	1,9
Neshody v představách o výchově dětí	4,8	1,3
Osobní problémy (např. zdravotní, psychické...)	4,8	3,2
Problémy v sexuálním životě	4,8	5,2
Fyzické nebo psychické násilí*	1,4	14,3
Neví	2,1	4,5

N (respondentů) = 390, N (odpovědí) = 716. Součet sloupcových procent je vyšší než 100, protože respondenti/ky vypovídali o dvou příčinách rozpadu více než jednoho partnerského vztahu.

Pozn. U položek označených (*) jsou patrné statisticky významné rozdíly podle pohlaví. Zdroj: „Partnerství 2009“.

něž udávali, že nevědí, co bylo příčinou rozpadu jejich partnerského vztahu (obdobně jak zjistili např. Amato, Previti 2003). Nepodařilo se nicméně prokázat, že by se ženy více než muži soustředily na vztahové a komunikační problémy, jak zjistili např. E. M. Heterington a J. Kelly (2003).

Kromě genderu jsou však podstatné i další charakteristiky vážící se k typu partnerství (zda šlo o manželství nebo nesezdané soužití), životnímu cyklu (zda byly v partnerství přítomny děti, jaký byl jejich věk v době rozvodu/rozchodu a délka partnerského vztahu), a také sociodemografické charakteristiky respondenta/ky (vzdělání a věk v době rozvodu/rozchodu).

Z důvodu relativně nízkého počtu případů, které vstupovaly do analýzy, byly sloučeny některé blízké kategorie příčin (viz tab. 4). Z důvodu zachování možnosti statistického testování závislosti a také s ohledem na relativně nízký počet případů vstupujících do analýzy jsem využila korelační koeficienty. Jednotlivé příčiny byly převedeny do podoby binární proměnné nabývající hodnot 1 v případě, že ji respondent ze seznamu vybral a hodnoty 0 v případě, že ji nevybral. Korelační koeficienty a jejich statistickou významnost popisuje tabulka 4.

Analýza dále ukázala, že se výrazným způsobem odlišují důvody ukončení **nesezdaných soužití a manželství**. Zatímco nesezdaná soužití bývají častěji než manželství ukončována z důvodů, jako je *nedostatek času tráveného společně nebo kvůli volnočasovým aktivitám a odlišným představám o trávení volného času*, manželství bývají oproti tomu častěji ukončována z důvodů *nevěry, osobních nebo sexuálních problémů* nebo kvůli *neshodám v rodičovských plánech, výchově dětí a rozdělení domácích prací*. Ačkoliv bychom mohli předpokládat, že jsou tyto diference způsobeny odlišným trváním těchto vztahů, není tomu tak. Potvrzuje se tedy před-

poklad, že nesezdaná soužití představují specifickou formu soužití, která se vyznačuje svébytnou dynamikou (Seltzer 2000), patrně i proto, že jsou častěji bezdětná a bývají velmi častou formou soužití mladých lidí, kteří ji berou jako „zkoušku manželství nanečisto“ (Chaloupková 2007).

Pokud jde o vliv **charakteristik životního cyklu** na příčiny rozpadu partnerského vztahu, ukazuje se, že partnerství a manželství s dětmi se častěji než bezdětná partnerství rozvádějí z důvodů *neshod v rodičovských plánech, způsobu výchovy dětí nebo rozdělení domácích prací* a také kvůli osobním problémům a *neshodám v sexuálním životě*. Naopak méně často se rozpadají kvůli *odlišným názorům a postojům a vzájemnému odcizení, volnočasovým aktivitám a koníčkům*. Dalo by se tedy říct, že motivy, které vedou k rozpadu partnerství s dětmi, jsou méně zaměřeny na aspekty emocionálního uspokojení plynoucího ze vztahu než motivy rozpadu partnerství bez dětí. Děti, zejména ty malé, nesporně představují zatěžkávací zkoušku pro partnerský vztah a období raného rodičovství bývá patrně spojeno se vznikem mnoha konfliktních situací mezi partnery. Ukázalo se totiž, že čím mladší je nejmladší dítě v době rozvodu, tím spíše se partnerství rozpadá z důvodu *nedostatku času tráveného společně, kvůli neshodám v zacházení s penězi a alkoholismu a jiným závislostem a násilí*. Vliv délky partnerského vztahu přitom také hraje svou roli – pro delší partnerství je typičtější *nevěra* nebo *osobní problémy a problémy v sexuálním životě* jako hlavní motivy rozvodu nebo rozchodu, patrně kvůli pocitům ochladnutí nebo nudy v partnerském vztahu. Kratší partnerské vztahy se oproti tomu častěji rozpadají z důvodu *nedostatku společně tráveného času*.

Co se týče **sociodemografických charakteristik**, kromě výše uvedeného pohlaví hraje roli především vzdělání, které je determinující zejména pro rozchody z důvodu *nevě-*

Tabulka 4: Korelační koeficienty mezi jednotlivými faktory a příčinami rozpadů partnerského vztahu.

Odišné názory a postoje, vzájemné odcizení	Počet dětí (-0,159)**
Nedostatek času tráveného společně, příliš času věnovaného práci	Manželství vs. nesezdaná soužití ⁶ (-0,138)* Věk nejmladšího dítěte v rodině (-0,234)* Věk respondenta/tky v době rozchodu (-0,129)* Délka vztahu (-0,120)*
Volnočasové aktivity a koníčky, neshody v představách o trávení volného času	Manželství vs. nesezdaná soužití (-0,125)* Počet dětí (-0,118)*
Neshody v zacházení s penězi	Věk nejmladšího dítěte v době rozvodu (-0,219)*
Alkoholismus a jiné závislosti, fyzické a psychické násilí	Věk v době ukončení vztahu (-0,172)** Věk nejmladšího dítěte v rodině (-0,216)*
Nevěra	Vzdělání (-0,123)* Manželství vs. nesezdaná soužití (0,137)* Délka vztahu (0,128)*
Osobní problémy, problémy v sexuálním životě	Manželství vs. nesezdaná soužití (0,138)* Počet dětí v rodině (0,154)** Délka vztahu (0,161)**
Neshody v rodičovských plánech, výchově dětí a rozdělení domácích povinností	Manželství vs. nesezdaná soužití (0,121)* Počet dětí (0,150)*

Pozn. Statistické významnosti Pearsonova korelačního koeficientu: * statisticky významný na hladině významnosti 5 %, ** statisticky významný korelační koeficient na hladině významnosti 1 %. Zdroj: „Partnerství 2009“. Negativní hodnoty korelačních koeficientů představují negativní korelaci mezi daným faktorem a příslušným důvodem rozchodu/rozvodu a naopak.

ry (čím vyšší vzdělání, tím méně často uváděli respondenti a respondentky jako jednu z příčin rozpadu partnerského vztahu nevěru). Důležitým faktorem je však také věk – mladší lidé se spíše než starší rozvádějí nebo rozcházejí kvůli *nedostatku společně tráveného času* a méně často se rozcházejí naopak kvůli *alkoholismu nebo jiným závislostem a násilí* ve srovnání se staršími.

Závěrem

Analýza ukázala, že subjektivní příčiny rozpadů partnerských vztahů i skutečnost, kdo rozvod iniciuje, jsou v české společnosti úzce svázány s řadou faktorů, jako jsou gender, socioekonomický status nebo charakteristiky životního cyklu.

Iniciace rozvodového řízení přitom úzce souvisí se šancí aktérů na úspěšný začátek „nového“ života po rozvodu a s případnými riziky spojenými s opuštěním manželství. Přestože se tedy může na první pohled zdát, že podání žádosti o rozvod je pouhou formalitou, naše data ukazují, že tato skutečnost do jisté míry odráží pozici jednotlivce a jeho kapitál a zdroje. Přestože většinou podávají žádost o rozvod ženy, šance, že podají žádost o rozvod právě ony, se ještě zvyšuje s jejich vzděláním, nižším věkem a přítomností dětí v rodině.

Pokud jde o individuální percepci příčin rozpadů partnerských vztahů, ukazuje se jednoznačný příklon mladších lidí, bezdětných párů a nesezdaných soužití k důvodům úzce souvisejícím s kvalitou vztahu a emocionálním uspokojením plynoucím z partnerského vztahu. Oproti tomu delší partnerství, manželství nebo partnerství s dětmi se podle výpovědí lidí rozpadají daleko častěji z příčin výrazně konfliktní povahy, jako je např. nevěra, alkoholismus nebo násilí. Pokud jde o genderové rozdíly, ženy spatřují příčiny krachu svých partnerských vztahů častěji v alkoholismu nebo

násilí, muži naopak častěji uvádějí vzájemné odcizení nebo nedostatek společně tráveného času.

Analýza tedy potvrzuje předpoklad, že se partnerské vztahy v současné době upínají stále více k hledání emocionálního uspokojení, a stávají se proto křehčí a snáze zrušitelné (Giddens 1992, 2000; Singly 1999). Jakýmiisí vlnkoši tohoto trendu jsou v ČR zejména mladí lidé, lidé žijící v nesezdaných soužitích a bezdětných partnerstvích a manželstvích.

Sociologická analýza tedy ukázala alternativní perspektivu k oficiálním statistikám rozvodovosti sestavovaným čistě na základě soudních rozhodnutí. Umožnila přitom nahlédnout do světa individuálních motivací vedoucích k rozpadům partnerských vztahů a ukázala, že motivy, které lidi vedou k opuštění vztahu, mohou být velice různorodé a souvisejí s řadou dalších sociodemografických charakteristik.

Literatura

- Amato, P. R., Previti, D. 2003. „People’s Reasons for Divorcing. Gender, Social Class, the Life Course, and Adjustment.“ *Journal of Family Issues*, No. 24: 602–626.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha: SLON.
- Becker, G. S., Landes, E. M., Michael, R. T. 1977. „An Economic Analysis of Marital Instability.“ *The Journal of Political Economy*, Vol. 85. No. 6: 1141–1187.
- Bloom, B. L., Niles, R. L., Tatcher, A. M. 1985. „Sources of marital dissatisfaction among newly separated persons.“ *Journal of Family Issues*, No. 6: 359–373.
- Bumpass, L., Lu, H. 2000. „Trends in cohabitation and implication for children’s family context in the United States.“ *Population Studies*, No. 54: 29–41.

- ČSÚ. 2004. Faktické manželství v datech Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Praha: ČSÚ.
- ČSÚ. 2005. *Základní demografické ukazatele za ČR a vybrané členské státy EU*. Praha: ČSÚ.
- ČSÚ. 2009. *Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2008*. Praha: ČSÚ.
- Dudová, R. 2008. *Otcovství po rozvodu rodičovského páru. Sociologické disertace*. Praha: SOÚ AV ČR, v. v. i.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, love & eroticisms in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 2000. *Unikající svět. Jak globalizace mění náš život*. Praha: SLON.
- Graaf, P. M., Kalmijn, M. 2006. „Divorce Motives in a Period of Rising Divorce: Evidence From a Dutch Life-History Survey.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 27: 483–505.
- Hamplová, D. (ed.) et al. 2007. „Nemanželská plodnost – demografický přehled.“ Pp. 17–27 in *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: SOÚ AV ČR, v. v. i.
- Hetherington, E. M., Kelly, J. 2003. *For Better or For Worse: Divorce Reconsidered*. New York: W. W. Norton & Company.
- Hewitt, B., Western, M., Baxter, J. 2006. „Who Decides? The Social Characteristics of Who Initiates Marital Separation.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 68, No. 5: 1165–1177.
- Hooper, J. 1993. „The Rhetoric of Motives in Divorce.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 55, No. 4: 801–813.
- Huber, J., Spitze, G. 1980. „Considering Divorce: An Expansion of Becker's Theory of Marital Instability.“ *American Journal of Sociology*, Vol. 86, No. 1: 75–89.
- Chaloupková, J. 2007. „Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství mimo manželství.“ Pp. 59–78 in Hamplová, D. (ed.) et al. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: SOÚ AV ČR, v. v. i.
- Jensen, A. M., Clausen, S. E. 2003. „Children and Family Dissolution in Norway: The Impact of Consensual Unions.“ *Childhood*, Vol. 10, No. 2: 65–81.
- Kitson, G. C. 1992. *Portrait of Divorce: Adjustment to Marital Beardown*. New York: Guilford.
- Liefbroer, A. C., Dourleijn, E. 2006. „Unmarried cohabitation and union stability: testing the role of diffusion using data from 16 European countries.“ *Demography*, Vol. 43, No. 2: 203–221.
- Martin, S. P., Parashar, S. 2006. „Women's Changing Attitudes Toward Divorce, 1974–2002: Evidence for an Educational Crossover.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 68, No. 1: 29–40.
- Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: SLON.
- Pakosta, P. 2008. „Rozvodovost a vzdělání obou manželů.“ *Demografie: Revue pro výzkum populačního vývoje*, roč. 50, č. 1: 64–70.
- Pfeiferová, Š. 2008. „Matky samoživitelky na trhu práce.“ Pp. 181–200 in Dudová, R. (ed.). *Nové šance a rizika: Flexibilita práce, marginalizace a soukromý život u vybraných povolání a sociálních skupin*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Rogers, S. 2004. „Dollars, Dependency, and Divorce: Four Perspectives on the Role of Wife's Income.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 66, No. 1: 59–74.
- Seltzer, J. 2000. „Families Formed outside of Marriage.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 62, No. 4: 1247–1268.
- de Singly, F. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Šťastná, A. 2006. „Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí.“ Pp. 175–190 in Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: SOÚ AV ČR, v. v. i.
- Vaughan, C. 1990. *Uncoupling. Turning Points in Intimate Relations*. New York: Vintage Books.
- White, L. K. 1990. „Determinants of Divorce: A Review of Research in the Eighties.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 52, No. 4: 904–912.
- Wu, Z. 1995. „The Stability of Cohabitation Relationship: The Role of Children.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 57, No. 1: 231–236.
- Zeman, K. 2003. *Divorce and Marital Dissolution in the Czech Republic and in Austria – The Role of Premarital Cohabitation. (Diploma Thesis)*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Poznámky

1 Tento článek vznikl za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci výzkumného projektu „Příčiny rozvodů a rozpadů nesezdaných soužití v ČR“, č. 86409.

2 V roce 2003 byla úhrnná rozvodovost v ČR 0,48, (ČSÚ 2005).

3 Výzkumné šetření provedlo CVVM Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., v rámci jednoho ze svých pravidelných omnibusových šetření. Zadavatelem výzkumu byla Fakulta sociálních věd UK. Výzkumné šetření bylo realizováno v rámci projektu „Příčiny rozvodů a rozpadů nesezdaných soužití v ČR“ podpořeného Grantovou agenturou Univerzity Karlovy.

4 Analýza dat ČSÚ z demografické statistiky rozvodů za rok 2008, výpočty: autorka.

5 Jsem si přitom vědoma toho, že toto porovnání má do velké míry pouze orientační charakter.

6 Manželství a nesezdané soužití bylo překódováno jako binární proměnná (0 = nesezdané soužití, 1 = manželství).

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010

PhDr. Marta Vohlídalová vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd UK, kde v současné době pokračuje v doktorském studijním programu. V oddělení Gender & sociologie působí od roku 2005. Ve své práci se zabývá sociologií rodiny a soukromého života, genderovými nerovnostmi na trhu práce, rodinnou politikou a sexuálním obtěžováním ve vysokoškolském prostředí. Je spoluautorkou několika odborných publikací, publikuje rovněž v odborných časopisech. Korespondenci zasílejte na adresu: marta.vohlidalova@soc.cas.cz.

OBHAJOBA SOCIOLOGIE

SE STALA OBHAJOBOU SPOLEČNOSTI:

ROZHOVOR ZUZANY UHDE S MICHAЕLEM BURAWOYEM

Michael Burawoy je profesorem sociologie na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Uznání získal především svým dlouholetým výzkumem průmyslového pracovního prostředí v různých částech světa – v Zambii, v USA v Chicagu, v Maďarsku a v Rusku. Zastával významné akademické pozice, dvakrát byl vedoucím katedry sociologie na Kalifornské univerzitě v Berkeley a působil také jako prezident Americké sociologické asociace. V roce 2010 na XVII. světovém sociologickém kongresu byl zvolen prezidentem Mezinárodní sociologické asociace (ISA). Publikoval řadu knih, mezi jinými například *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism* (1979) nebo *The Extended Case Method: Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition* (2009). Je rovněž spoluautorem knih *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis* (1991) a *Global Ethnography: Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World* (2000).

Zuzana Uhde: Prosadil jste se svým výzkumem v oblasti etnografie práce. Zkoumal jste industriální pracovní prostředí v postkoloniální Zambii, v kontextu rozvinutého kapitalismu v Chicagu a také státního socialismu v Maďarsku a Sovětském svazu. Na začátek bych se Vás proto ráda zeptala na zpětnou reflexi Vašeho zúčastněného pozorování v těchto odlišných společenských kontextech.

Michael Burawoy: Moje diplomová práce na Zambijské univerzitě byla o studentské politice v Zambii. Pracoval jsem ale i na jiném projektu, který byl zaměřen na dělníky v měďařském průmyslu. A tady jsem se začal zajímat o výzkum průmyslového pracoviště. Měďařský průmysl je v Zambii velkým průmyslovým odvětvím, které tvoří 90 % až 95 % zahraničních příjmů Zambie a zaměstnává na 50 000 lidí. Konkrétně jsem studoval to, jak nový těžební průmysl v Zambii reagoval na dřívější koloniální rasový řád, který byl označován jako „rasová bariéra“. Součástí studie byl také výzkum organizace práce v postkoloniální Zambii se zaměřením na dědictví kolonialismu. To byla oblast, kterou člověk mohl studovat pouze zevnitř, protože nikdo samozřejmě nechtěl mluvit o rasismu a dědictví kolonialismu v Zambii. Protože jsem několik let v Zambii pracoval v managementu v nadnárodní korporaci, která působila v měďařském průmyslu, získal jsem přístup ke studiu různých sfér práce v tomto průmyslu, kde jsem se zajímal zejména o to, jak se na pracovišti měnily, či spíše neměnily rasové konfigurace. Rasová bariéra zde byla reprodukována. Když byla kniha publikována, vyvolala velké kontroverze. Tato kniha o reprodukci rasového řádu v postkoloniální Zambii byla pravděpodobně také mou největší prací ve veřejné sociologii.

V Zambii jsem se stal marxistou, protože to bylo jediné, čím člověk chtěl na konci 60. let v Zambii být. Byla to hledající kapitalistická země, třída tam byla zcela zřetelným určujícím faktorem lidských životů. A všechny debaty se točily

kolem socialismu. Když jsem ale v roce 1972 přijel do Chicaga, na katedře sociologie nebyl nikdo, kdo by se zabýval marxismem. Na začátku mého druhého ročníku ale přijel na katedru politologie Adam Przeworski, který mě jednoduše zachránil. Przeworski s sebou z Paříže přinesl nejnovější práce francouzského strukturalistického marxismu. Poprvé jsem s ním četl nejen Althussera, Balibara nebo Godeliera, ale zejména Gramsciho, který mě od té chvíle nepustil. Moje znalosti marxismu se prohloubily, ale neopustil jsem ani etnografii, ke které jsem se dostal v Zambii při studiu sociální antropologie. Následoval jsem tedy dál svoje přesvědčení, že jedinou možností, jak studovat svět, je jako etnograf. V určitém smyslu to byl projekt v souladu s etnografickou chicagskou školou, její příznivci ale postupně opustili pracovní prostředí. Až na Williama Kornbluma, který se zabýval kolektivem v továrně v jižním Chicagu, od 50. let, kdy vznikla řada známých výzkumů chicagské školy, nikdo toto téma pořádně nezkoumal. Rozhodl jsem se, že budu studovat třídní vědomí pracujících, a našel jsem si práci ve velké nadnárodní společnosti v mechanické dílně, kde jsem pracoval rok. Na základě toho jsem napsal svoji disertaci, která vyšla v roce 1979 pod názvem *Manufacturing Consent*. V gramsciovském a marxistickém rámci jsem studoval to, jakým způsobem je souhlas organizován v samotném výrobním procesu. Zajímala mě rekonstrukce marxistické teorie s ohledem na skutečnost, že pracující třída v USA souhlasila s kapitalismem prostřednictvím svého začlenění do procesu výroby přímo v továrně. Moje teze byla, že organizace a regulace výroby nevytváří třídní vědomí, ale spíše souhlas s kapitalismem. To byla hodně bezútešná myšlenka, ale odpovídala tehdejším úvahám uvnitř marxismu, který se v té době zabýval hlavně otázkou reprodukce kapitalismu. Stal se tudíž určitou funkcionalistickou analýzou kapitalismu soustředěnou kolem otázky, jak je vytvářen souhlas a jak se kapitalismus reprodukuje.

Jedna z kritických reakcí na moji práci namítala, že toto se nevyhnutelně stane v jakékoli průmyslové společnos-

ti. To mě motivovalo k myšlence, že pokud chci svůj zá- věř obhájit specificky ve vztahu ke kapitalismu, musím najít možnost srovnání s nekapitalistickým systémem. Když jsem hledal výzkum, který by korespondoval s mým výzkumem v chicagské továrně, narazil jsem na knihu Miklóse Harasztiho *A Worker in a Worker's State*, maďarského spisovatele a disidenta, který musel v polovině 70. let pracovat v továrně Redstar Tractor za Budapeští také v mechanické dílně, velmi podobné té, kde jsem pracoval já. Jeho původní název knihy znamenal úkolová sazba. Haraszti ukazoval, jak úkolová sazba žene dělníky. Říká se, že jestli je něco, na co mají dělníci za socialismu právo, tak je to právo nepracovat do úmoru. Tento člověk ale obsluhoval dva stroje, byl skutečně appendixem stroje. Z perspektivy své zkušenosti z výrobní dílny v jižním Chicagu jsem si vůbec nemohl představit, jak obsluhovat dva stroje. Nakonec jsem napsal knihu, ve které jsem se věnoval srovnání mého výzkumu a Harasztiho knihy.

O státní socialismus jakožto protějšek pro můj výzkum produkce souhlasu v kapitalismu jsem se začal ještě více zajímat na počátku 80. let, když v Polsku propuklo hnutí Solidarita. To ale rychle ustalo, a proto jsem v roce 1982 odjel na několik dní do Maďarska se svým kamarádem Ivanem Szelenyim, což bylo poprvé, kdy jsem navštívil východní Evropu. Byl to pro mě neuvěřitelný životní zážitek. Čekal jsem, že všechno za železnou oponou bude šedé, Budapešť v roce 1982 byla ale Paříží východu, byla to konzumní Mekka pro východní Evropu. Moje představa byla taková, že se do Maďarska vrátím a najdu si tam práci. Všichni se smáli tomu, že bych se mohl naučit maďarsky, protože nejsem úplně jazykový talent, a že bych mohl být schopen sehnat si nějakou práci. Asi po sedmi měsících v Maďarsku v roce 1983 jsem se ale nakonec naučil trochu maďarsky a následující léto jsem si našel svoji první práci v socialistické továrně. Sen se stal skutečností. Nikdo ze Západu přede mnou takovou věc neudělal. Harasztiho kniha byla zcela ojedinělou studií socialistického pracovního prostředí. Samozřejmě sociologové ve východním bloku dělali výzkumy, ale na etnografii se dívali jako na nevědeckou metodu. Byl jsem první, kdo udělal seriózní etnografický výzkum průmyslového socialistického pracoviště.

Strávil jsem tam dva měsíce, kdy jsem začal opravdu rozumět významu socialistického pracoviště. Opravdu překvapivé bylo, že byli skutečně efektivnější než v továrně v jižním Chicagu. Chicagská továrna byla vlastně velmi neefektivním podnikem, vypadala jako stereotyp socialistické továrny. Naopak maďarská továrna musela řešit neustálý problém nedostatku, typického pro státně plánovaný systém, a jediným způsobem adaptace na nedostatek je vytvoření velmi flexibilního pracovního procesu, který umožňuje přizpůsobit se různým typům materiálu, poruchám strojů, nedostatku pracovní síly. Zajímavým zjištěním pro mě tudíž bylo, že pokud socialistická výroba funguje dobře, vyznačuje se vysokou flexibilitou. V USA a v západní Evropě se v té době mluvilo o flexibilní specializaci výroby, skutečně flexi-

bilní specializace už ale v socialistických podnicích fungovala. V roce 1985 jsem začal pracovat v ocelárnách. To byl můj skutečný sen, protože ocelářský průmysl byl srdcem celého socialistického průmyslu. Dělníci v ocelárnách představovali skutečně herojské dělníky. Bylo to sice hodně složité, ale nakonec jsem to místo získal. Nejdříve mi přidělili opatrovnici, která mě měla neustále hlídat, aby se mi něco nestalo, protože mrtvý americký sociolog na jejich triku by byl diplomatický skandál. Nakonec jsem ale pracoval jako všichni ve směně, stal jsem se členem Říjnové revoluční socialistické brigády! Tady jsem pracoval s přestávkami tři roky.

V průběhu tohoto pozorování jsem přišel s myšlenkou produkce odporu. Tvrdil jsem, že na socialistickém pracovišti na rozdíl od kapitalistického pracoviště je vytvářen odpor, že zde spontánně bují rezistence vůči vládnoucí straně a že v důsledku kritiky vládnoucí ideologie si dělníci tvoří třídní vědomí. Tvrdil jsem tedy, že dělníci se stali skutečně socialisty prostřednictvím účasti na různých protestních rituálech. Zkoumal jsem rituály, které se v ocelárnách odehrávaly, a způsob, jakým na jejich základě vznikalo kritické vědomí dělnické třídy, které v sobě implicitně, ne explicitně, obsahovalo socialistické ideály. Svým způsobem byl státní socialismus systémem, který vytvářel odpor spíše než souhlas. Moje teze pak byla, že tento základní odpor může čas od času propuknout v socialistické hnutí.

Jak se ale ukázalo, mýlil jsem se. Pracoval jsem v Maďarsku v průběhu 80. let a myslel jsem si, že tady v osmdesátém devátém zavedou nějakou formu demokratického socialismu. Jiná interpretace byla, že dělníci prostě byli cyničtí a mysleli si, že socialismus je zcela zkorumpovaný. Myslel jsem si, že vznikne něco na způsob hnutí Solidarita s myšlenkou demokratického socialismu. V osmdesátém devátém ale dělníci nebyli součástí převratu a pádu státního socialismu, a pak se prostě přizpůsobili tranzici ke kapitalismu. Přijali myšlenku, že socialismus není možné vylepšit, a že tudíž kapitalismus musí být lepší než socialismus. Když jsem pochopil, že Maďarsko půjde cestou přeměny od státního socialismu k tržnímu kapitalismu, říkal jsem si, že tady to pro mě skončilo, a odjel jsem do Sovětského svazu, kde jsem zůstal až do roku 1991, když se začal celý Sovětský svaz rozpadat. Maďarský socialismus se zdál, že funguje, na sovětském socialismu bylo ale vidět, že nefunguje. Co se stalo v Rusku v 90. letech, byla ale katastrofa, nepředstavitelná sociální polarizace, kterou nazývám „deformovaná původní akumulace“ (*primitive disaccumulation*). To, jak to proběhlo, bylo deprimující a demotivující do té míry, že už jsem potom nemohl dělat etnografii práce moc dlouho. Tuto oblast jsem opustil asi v roce 2002.

Zuzana Uhde: Rozpracoval jste přístup intenzivní případové metody (*extended case method*), teoreticky založeného pojetí propojujícího mikrosociologickou a makrosociologickou tradici. Upozornil jste přitom na potíže, které má tato metoda, stejně jako obecně sociologie, s překročením rámce teritoriálního státu,

kteře se vřak zdá bŕt nevyhnutelné v období intenzivnějšího transnacionálního propojení a silících globalizačních procesů. Jak by podle Váš měla vypadat globální sociologie?

Michael Burawoy: To je velká otázka. Samozřejmě je zapotřebí rozpracovaný teoretický rámec, který umožní posunout se z mikroúrovně na makroúroveň. Teorie je pro mě zásadní, podle mě není vůbec možné dělat sociologii bez teoretických předpokladů. Teorie jako taková je ale prioritou, nemám na mysli pouze jednu konkrétní teorii. Sociologie je především vytvářením teorií, které slouží jako východisko empirického výzkumu, a umožňují propojit mikrorovinu a makrorovinu. Cílem výzkumu pak je rekonstruovat teorii, výzkum by měl být výzvou pro teorii.

Posuňme se ale k otázce, jak by měla vypadat globální sociologie. Já jsem staromódní sociolog, který se drží teritoriálního státu. Sociologové mají podle mě velké potíže překročit tento rámec. I v teorii světového systému Immanuel Wallersteina je jednotkou analýzy teritoriálně vymezený stát. Výzkum globalizace pro sociologii představuje trvající dilema a hádanku. Při práci na knize *Global Ethnography*, kterou jsem editoval se studenty, jsme toto probírali donekonečna a shledali jsme většinu teorií nedostatečných. Metodologicky jsme nakonec zvolili tři způsoby pohledu na globalizaci. Prvním byl pohled na globalizaci jako na nadnárodní a globální síly, které překračují národní stát a které mohou mít podobu globálního trhu nebo Světové obchodní organizace, Mezinárodního měnového fondu atd. Tyto instituce fungují mimo národní státy, ale ovlivňují životy lidí v těchto státech. Druhým byl pohled na globalizaci jako na spojení, konkrétněji transnacionální spojení. V tomto případě jsme se soustředili na pohyb lidí, přeshraniční tok věcí a zboží, migrační systémy, sociální hnutí, například ženské hnutí. Dostali jsme se dokonce i k transnacionálnímu dělnickému hnutí, které je velmi těžké udržet. Většinou ale šlo o pohyb lidí a věcí přes hranice. Třetím byl pohled na globalizaci skřze to, jak lidé myslí globálně, jako na nadnárodní či globální vědomí. Některé skupiny lidí takto uvažují čím dál tím víc. Mnoho známých sociologů stráví velké množství času v letadle a myslí si, že svět je výrazně globální, do této představy ale promítají svoji specifickou zkušenost tzv. letištní sociologie. Většina lidí je ale uzavřena na lokálním místě. Otázkou tedy je, do jaké míry se naše vědomí stalo globálním. To je v kostce, jak přemýšlím o globalizaci.

Existuje několik teorií globalizace. Giovanni Arighi například zkoumá kolaps USA a roli Číny jako nastupujícího hegemonu, David Harvey se zabývá souvislostmi neoliberalismu, původní akumulace a procesu, který označuje jako akumulace prostřednictvím vyvlastnění. Toto je důležité, ale při konkrétnějším výzkumu není zcela jasné, jaký to má mít smysl. Nemyslím si, že už máme dobrou teorii globalizace. To ale bude na další generaci sociologů a socioložek. Sociologie tradičně vždy uvažovala národně. Otázkou tedy je, zda sociologie může myslet globálně. Podle mého názoru

by měla a já se o to snažím. Tento problém stojí v pozadí mnoha diskusí a je implicitně přítomen v řadě výzkumů. Nakonec se ale tyto výzkumy často stáhnou zpět ke komparativním studiím mezi národními případy, což je zásadně odlišné od studia globalizace, komparativní výzkum není totéž.

Zuzana Uhde: V poslední době se věnujete veřejné sociologii, organizujete sympozia a rozšiřujete tuto ideu na akademické půdě. Veřejnou sociologii jste popsal jako zapojení se do dialogu s různými veřejnostmi na lokální, národní, regionální a globální rovině. Veřejná sociologie je tedy něčím víc než popularizací sociologie, je integrální součástí procesu produkce znalosti. Mohl byste tady naznačit Vaše pojetí veřejné sociologie?

Michael Burawoy: Abych mohl vysvětlit veřejnou sociologii, musím nejprve vysvětlit širší kontext. Sociologie v USA je hyperprofesionalizovaná, vědomě uzpůsobená k vypracovávání výzkumných programů. V důsledku toho jsou často výzkumy velmi úzce zaměřeny, zabývají se problémy, které jsou někdy triviální, jindy irelevantní a někdy se ptají na otázky, k jejichž zodpovězení nepotřebujeme žádný sociologický výzkum. V profesní sociologii jsou přítomny určité patologické aspekty. Mnoho z nás se vyjadřuje kriticky k profesní sociologii, která zablokovává imaginaci a je izolovaná od okolního světa. Toto je americká sociologie. Když se podíváte na odborné časopisy jako *American Sociology Review* nebo *American Journal of Sociology*, najdete v nich některé zajímavé články, ale většina z nich bude vzdálena tomu, co bychom intuitivně označili za zajímavé čtení. Toto jsou časopisy pro akademiky. Ale sociologie by neměla být jen to. A proto obhajují myšlenku, že by sociologie měla mít veřejný formát. Název veřejná sociologie jsem zvolil, aby odkazoval k zapojení sociologie do dialogu s veřejnostmi, na rozdíl od dialogu pouze na akademické půdě. Nejde tedy jen o popularizaci sociologie, tj. zpřístupnění sociologických výzkumů veřejnosti. Veřejná sociologie znamená učinit sociologii odpovědnou vůči veřejnosti, což je něco jiného. Znamená to tedy, že se vytváří dialog mezi sociology a socioložkami a různými veřejnostmi, na rozdíl od pouhého dialogu sociologů se sociology.

Existují různé druhy dialogu. Rozlišuji tradiční veřejnou sociologii a organickou veřejnou sociologii. Organický veřejný sociolog je ten, kdo má přímý, nezprostředkovaný vztah s veřejností. Například při etnografickém výzkumu jsem v nepřetržité diskusi s lidmi, které zkoumám. To z nich může, ale nemusí vytvářet veřejnost. V Zambii to tak bylo, v Chicagu ne. Ve skutečnosti mnoho sociologů, i když nejsou ve většině, věnuje hodně času komunitní práci, práci s občanskými asociacemi, odbory nebo náboženskými organizacemi. Jsou s nimi v určitém dialogickém vztahu. Tradiční veřejná sociologie oproti tomu v podstatě zahrnuje psaní knih a článků do časopisů a do novin, které jsou po-

tom přístupné veřejnosti. Touto cestou je v ideálním případě motivována diskuse mezi jednotlivými veřejnostmi, ale vztah mezi sociologem a veřejnostmi je zprostředkován médii apod.

Zuzana Uhde: Veřejná a profesní sociologie se podle Vás doplňují nebo jsou protikladné?

Michael Burawoy: Řekl bych, že jsou ve vztahu antagonistické vzájemné závislosti. Sociologie obecně profesní sociologii potřebuje a veřejná sociologie tudíž také. Veřejná sociologie pracuje s pojmy a představami o charakteru společnosti a způsobech uvažování o propojení soukromých problémů a veřejných záležitostí, tedy s koncepty, které byly rozvinuty v akademickém prostředí. Toto je základ sociologického projektu, najdeme to v Marxovi, Weberovi, Durkheimovi, Habermasovi i u Bourdieua, ti všichni pracují s propojením mikroroviny a makroroviny. Nicméně podle mého názoru také platí, že profesní sociologie je sterilní a nekompetentní bez veřejné sociologie. Proniknutí angažovanosti s veřejností do profesní sociologie je zásadní pro životaschopnost celé sociologie. V 60. a 70. letech byla sociologie v USA proměněna v důsledku interakce se sociálními hnutími, která přinesla nové perspektivy, ať šlo o třídní nebo ženské hnutí nebo hnutí za občanská práva Afroameričanů. V 80. a 90. letech byla sociologie k nepoznání od toho, jak vypadala v 50. a 60. letech. Byl jsem součástí hnutí, které usilovalo o proměnu sociologie, když se dnes dívám zpět, svým způsobem stále nemohu uvěřit, jak moc jsme byli úspěšní. Dnes jsme sice svědky určitého návratu zpět k 50. a 60. letům, ale to už je jiná věc. Na tomto příkladě jsem chtěl ukázat, že veřejná sociologie představuje pro profesní sociologii neustálý zdroj energie a idejí. Profesní a veřejná sociologie na sobě jsou vzájemně závislé, ale jsou také v antagonistickém vztahu. Profesní sociologie se zodpovídá sociologům, kteří používají vědecká kritéria k ohodnocení své práce. Veřejná sociologie se zodpovídá veřejnostem. Jedná se tedy o napjatý vztah.

Zuzana Uhde: Ve své prezidentské přednášce na setkání Americké sociologické asociace v roce 2004 jste vymezil dvě zásadní otázky, které mohou nasměrovat sebereflexi sociálních teoretiků/ček a sociologů/žek: „Vědění pro koho?“ a „Vědění pro co?“ Ukázal jste, že různé odpovědi na tyto otázky charakterizují dva typy vědění: instrumentální a reflexivní vědění. Současně jste kritizoval nadvládu instrumentálního vědění nad reflexivním věděním v akademické sféře. Mohl byste zde vyložit Vaše pojetí vztahu mezi instrumentálním a reflexivním věděním v sociologii, které se opírá o dělbu sociologické práce mezi profesní sociologií a sociologií veřejné politiky na jedné straně a kritickou a veřejnou sociologií na straně druhé?

Michael Burawoy: Podle mého názoru je hlavním znakem sociologie, že se vztahuje jak k ostatním sociologům, tak ke

světu kolem nás. Myslím si, že příliš často tyto dvě otázky potlačujeme: Ke komu mluvíme? A z jakého důvodu mluvíme k lidem? Kvůli čemu děláme sociologii a komu ji nakonec adresujeme? Navrhl jsem dvě sady odpovědí na tyto otázky.

1. Vědění pro koho? Zdá se zcela jednoznačné, že bud mluvíme sami k sobě, nebo k druhým lidem. 2. Vědění pro co? Tady se odvolávám na Webera, když rozlišuji mezi věděními, které je vedeno úvahami o prostředcích pro dosažení předem daného cíle, v protikladu k vědění, které je vedeno samotnými cíli a hodnotami. Max Weber se obával, že všechno vědění začíná připomínat ekonomické uvažování, tj. že sociologie je poháněna zájmy politiky. Důrazně trval na tom, že musí existovat „diskuse o hodnotách“, ve které musíme probírat základní hodnoty společnosti, ve které žijeme. A diskuse mezi instrumentálním a reflexivním věděními, což by Weber nazval formální a substantivní racionalitou, se táhne celou historií kritické teorie. Navazuji tedy na tradici tohoto rozdělení.

Profesní sociologii chápu jako příklad akademického publika, které se soustředí na instrumentální vědění. Co se totiž týče sociologického výzkumu, sociologové pracují v určitém výzkumném rámci a nezpochybňují jeho předpoklady. Neproblematizují základy toho, co dělají, to by bylo sebezníčovající. Člověk nemůže hrát šachy a zároveň zpochybňovat pravidla hry. Musí tato pravidla přijmout. Podobně sociologové veřejné politiky se nezabývají abstraktními otázkami, ale problémy, které jako problémy definují klienti. V tomto smyslu jde o instrumentální přístup, klienti definují problém a sociologové veřejné politiky najdou řešení nebo legitimizují řešení, se kterým se už pracovalo. Toto instrumentální vědění spojuje profesní sociologii a sociologii veřejné politiky.

Naproti tomu reflexivní vědění, které je často v zemích jako např. USA potlačeno, vyžaduje diskusi o hodnotovém základě, o teoretických postulátech, metodologických předpokladech, o výzkumných rámcích. Příkladem kritického sociologa je Charles Wright Mills. Dalším příkladem je Alvin Gouldner, který z pozice sociologa kritizoval založení sociologie a odkryl hodnotové základy strukturálního funkcionalismu, na kterém byla sociologie v 50. a 60. letech v USA založena. Gouldner ukázal, že parsonsovské schéma je překonané, protože není v souladu s hodnotami společnosti. Nemluvil k veřejnosti, ale k sociologům, mezi kterými jeho kritika vyvolala velkou diskusi. V USA byla spousta dalších kritických sociologů, jako např. Robert Lynd a Pitirim Sorokin. Kritická sociologie vzkvétala v USA také proto, že ve Spojených státech amerických byla profesní sociologie velmi rozvinutá, což vedlo samovolně k rozvoji kritické sociologie. Vedle toho má reflexivní vědění ještě veřejnou dimenzi, která předpokládá dialog o hodnotách, směřování a cílech společnosti s veřejnostmi mimo akademickou sféru.

Proto tedy podle mého názoru existují čtyři druhy sociologie: profesní sociologie, sociologie veřejné politiky, veřejná a kritická sociologie. A rovněž jsem přesvědčen, že

v USA instrumentální vědění dominuje reflexivnímu vědění. Můj projekt veřejné sociologie má za cíl poskytnout větší prostor kritické a veřejné sociologii, alespoň toto je třeba v USA. V jiných zemích je zase důležité rozvinout profesní sociologii. V řadě zemí je vlastně veškerá sociologie veřejnou sociologií, která operuje jen se slabou teorií dovezenou odjinud, většinou ze Západu, proto je zde třeba rozvinout vlastní profesní sociologii. Podle kontextu je tedy důležité klást důraz na odlišné součásti této matice.

Zuzana Uhde: Ještě bych se u toho zastavila. Podle Vás je cílem profesní sociologie rozpracování výzkumných programů. Cílem kritické sociologie je kritická reflexe výzkumných programů. V určitém momentu se ale z kritického hlediska stane jiný výzkumný program.

Michael Burawoy: Určitě, je to právě tak, můžeme připomenout např. marxismus nebo feminismus. To, co je kritikou sociologií dnes, může být profesní sociologií zítra, nebo základem pro profesní sociologii, která skutečně čerpá z alternativních proudů v sociologii. Marxismus začal jako kritika zavedené profesní sociologie a potom se sám stal výzkumným programem. Posunul se z nejspodnější pozice na vrchol. Nebo druhý příklad: Dnes jsou genderová studia součástí profesní sociologie, zauímají rozhodně odlišnou pozici od té, ve které se nacházela feministická sociologie na začátku 60. let a v 70. letech, kdy představovala důležitou součást kritiky tehdejší profesní sociologie. Dnes je gender – nikoli však feminismus – součástí každého výzkumného programu. Toto je další způsob, jak může být kriticky vstřebána.

Zuzana Uhde: Ráda bych se nyní vrátila zpět k Vaší sociologické kariéře, kterou je možné charakterizovat jako trvající snahu nezapadat se profesní sociologii hlavního proudu, která konzervuje status quo stávajícího řádu. Současná ekonomická a finanční krize, která vyostřila sociální nerovnosti, dává sociologii nový impuls. Napsal jste, že „nyní není cílem měnit sociologii, ale změnit svět“. Mohl byste nastínit Vaši představu, jak by sociologie měla reagovat na hluboké a zneklidňující globální trendy v kontextu relativně ri-

gidních pravidel akademické dráhy upřednostňujících instrumentální vědění před reflexivním? Nebo jinak, použijte-li Váš výraz, co by mělo znamenat být sociologem ve společnosti tržního fundamentalismu?

Michael Burawoy: Odpověď není jednoduchá. Citovala jste mé vyjádření, že nyní není cílem měnit sociologii, ale změnit svět, já sám jsem se ale dosud věnoval především proměně sociologie. Od té doby, kdy jsem začal učit na Berkeley, jsem se spolu s ostatními soustředil na proměnu sociologie, což v té době znamenalo vyrovnání se s marxismem. Věřili jsme, že na tom, jestli proměníme sociologii, záleží. Ovlivnili jsme tady hodně studujících, ale potom nevyhnutelně nastala otázka, jaký to má smysl. Sociologie se trochu posunula. Ve výzkumných programech je místo pro marxismus. Byly doby, kdy to vypadalo, že marxismus nemůže na univerzitách přežít, ale nakonec se ukázalo, že může, a marxismus byl přijat a začleněn. A to mě vedlo k uvedené formulaci.

Nyní jsme tedy proměnili sociologii, sociologie je dnes ve světě jednoznačně levicová. Naším současným projektem by tedy zřejmě mělo být změnit svět. Pamatuji si, jak za mnou v roce 2004, kdy jsem byl prezidentem American Sociological Association, přišel Alain Touraine a nemohl uvěřit tomu, v jakém duchu se kongres ASA odehrává. Řekl mi: „Nevím, co se tady stalo, ale můžu si jen myslet, že Bush je dobrý pro sociologii, pro veřejnou sociologii.“ Sociologové v USA se stali angažovanějšími v kritice zahraniční politiky USA. A to je podle mě zájem veřejné sociologie. Tržní fundamentalismus vskutku pohání svět směrem, který je protikladný k sociologickému projektu. Neoliberalismus podle mě podpořil některé sociology a socioložky v tom, aby se více angažovali na veřejnosti, protože obhajoba občanské sociologie je ústřední myšlenkou sociologie. Obhajoba sociologie se stala obhajobou společnosti. A konkrétně žádné jiné než veřejné sociologie.

Zuzana Uhde: Děkuji za rozhovor!

Přeložila © Zuzana Uhde, 2010
© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010

KAM SE DÍVAJÍ ZLOBIVÉ HOLKY / LUCIE JARKOVSKÁ
 LIŠKOVÁ, K. 2010. *HODNÉ HOLKY SE DÍVAJÍ JINAM.*
FEMINISMUS A PORNOGRAFIE.
 PRAHA: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ.

Název *Hodné holky se dívají jinak* je (možná nevědomou) parafrází názvu poppsychologické knihy *Hodné holky se dostanou do nebe, zlobivé kam chtějí* německé autorky Ute Ehrhardt. Jakkoli jsou si tyto dvě knihy na hony vzdáleny, něco je přece spojuje – zavržení představy o ženách jako těch morálnějších a ušlechtilějších, které jsou zlou maskulinní společností uvrženy do pozic obětí a obětujících se chudinek, kterým nezbyvá než svatouškovsky čekat na (nejisté) zadostiučinění v nějakém lepším světě/nebi. Každá z autorek snímá z žen tuto utlačivou nálepku prostředky příslušejícími poli, ve kterém se pohybuje. Ehrhardt prostředky popliteratury zaměřené na ženy upozorňuje čtenářky, že obětovat se pro blaho rodiny a zapomenout na sebe nemusí být tím jediným způsobem ženské existence, Kateřina Lišková provádí precizní kritickou analýzou protipornografického feministického diskursu.

Ještě jednu paralelu by bylo možné spatřovat mezi těmito dvěma knihami překračujícími stín hodných holek – obě jsou součástí disciplíny, která je vysmívána a znevažována. Literatura pro ženy dědí špatnou pověst červené knihovny pokládané za brak. Genderová studia, jak ukazuje sama K. Lišková v analýze textů českých sexuologů, jsou terčem výsměchu těch, kteří se označují a jsou označováni za vědce a zároveň jsou vlivnými představiteli mediálního populárního diskursu o sexualitě, ale vlastně o světě vůbec. Obě autorky si ale mnoho ze znevažujících pohledů nedělají a sebevědomě tvoří s cílem udělat svět snesitelnějším, rozuměj méně utlačivým pro ženy a jim podobné. Nemohu mluvit za knihu Ute Ehrhardt, ale studie Kateřiny Liškové je opravdovým podstatným příspěvkem k těmto snahám, v českém pro-

středí, řekla bych, přímo zásadním. Co mě k takto superiornímu hodnocení vede, se pokusím vyložit dále.

Předně volba tématu. To neříkám proto, že není-li možné v recenzi nic pochválit, pochválíme alespoň zvolené téma, např. za aktuálnost. Naopak, spíše se zdá, že téma pornografie či boje proti ní nás v Česku nijak zvláště nepálí. Proč se tím tedy zabývat? Proč analyzovat antipornografické hnutí Ameriky let osmdesátých a pár současných hlasů evropských? Lišková nechodí dlouho kolem horké kaše a její text nás během několika prvních stran přesvědčí, že to rozhodně není od věci. Antipornografky bojují proti pornografii kvůli tomu, co dělá pornografie ženám, a Lišková kritizuje antipornografky vlastně za totéž, tj. za to, co dělají ženám ony, respektive za to, co se snaží ženám udělat, za to, že je vtahují do přísahy věrnosti a chtějí je sjednotit normou toho, co znamená podle nich být ženou, přičemž tato norma je poměrně značně úzká a ve svém důsledku opět utlačivá. V první části K. Lišková ukazuje, že vedlejším produktem antipornografických snah je velmi problematický koncept genderu. Ženy jsou pojímány jakožto skupina homogenní, žena je podle nich bezmocná a pasivní, synonymem slova žena je v jejich pojetí slovo oběť. Bojovnice za zákaz pornografie vymezují ženám velmi nelichotivé postavení a ve své podstatě vylučují možnost změny, neboť není jasné, co by z ženy zbylo, pokud by přestala být obětí.

Tato část textu je přínosná jak z hlediska teoretického, tak praktického. V teoretické rovině kriticky reflektuje různá konceptuální uchopení genderu a zároveň ukazuje jejich dopad v rovině praktické, tj. jaké pasti mohou určité přístupy mít a jak se samo feministické hnutí do těchto pas-

PROTI TVRDOŠIJNÉ PŘEDSTAVĚ O ONTICKÉ POVAZE VĚKU.
JUBILEUM PROFESORKY GERLINDY ŠMAUSOVÉ

Letos v prosinci oslaví narozeniny profesorka Gerlinda Šmausová, která se za dobu svého desetiletého působení na brněnské katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity velmi výrazně zapsala do jejího akademického kurikula. Vedla zde kvalitní sociologické kursy v doktorském studiu, ale především je autorkou koncepce oboru genderových studií. Ten byl v Brně etablován v roce 2003 jako první univerzitní výukové genderové pracoviště v České republice. Na rozvoji genderových studií jako disciplíny mají nemalý podíl její texty rozrušující esencialistické představy o genderu, rase či heterosexuality, které se staly takřka kanonickými nejen pro mnohé studující genderových studií, ale i pro širší akademickou obec. Neméně záslužné je její pedagogické působení a především vedení genderových diplomových a disertačních prací, kterým se postarala o kontinuitu začaté práce.

Profesorka Šmausová je inspirativní nejen svými tezemi, ale i formou jejich prezentace, protože ukazuje, že (pro některé) stále radikální feministická stanoviska lze zastávat i hájit s noblesou a širokým akademickým přehledem. Gerlindina autorita, pohotovost

tí může polapit. Z tohoto hlediska je analýza Kateřiny Liškové velmi užitečná a překračuje téma antipornografického hnutí, neboť ukazuje způsob, jakým je třeba kriticky zhodnotit jakékoli aktivistické či teoretické počínání, aby nakonec ti, kteří za něco bojují, nepřispívali vydatně a nereflektovaně k tomu, s čím nesouhlasí.

V tomto smyslu rozvíjí Lišková svůj text i dále a v kapitole nazvané *Česká sexuologie a kriminologie o pornografii (a feminizmu)* ukazuje, že do stejně překerní situace se mohou dostat renomovaní sexuologové (a odpůrci feminizmu), a aniž by si to uvědomili, ač na palubě zcela jiné lodi, zapáleně pádlují úplně stejným směrem jako ty, kterými ve svých textech tak ostentativně pohrdají. V této druhé části knihy analyzuje autorka dva české texty, které se zabývají pornografií. Jde o knihu autorského kolektivu vedeného kriminologem Janem Chmelíkem nazvanou *Mravnost, pornografie a mravnostní kriminalita* z roku 2003 a knihu Radima Uzla *Pornografie aneb Provokující nahota* z roku 2004. Prvně jmenované dílo vybrala K. Lišková jako reprezentanta konzervativního křídla kritizujícího pornografii z konzervativních pozic především jako hrozbu morálce a materiál podněcující (od přírody agresivní a sexuálně bujné muže) k sexuálním deliktům. Radim Uzel zde zastupuje liberální proud, který se zdá propagovat svobodu a sexuální otevřenost s minimem regulace. O tom, jak rezonují konzervativní názory s antipornografickým diskursem, se dozvídáme již v první části knihy, Lišková zde dále tento argument rozvádí a ukazuje, že konzervativní proud v sexuologii se posléze spojuje s proudem považujícím se za liberální v normativním uchopení genderu a sexuality, neboť konzervativní (nepřekvapivě) i liberální (pro někoho možná překvapivě) autoři vnímají jako ten správný/zdravý/morální/přirozený sex sex heterosexuální, monogamní a prokreativní, přičemž obě dvě strany mají za to, že k tomuto sexu dochází mezi přirozeně aktivními mužskými predátory a spíše pasivními, na city a rodinné zázemí orientovanými ženami.

Zvláště zajímavým čtením je pasáž, ve které K. Lišková odhaluje paralelu mezi texty sexuologů a názory antipornografického hnutí nejen v podobnostech pojetí genderových rolí, ale ve shodném použití prostředků, kterými se autoři a autorky z těchto dvou rozdílných táborů snaží dovolat vlastní pravdy. Přesvědčivě usvědčuje oba diskursy z vnitřních logických rozporů, z nevědeckosti, která si libuje v odvolávání na zdravý rozum, jenž má potvrdit a legitimizovat nějaké obecně sdílené přesvědčení (mýtus), pokud zapadá do jejich obrazu světa. Lišková také dokládá, že vedle toho antipornografky využívají jazykových prostředků totožných s těmi, které tak sugestivně umí využívat pornografie, a Uzel poddrývá důvěryhodnost svých traktátů tím, že kritizuje něco, o čem toho sám moc neví (feminismus, genderová studia), a jeho texty jsou v první řadě přehlídkou jeho vlastních předsudků a neznalostí spíše než odbornou analýzou. Smutnou pravdou zůstává, že uvádění čeští sexuologové zaujímají respektované pozice nejen ve vědě, ale také v masových médiích a v politice a jejich genderové předsudky stejně jako předsudky o feminizmu mají velkou šanci stát se vyslyšenějšími než precizní analýzy jejich demagogičnosti. To ovšem není nic nového, jednoduché černobílé pravdy rezonující s převládajícím světonázorem jsou uchopitelnější a stravitelnější než kritické a komplexní uvažování o komplikovanosti světa. Práce Liškové je ale právě proto záslužná, že nebojuje se zavádějícími tvrzeními sexuologických útoků proti feminizmu a genderovým studiím stejným způsobem – tj. nepoučeným očerňováním a zesměšňováním, ale trpělivě odhaluje nesrovnalosti a chyby, a to postupy uznávanými v sociálních vědách.

V první části knihy nás text K. Liškové přesvědčí, že antipornografické hnutí není přínosné ani pro rozvoj sociálněvědního přemýšlení o genderu a sexualitě, ani pro emancipační hnutí. Kdo se ale zajímá o genderové nerovnosti ve společnosti, ví, že média jsou hojně z genderového hlediska analyzována a kritizována za spoluúčast na reprodukci

---

a erudice při přednesu i diskusi se zapsaly do programu každoročního diskusního sympozia Genderové konfrontace, ale i do víceleté projektově-výzkumné profílce brněnského týmu genderových studií, kromě jiných iniciovala například projekt „Vzdělání a anticipace šancí na trhu práce z genderové perspektivy“ podpořený GA ČR v letech 2005–2008.

U příležitosti Tvých narozenin nemůžeme, Gerlindo, než potvrdit, že ani u věku nelze tvrdošjně trvat na jeho ontické povaze. Sama jsi živým dokladem toho, že mladistvá energie, inovativní myšlení a neohrožená obhajoba subverzních idejí není výsadou začínajících akademiček. Přejeme Ti, aby Ti tvoje energie a inspirativní nadšení vydrželo, a těšíme se na další setkávání a spolupráci.

Tým genderových studií, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

JAK TAKY ZMRZAČIT NEOLIBERALISMUS: ZPRÁVA Z KONFERENCÍ / Iva Šmídová

V říjnu se v Praze uskutečnily dvě navazující konference reflektující pojetí normality a odlišnosti v sociálních a humanitních vědách. Obě části byly organizačně skvěle zvládnuty a obsahově nabídky svým způsobem zásadní start badatelské disciplíny v českém prostředí teprve ustavované. První, česká část konference nesla název „Reprezentace odlišného těla v interdisciplinární perspektivě“ (6.–7. 10. 2010) a druhá, přednášená v angličtině, byla organizátorkami pojmenována „Crippling Neoliberalism. Interdisciplinary Perspectives on Governing and Imagining Dis/Ability and Bodily Difference“ (7.–9. 10. 2010). Za oběma konferencemi organizačně i institucionálně stojí katedry genderových studií a antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy a uspořádány byly také za podpory Filozofického ústavu Akademie věd v jejich reprezentativních, bezbariérových konferenčních prostorách v Praze

genderového řádu. Co tedy s pornem, když už víme, kudy cesta nevede? Znamená to, že porno nevadí, že si ho nemusíme všimnout? Ve třetí části knihy se Lišková zabývá otázkou, zda mohou slova konat, tedy zda může být pornografie tím, za co ji mají antipornografky, tj. zda pornografie je násilím na ženách a zda je diskriminační praktikou. Na příkladu konceptu řečových performativ Johna L. Austina autorka ukazuje neplauzibilitu této představy. Netvrdí ovšem ani, že se v jazyce moc neskrývá. Pomocí teorie Jacquese Derridy a Pierra Bourdieho poukazuje na sociální podmíněnost moci jazyka a upozorňuje na to, že právě proto je naivní a od feministek politicky nestrategické se domnívat, že cenzura pornografie je řešením. Pornografie jako jeden z diskursů patriarchy nemůže být vymýcena pomocí patriarchální autority zákona. Pokud je takový pokus učiněn, dokládá Lišková, obrací se tato moc nakonec proti těm, kdo měli být zbaveni útlaku (např. těm, jejichž sexualita neodpovídá heterosexuálnímu genderovému matrixu). Lišková spolu s teoretičkami jako Butler či Cornell navrhuje, místo cenzury a marné a kontraproduktivní (jakkoli dobře míněné) snahy sešněrovat diskurs, otevírat a kultivovat „imaginární doménu“ a dívat se nově na to, co jsme brali za samozřejmé, promýšlet nejednoznačnost, neurčitost, ne-fixitu a neustálou proměnlivost sociálních jevů. Antipornografic-

ké přesvědčení, že vidět ženu v pozici sexuální podřízenosti rovná se ponižovat ženu, zní velmi podobně jako kostelní „zhřešit myšlenkou je stejné jako zhřešit skutkem“. Není úniku a o nápravu je třeba usilovat cestou askeze a odříkání za neustálého pocitu viny, zda jsem přece jen nezhrěšil/a. Místo zapovězení doporučuje Lišková otevřít k užívání tento diskurs těm, jež údajně podřizuje, čímž by se odkouzli božské zmocnění „původních“ autorizovaných hegemonů (s. 154). Zatímco cenzura omezuje a ponechává ženy v pozici bezmocných, které musí být chráněny vnější autoritou, tato možnost vlastního kreativního zapojení do diskursu posiluje ženskou agency a představuje aktivní způsob prosazování rovnosti místo pasivního čekání na zásah shora.

Jak jsem začala, tak také skončím: Hodné holky se dívají jinam, zlobivé kam chtějí. Kniha Kateřiny Liškové by neměla chybět v knihovně nikoho, kdo se zajímá o gender, i kdyby snad pornografie nebyla v centru je(jí)ho zájmu. Text je příspěvkem k epistemologickým debatám o genderu a je fascinujícím čtením o tom, jak se zdánlivě nespojitě v mnohém překrývá a jak prostředky mohou způsobit minulé cíle. Jakkoli autorka pracuje s náročnými teoriemi různých disciplín (sociologie, filosofie, lingvistika, genderová studia), je text čtivý a je z něho znát autorčino zaujetí, které strhne i čtenářku/čtenáře (i takto mohou slova konat).

CHUDOBA NEMUSÍ BÝT BEZBRANNÁ / KAROLÍNA ČERNÁ VÝZKUMNÝ TÝM SOCIAL WATCH. 2010. PRÁVO NEŽÍT V CHUDOBĚ. CHUDOBA JAKO PORUŠOVÁNÍ LIDSKÝCH PRÁV. PRAHA: FILOSOFIA.

Social Watch¹ je mezinárodní síť občanských organizací se společnými cíli vymýtit chudobu a nerovnosti mezi muži a ženami, ukončit všechny formy diskriminace a rasismu, zajistit rovné přerozdělování bohatství a uskutečňování lidských

práv. Společně usilují o mír, sociální, ekonomickou, environmentální a genderovou spravedlnost a o prosazení práva všech lidí nebýt chudí.² Social Watch byla založena v roce 1995 a v současnosti seskupuje kolem 700 organizací z při-

v Jilské ulici. Lví podíl práce na organizaci, přípravě i realizaci konference odvedly Kateřina Kolářová a Lucie Storchová. Konferenci připravily do nejmenšího detailu, včetně skvělého plakátu, výtisků konferenčních příspěvků velkým písmem pro ty, kdo mají problémy s běžným čtením; myslely i na alternativní dodavatele konferenčního občerstvení.

Konference nabídla orientaci v etablovaných se „disability studies“, výrazné příbuzné kulturních studií (tzv. cultural studies) v české akademii. Tato studia nejruznějších „nezpůsobivosti“ empiricky zachycují, analyticky chápou, ale i v praxi poskytují poznatky týkající se propojení individuálních handicapů (a vymezení toho, co jimi rozumíme) s fungováním společnosti a jejími normami a ideály (a jak se ustavují ony). Věnují se rozložení sil ve vyjednávání o tom, co je a není považováno na jejich tematickém poli za žádoucí, správné, ceněné. Panujícím sociálním zřízením a státním politikám mnohdy nastavují zrcadlo, které je ukazuje ve značně nelichotivém světle – odtud i název konference v angličtině, který si explicitně pohrává s tím, zda je s neoliberalismem vše v pořádku, a s jednoznačnými poukazy na snadné subverze a snadno překročitelné hranice jeho všeobjímající užitečnosti a normálnosti, tedy ne/způsobivosti. Tedy zda se nejedná, politicky zcela nekorektně, o jakýsi zmetek.

„Disability studies“ jsou příkladem par excellence toho, jak spojit sociální vědu s praxí v oblasti sociální práce či politiky. Jakkoliv terminologicky velmi obtížně převoditelné do českého pojmosloví (na svůj český překladový název ještě čekají), jejich praktické uplatnění je nasnadě. O to více mohou být ve veřejné debatě problematizovány jako regulérní odborná vědecká disciplína či specializace s nosným pojmovým aparátem. Obě části nedávné interdisciplinární dvojkonference dilemata ustavujících se studií více či méně odrážely.

Na české konferenci byly předneseny příspěvky disciplinárně vesměs jednoznačně uchopené, dominovaly historické deskripce (zobrazování zanedbanosti v příspěvku Martiny Halířové, vystavování liliputánů a dalších tělesných odlišností od Filipa Herzy,

bližně 70 států. K dosahování svých záměrů Social Watch využívá různých metod, především se snaží o zaujetí vlád, OSN a různých mezinárodních organizací pro své vize a vyzývá je k plnění závazků vycházejících z podepsaných smluv, zároveň se však také pokouší rozšiřovat povědomí postižených o jejich možnostech boje proti strádání. K těmto účelům zpracovává výroční zprávy, pro které vyvinula svébytný systém měření stavu lidské bídy, a vydává tematické publikace. Roku 2006 vydala Social Watch sborník *Právo nežít v chudobě. Chudoba jako porušování lidských práv* inspirovaný diskusemi vedenými na Světovém sociálním fóru téhož roku v Caracasu, který se letos dostává v překladu Rudolfa Převrátila do rukou českému publiku. Příspěvky ve sborníku jsou rozděleny do dvou oddílů, v prvním je představeno stanovisko Social Watch (G. Dede, A. S. Terán, M. Cabrera), ve druhém ostatní perspektivy, avšak všichni přispívající jsou se Social Watch určitým způsobem spřízněni. Jednotlivým záměrem knihy je prosazovat pojmání chudoby jako porušování lidských práv.

Pojem chudoba je běžně používaný, všichni mu jasně rozumíme, přesto se ukazuje, že neexistuje obecná shoda na jeho definici. Social Watch nahlíží na chudobu jako na mnohorozměrný fenomén. Graciela Dede uvádí jako příklad takového přístupu definici chudoby, která byla vytvořena v roce 1995 pro deklaraci Světového summitu o sociálním rozvoji: „Chudoba má různé projevy zahrnující neexistenci příjmu a produktivních zdrojů postačujících k zajištění udržitelného životního, hlad a podvýživu, špatný zdravotní stav, omezený nebo neexistující přístup ke vzdělání a dalším základním službám, zvýšenou nemocnost a úmrtnost z nemocí, bezdomovectví a nevhodné bydlení, škodlivá prostředí, jakož i sociální diskriminace a vyloučení. Chudoba je také charakterizována neúčastí na přijímání rozhodnutí a na občanském, společenském a kulturním životě“ (s. 15). A sama definici doplňuje o další rozměry chudoby, mezi něž patří například faktory bezpečnosti a genderové rovnosti. Areli Sandoval Terán a Chris Grove popisují chudobu podle Mezinárodní charty lidských

práv jako „stav člověka charakterizovaný trvalou nebo chronickou deprivací týkající se zdrojů, schopností, možností volby, bezpečí a moci, jež jsou nutné pro to, aby se člověk mohl těšit slušné životní úrovně a ostatním občanským, kulturním, hospodářským, politickým a sociálním právům“ (s. 32 a 72). Podobné komplikace, které jsou spojeny s vymezením pojmu, vznikají při měření chudoby. Jsou používány rozdílné metody, které mohou vést k odlišným výsledkům. Dosud nejobvyklejším přístupem je posuzování příjmu. Například Světová banka pracuje s prahem chudoby jednoho dolaru na den (v paritě kupní síly roku 1985) a ten je dnes nejpoužívanějším ukazatelem chudoby. Kritiku příjmového přístupu shrnula ve svém příspěvku Andrea Vigorito. Nesouměřitelnost peněžních příjmů zdůvodňuje především velice rozdílnými cenami služeb a základních potřeb v různých státech. Dále zdůrazňuje nestálost příjmů chudých osob, někdy dokonce bývá příjem vyplácen v naturáliích. Hlavním argumentem proti měřítku Světové banky je však jednorozměrnost příjmové metody, která přehlíží závažné ostatní dimenze chudoby, jako je například faktor přístupu k pitné vodě. Vigorito proto doporučuje mnohorozměrné měření, které bere v úvahu i další ukazatele kromě příjmu, takovým indikátorem může být například stanovení minimální kombinace základních schopností (překlad anglického capabilities ve významu úzce spjatém s možnostmi a příležitostmi, pojem v tomto kontextu zavedl Amartya Sen). Přesto si zachovává příjmová metoda své výhody, především v těch případech, kdy je potřeba jednat rychle. Zároveň velice dobře vyhovuje požadavkům počitatelnosti. Za účelem měření situace různých zemí vytvořilo Social Watch dvojici vlastních klíčů. Pro srovnávání sociálního rozvoje používá index základních schopností (BCI, Basic Capabilities Index), což je průměr tří ukazatelů chudoby: procenta dětí, které ukončí pátou třídu, procenta dětí, které se dožijí pěti let a procenta odborně asistovaných porodů. BCI tedy nepoužívá příjem jako ukazatel. Pro monitorování stavu genderových nerovností používá index genderové spravedlnosti (GEI,

záznamy monstrózních porodů dohledané Hanou Matějkovou, pojetí kriminálního těla v eugenickém diskursu od Gabriely Satinové i záznamy z nedávné současnosti (obrazy „promožené populace“ a „zavírovaného těla“ – jak o diskursu mediální prezentace AIDS vypovídala Kateřina Kolářová, normalizované tělo v podání Iny Marešové nebo socialistické reprezentace žen Jany Oravcové). Reprezentace odlišného těla byla rozebírána i v příspěvku o viditelnosti queer těla (debata nad příspěvkem Ladislava Zikmunda-Lendera) a reakce z publika odhalila nosná konceptuální témata, jež je žádoucí vzít v potaz při snahách o „normalizaci“ vizualizace „queer“ těl, ale i životního postoje odlišnosti. Zazněly i příspěvky z praxe, jak z práce s handicapovanými, tak ze zkušeností s vlastním znevýhodněním (Lenka Krhutová, Daniela Komanická).

Aplikaci konceptů relevantních pro analýzy odlišnosti představila Lucie Storchová v příspěvku spojujícím neoliberální heslo: „Chci, a proto umím!“ s autobiografiemi bezrukých umělců (opět v historickém kontextu), Libor Novosád poukázal na fenomenologické aspekty odlišnosti a diversity, příspěvek trojice Eva Šlesingerová, Lenka Slepíčková a Iva Šmídová vztáhl Foucaultovu konceptualitaci ab/normality k praxi české reprodukční medicíny. Mezi další příspěvky, které kromě pilného záznamu a spíše latentní analytické reflexe nabídly právě i způsoby, jak konceptuálně v rámci sociálněvědní analýzy zvolené téma rámovat a zpřístupnit je tak abstraktnějším analytickým úvahám, patřil příspěvek Dity Jahodové o transidentitách. Zásadním konceptuálním vstupem první části konference však byla přednáška pozvaná Margrit Shildrick z Queens University v Belfastu s názvem „Out of order: Genealogy and the Monstrous“. V ní s využitím Foucaulta, Deleuzeho a dalších filosofů rámovala oblasti, kde se dostává soudobé pojetí tělesné odlišnosti z hlediska sociálněvědní analýzy nejen spolu s Foucaultem „mimo řád“ (jak mě na správný překlad případně upozornila naše týmová teoretička Eva Šlesingerová), ale také prostě „mimo provoz“.

Gender Equity Index), který je založen na měření ve sférah vzdělání, socioekonomického postavení a podílu žen na moci.

Vraťme se nyní k stěžejní myšlence, kterou jsou nesený všechny příspěvky. Jak je uvedeno v podtitulu knihy, zámerem je převrátit zažitě chápání chudoby jako poskvrny a představit ji jako porušování lidských práv. To znamená přestat vnímat chudé jako pouhé příjemce charity a předměty rozvojových programů, ale začít je respektovat jako občany a občanky s univerzálním nárokem na rozvoj a s občanskými, politickými, hospodářskými, sociálními a kulturními právy (Terán, s. 27–28), která jsou nedělitelná a nezczizitelná (Dede, s. 11). „Chudoba není znamením osobního selhání, ale porušením lidských práv, na něž mají univerzální nárok všichni jednotlivci.“ (Grove, s. 79) Lidská práva jsou ukotvena především ve Všeobecné deklaraci lidských práv, kterou schválilo v roce 1948 Valné shromáždění OSN. Následovalo podepsání několika dalších paktů (Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech) a úmluv, které jsou ratifikovány většinou států. Z těchto mezinárodních dohod vyplývá odpovědnost všech jedinců a vlád podepsaných států k lidským právům. Státy jsou tak zavázány k dodržování mezinárodních smluv o lidských právech. Výbor OSN pro hospodářská, sociální a kulturní práva v roce 2001 vydal deklaraci, v níž je výslovně řečeno, že „chudoba představuje popření lidských práv“ (Dede, s. 17 a Terán, s. 33). V této deklaraci jsou lidská práva pojímána jako udělující moc. Mariana Cabrera uvádí koncepční rámec vypracovaný Úřadem vysokého komisaře OSN pro lidská práva, „v němž se navrhuje dva prvky, podle nichž lze určit, zda nenaplnění lidských práv může být považováno za chudobu: 1. Příslušná lidská práva musí odpovídat schopnostem, jež jsou ve společnosti považovány za základní. 2. Kauzální řetězec, jenž vede k selhání při naplnění lidských práv, musí obsahovat deficit v zajišťování ekonomických zdrojů.“ (s. 43) Autorka dále ve svém příspěvku představuje metodiku, jakou Social Watch hodnotí naplňová-

ní požadavku lidských práv v jednotlivých státech (s. 45–53). Social Watch vychází z předpokladu, že podepsané mezinárodní dohody přibližně pokrývají spektrum základních lidských potřeb pro vedení důstojného života, proto postupuje ve svém výzkumu tak, že za prvé spojuje jednotlivé aspekty tohoto spektra vyjádřené v příslušném znění v mezinárodních dokumentech s adekvátními povinnostmi, ke kterým se státy zavázaly (např. Rozvojové cíle milénia, Pekingská akční platforma atd.). Za druhé používá kvantitativní ukazatele k jednotlivým oblastem zkoumání. Díky těmto prostředkům je pak možné měřit pokrok či regresi jednotlivé země v sociálním rozvoji a navzájem různé země mezi sebou porovnávat. A lze „tyto rozvojové statistiky používat jako nástroje k hodnocení současné situace hospodářských, sociálních a kulturních práv i pokroků v jejich naplňování.“ (s. 47) Tím, že Social Watch sleduje plnění a neplnění závazků v odstraňování chudoby a prosazování genderové rovnosti, které si stanovily vlády, OSN a další mezinárodní organizace, vytváří vhodný instrument k ovlivňování vládních politik. Vystává zde ale problém vymahatelnosti těchto závazků. Aye Aye Win se ve svém příspěvku pokouší převrátit zažitý přístup shora dolů ve prospěch přístupu zdola nahoru. Má tedy docházet k zapojování těch, kterých se chudoba a nespravedlnost dotýká nejvíce, do boje o důstojnost svých vlastních životů, a to například výukou v nejchudších komunitách přinášející znalost lidských práv, která bude jedince zmocňovat a posilovat k tomu, aby byli schopni se sami zasazovat za svá práva. Jako příklad autorka uvádí projekt Vstaň a ber se za svá práva! probíhající v Nairobi, na kterém spolupracují lidskoprávní organizace Dignity International (zde působí Win na pozici výkonné ředitelky) a Hakijamii. Win nás také varuje: „Jestliže nebude vynaloženo značné úsilí, aby lidé považovali lidská práva za opravdu vlastní, pak se stanou mrtvou literou práva.“ (s. 88) Na principu nezacházet s lidmi jako s předměty charity, ale respektovat je jako osoby zaštitěné svými právy, je nesen také článek autorské dvojice María Lorena

Jsem sama zvědavá, která z výše uvedených jmen se nesmazatelně zapíšu v českých „disability studies“, až se budeme moci po letech ohlédnout k jejich akademickým českým počátkům.

Hlavní konference, která časově navazovala na české „předzpůsobilé“, nabídla řadu kvalitních příspěvků pozvaných přednášejících i dalších konferenčních účastníků. Mezi osobnostmi, jež přijaly pozvání organizátorek, jsme mohli vyslechnout přednášku renomovaných účastníků Davida Mitchella se Sharon Snyder o ne/utváření aliancí v občanské angažovanosti a biomedicinském přístupu k zacházení se vzácnými nemocemi, živý příspěvek Roberta McRuera, rámovaný mediálními studii a explicitně tematizující (vizualizující) sexualitu handicapovaných (sexualitě a způsobu správy handicapu se věnoval i druhý příspěvek Margrit Shildrick), nebo referát Anne Waldschmidt vztahující k sobě neoliberalismus a flexibilní normalizaci. Tematické bloky konference otevřely řadu oblastí, v nichž se „disability studies“ zejména za hranicemi České republiky profilují: redefinice práv handicapovaných; dopady neoliberálních politik na místní i nadnárodní úrovni (tady zastoupil český kontext přednášející Jan Šiška); neoliberální biopolitika a možnosti, jak ji podryvat, nabourávat; historické formy pojmání a kategorizace tělesných odlišností nebo (s rodinou spojené) technologie neoliberální správy. V poslední jmenované sekci zazněl poutavý příspěvek dvojice Joke Janssen a Steff Bentrup, který inspirativně a kriticky reflektoval praxi medicínských institucí (a státu) v přesvědčování rodin s hluchými rodiči a hluchými dětmi o vhodnosti ušního implantátu, který dětem umožní slyšet. Řada příkladů zacházení s těmito dospělými a předestíraný normativní obraz rodiny „tak jak má správně být“ byl poutavě a nosně zasazený právě do teoretických konceptů vyjednávání normality a nezpůsobivosti. V této sekci konference byly předneseny i dva další příspěvky tematizující normativní představy o žádoucí podobě rodiny – prolínání témat postižení a selekce plodu podle pohlaví v těhotenství z medicínsky neindikovaných důvodů (Tereza Hendlová) a komodifikace života na příkladu manipulace s kmenovými buňkami a embryi při umělém oplodnění (Ute Kalender).

Zárate a María Silvia Emanuelli. Autorky zde akcentují zvrhlost některých rozvojových megaprojektů, které z boje proti chudobě činí boj proti chudým. Jako příklad uvádějí hojné stavby přehrad, při kterých je brutálně přesídlováno původní obyvatelstvo, nebo nehorázné poplatky za pitnou vodu v chudinských čtvrtích, vzniklé v důsledku privatizace vodních zdrojů. Autorky zdůrazňují, že dochází dokonce ke zhoršování situace v oblasti práva na bydlení, vodu a hygienické služby (s. 101). Zároveň dávají do souvislosti vysoce rozpracované vymáhací strategie, které se uplatňují u mezinárodních obchodních dohod, s téměř nulovou vymahatelností ve sféře lidských práv. Ve vytváření silné celosvětové občanské společnosti a v začlenění problematiky lidských práv do sociálních organizací a hnutí pak vidí zásadní úkoly současnosti. Autorky se přidávají ke kritice neoliberálního ekonomického modelu a požadují odpovědnost od vlád: „Souhlasem států vytvářejí instrumenty lidských práv soubor mezinárodních zákonů, jenž je pro naše vlády závazný (ve smyslu povinností státu vůči svým občanům) a měl by být vždy nadřazen obchodním dohodám, které znamenají pouze – pro což je spousta důkazů – dobré obchody pro několik málo lidí a více chudoby pro mnohé.“ (s. 103) Proti vládnoucímu neoliberálnímu modelu společnosti vystupuje také Iliana Pereyra Sarti, když ve svém krátkém příspěvku připomíná pojem průniku diskriminací, který v českém prostředí ještě není příliš zavedený, přestože je výstižným vyjádřením mnohonásobné ne-

spravedlnosti. Citujme samotnou Sarti: „Čísla jasně ukazují, že ženy tvoří většinu mezi těmi, kdo jsou v Latinské Americe a Karibiku vyloučeni z využívání lidských práv, a že mezi nimi představují většinu ženy z původního obyvatelstva, ženy afrického původu nebo imigrantky z venkova“ (s. 116).

Hlavními cíli sítě Social Watch jsou tedy celosvětové vymýcení chudoby a prosazení genderové spravedlnosti. Za užitečný prostředek k dosažení těchto záměrů si Social Watch zvolila lidská práva. Kniha *Právo nežít v chudobě* tento přístup představuje z různých úhlů. Zároveň je pronikavou kritikou zabodávající se do nezájmu a netečnosti současných vlád, které s přezíravostí ignorují závazky svých států k lidským právům. Letošní české vydání této publikace, které přichází do diskuse o vyháňení bezdomovců, koresponduje se snahami Evropské unie o změnu kolektivního vnímání chudoby vyjádřenými ve vyhlášení roku 2010 Evropským rokem boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení, jak je připomenuto v českém doslovu (s. 122).

Poznámky

1 V České republice síť Social Watch působí skrze koalici tvořenou osmi organizacemi: Ekumenická akademie Praha, Masarykova demokratická akademie, Centrum globálních studií AV ČR a UK, Gender & sociologie SOÚ AV ČR, Gender studies, o.p.s., Fórum 50 %, Trast pro ekonomiku a společnost, Nesehnutí Brno (viz www.socialwatch.cz).

2 Viz <<http://www.socialwatch.org/about>>.

FENOMÉN BEZDĚTNOSTI V ČESKÉ SPOLEČNOSTI /

JAROSLAVA HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ

HAŠKOVÁ, H. 2009. *FENOMÉN BEZDĚTNOSTI*. PRAHA: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ.

Otázka bezdětnosti představuje stále aktuálnější téma, které rezonuje nejen v sociálních vědách, ale jemuž se dostá-

vá značné pozornosti i v rámci politických debat. Fenomén bezdětnosti se příliš často stává jakousi zjednodušující

Jak už jsem uvedla, obě konference se jako příspěvek k ustavení akademické specializace „disability studies“ v českém odborném prostředí velmi zdařily. Jako posluchače disciplinárně usazené v sociologickém přístupu k poznání mi přinesly inspiraci především zastoupené způsoby práce s různými rovinami abstrakce, jež obě konference nabídly, a cesty, jak v budoucnu propojovat velmi obecné teoretické koncepty s velmi dílčími, deskriptivními, jakkoliv zajímavými poznatky. Jak česká, tak anglická část konference se potýkala v tomto smyslu s obdobnými ne-způsobilostmi: teoretické příspěvky uvízly v té rovině konceptuální abstrakce, jež je obtížně srozumitelná bez konkrétních příkladů z žité praxe. A naopak jen některé příspěvky založené na empirických datech, na faktech z terénu či na obsahové analýze textů vedly svou analýzu jako kritickou reflexi (ač to slovo bylo nadužíváno). Řada příspěvků se explicitně zaměřila na popis představovaného jevu nebo problému, případně na implicitní nebo explicitní odkazy k tomu, že to není spravedlivé či správné, a z publika se mohl ozývat souhlasný šum. Přesto nebo právě proto si myslím, že „disability studies“ a podobným disciplinám, sama jsem také zástupkyně studií – genderových, velmi prospívá právě metodologicky důkladné propojení teorie a praxe. Nestačí vedle sebe posadit odkazy na obecné koncepty, o kterých si máme domyslet, že a jak fungují v sociální interakci, vedle velmi deskriptivních záznamů, v nichž se posluchači nutně záhy ztratí nebo usnou, pokud k jejich analytickému uchopení nebudeme užívat srozumitelný konceptuální slovník. A příspěvky, jež toto propojení přesvědčivě zvládly, poskytly na dvojkonferenci silný signál, že to jde. Právě z příležitosti důsledně teorii a praxi kombinovat, připoutat je k sobě metodologicky velmi těsně a důkladně, z této styčné plochy akademických a praktických návodů, jak uchopit realitu, by mohly „disability studies“ v budoucnu ještě hodně vytěžít.

P. S. Moc děkuji Lence Slepíkové za důkladné čtení a připomínky a Lence Slepíkové i Evě Šlesingerové za důležité komentáře k textu.

zkratkou ztělesňující v sobě představu současné individualizované společnosti. Jak sama autorka dobře ukazuje, bezdětnost je tématem vyvolávajícím emoce často oscilující mezi politováním a odsouzením. Představuje zároveň oblast, jež se dotýká procesů vysoce intimních, které se ale zároveň odehrávají ve společenském kontextu, který ovlivňuje nejen jejich následnou interpretaci, ale rovněž jejich samotnou podobu a důsledky. Kniha Hany Haškové se dotýká všech těchto aspektů. Vyhýbá se přitom těmto jednoduchým zkratkám a problematizuje kategorie, které jsou s nimi spjaté. Snaží se prozkoumat „faktory, které přispívají k prodlužování období bezdětnosti a případně k bezdětnosti celoživotní, jednak rozšířením kategorizace bezdětných tak, aby lépe zachycovala životní příběhy a rozumění vlastní bezdětnosti těch, kteří děti nemají“ (s. 13). Nejen díky kombinaci kvantitativních a kvalitativních výzkumných postupů přitom přináší komplexní pohled na fenomén bezdětnosti v české společnosti.

V teoretické části práce autorka přehledně představuje různé interpretační rámce pro vysvětlení růstu počtu bezdětných v české společnosti od 90. let 20. století a širších demografických trendů. Probírá dnes již klasickou debatu nad otázkou převažujícího vlivu strukturálních bariér rodičovství nebo změnou internalizovaných hodnot. První z těchto vysvětlení předkládá narativum „demografické krize“, kde ekonomické a sociální problémy, rostoucí nejistota a potenciální nesoulad mezi aspiracemi a možnostmi jejich naplnění vede individua k odkládání rodičovství a snížení počtu dětí v rodině. Obraz demografické krize popisuje bezdětnost především jako výsledek tlaku strukturálních okolností, jež lidem brání dosahovat ideálu dvoudětné rodiny, který zůstal nezměněný. Druhé narativum interpretuje demografické změny v termínech „demografického přechodu“. Klíčem k jejich pochopení se stává změna hodnot a růst příležitostí. Příběh demografického přechodu je rovněž příběhem o přibližování české společnosti směrem k „moder-

ním“ evropským společností. Autorka nicméně nezůstává pouze u těchto dvou kanonických narativ, ale nastiňuje i dílčí teoretické přístupy vysvětlující reprodukční chování. Přehled těchto teorií dobře ilustruje variabilitu pohledů na roli reprodukce v individuálním životě člověka a šířeji i rozmanitost způsobů, jakými se sociologie vztahuje k jednání aktérů. Autorka tak na jednu stranu analyzuje teorie individualizace a kulturní změny spojené především s prací Ronalda Ingleharta spojující bezdětnost s individualizačními procesy či transformací podoby intimních vztahů. Na druhou stranu představuje vysvětlení vycházející z teorie racionální volby, která pokles počtu dětí v rodině spojuje s potřebou větší investice do „kvality dítěte“. Zmiňuje se rovněž o teorii sociální anomie, jež bezdětnost dává do kontextu nejistoty a odcizení jednotlivce v moderní společnosti, či o teorii sociálních sítí poukazující na možný vliv vrstevníků na preference týkající se rodičovství. Snad nejzajímavější část tvoří představení teorie genderové spravedlnosti, již se v českém kontextu nedostávalo zatím v debatách o demografických trendech pozornosti, kterou by si právem zasloužila. Teorie Petra McDonalda přitom dobře spojuje jednotlivé póly debaty o charakteru příčin demografických trendů. Příběh o demografické krizi či přechodu spojuje do narativa poukazujícího na vzájemnou interakci mezi zvnitřnělymi strukturami genderových vztahů a institucemi, jež individua obklopují. Nízká míra plodnosti je pak výsledkem různé míry genderové rovnosti v institucích orientovaných na jedné straně na jednotlivce (jako je trh práce či vzdělávací systém), kde v současné společnosti dochází k nárůstu genderové spravedlnosti, a na straně druhé na rodinu (např. co se týče genderové dělby práce, sociální politiky vztahující se k otázkám rodiny). V kontextu tohoto vysvětlení je pak možné interpretovat různou míru plodnosti v různých částech Evropy. Země na severu Evropy, jež uplatňují genderově senzitivní sociální politiku (spojenou například s rozvojem sítě zařízení věnujících se péči o děti a vysokou

VÝZKUM A SROVNÁNÍ REŽIMŮ PROSTITUCE V EVROPĚ / Radka Dudová

V polovině letošního září se v Londýně konal mezinárodní workshop na téma, které se v české genderové sociologii neobjevuje často: téma prostituce či sexuální práce (v orig. sex-work, což lze přeložit jako sexuální práce nebo poskytování sexuálních služeb).

Workshop byl pořádán z iniciativy tří vědeckých pracovníků, které se tímto tématem delší dobu zabývají: Isabel Crowhurst z Birkbeck Institute for Social Research (Velká Británie), Joyce Outshoorn z University of Leiden (Nizozemí) a May-Len Skilbrei z Fafo Institute for Applied International Studies (Norsko). Organizátorkám se podařilo získat grant od European Science Foundation na pořádání výzkumného workshopu, který pokryl veškeré náklady spojené s akcí a umožnil do Londýna pozvat 18 badatelů a badatelek z různých evropských zemí zabývajících se daným tématem.

Toto komorní ladění semináře bylo beze sporu k užítku. Na rozdíl od velkých mezinárodních konferencí totiž umožnilo seznámení všech účastníků a představení jejich práce, delší časové úseky na příspěvky a zejména rozvinutí diskuse, která pokračovala i v době přestávek či společných večeří. Pro mě jako začátečníci v daném tématu to byla velká zkušenost a výborná příležitost, jak proniknout do problematiky a získat přehled o dění v jednotlivých zemích.

Jak opakovaně zdůrazňovali účastníci a účastnice workshopu, již samotná volba označení „prostituce“ nebo „sexuální práce“ je politická. Zatímco termín „prostituce“ odkazuje k tradičnímu abolitionistickému přístupu, termín „sexuální práce“ usiluje o ukončení stigma, které se s výkonem této činnosti pojí, a o uznání sexuální práce jako jakékoliv jiné práce. V rámci diskuse se ale používaly termíny oba, prostituce zpravidla jako označení aktivity a sexuální pracovníce (sex-worker) jako označení ženy (v některých

zaměstnaností matek) a jejíž obyvatelé vykazují vysokou míru genderově liberálních postojů, zároveň vykazují rovněž nejvyšší plodnost a nižší míru bezdětnosti. Naopak vysoká míra bezdětnosti a nízká plodnost je charakteristická pro státy, kde přetrvává důraz na tradiční genderovou dělbu rolí (např. v případě států na jihu Evropy) (s. 52).

Přehled různých teorií demografického chování, které autorka v knize předkládá, bychom neměli vnímat pouze jako nezbytný teoretický úvod ke studované problematice. Šíře teoretických přístupů a narativa, na něž odkazují, v sobě často zpřítomňují představy a emoce, které reprodukční chování obklopují. Sama autorka upozorňuje na to, že „vědecké diskuze v rámci populačních studií jsou často také politické“ (s. 53). Otázka, zda mít, či nemít dítě, je i přes svou výsostně osobní a intimní povahu vždy i otázkou fungování společnosti jako celku. Otázka bezdětnosti se zároveň silně dotýká širších otázek vlivu hodnot či strukturálních bariér, mechanismů individuálního rozhodování a aktérství či genderové rovnosti. Práci je tak v tomto ohledu možné číst i jako exkurs do všech těchto témat. Je přitom škoda, že autorka sice upozorňuje na politický charakter diskusí týkajících se populačních studií, sama ale svá stanoviska odrývá jen mezi řádky. Přitom se domnívám, že práce se svým charakterem stává součástí těchto politických debat velice zřetelně, což by v žádném případě nemělo být vnímáno jako kritika či dokonce znehodnocení jejích vědeckých závěrů. Autorka se hlásí k teorii genderové spravedlnosti, jejíž premisy testuje v závěrečné části práce, kde poukazuje na to, že Česká republika se řadí mezi země, které nejsou vstřícné ke skloubení pracovního a soukromého života. Mluví o ustavení modelu genderové diferenciacie pracovních drah (s. 203). Česká vláda i přes propopulační tón rodinných politik nepodporuje instituce denní péče zejména pro předškolní děti, a to i přes to, že empirická evidence poukazuje na vztah mezi zvyšující se plodností a podílem mladších předškolních dětí v těchto zařízeních (s. 196). Nízkou plodnost

v české společnosti tak v souladu s teorií McDonalda interpretuje jako produkt „konfliktu mezi prací a péčí na úrovni hodnotové i strukturální“ (s. 214). Autorka přitom svá tvrzení dokládá jasnou empirickou evidencí. V tomto ohledu přináší kniha důležitá sdělení, která za politická rozhodně považovat lze a která rovněž považuji za jeden z největších přínosů publikace.

Empirická část práce vychází z kombinace analýzy kvantitativních dat a kvalitativní studie, kterou autorka provedla. Kombinace různých výzkumných postupů a dat umožňuje zachytit různé roviny studovaného problému. Tato strategie v případě knihy Hany Haškové funguje více než dobře. První část analýzy se soustředí na interpretaci výběrových šetření. Zde autorka nastiňuje kontext situace v české společnosti. Představuje faktory, které ovlivňují reprodukční chování na úrovni sociálních charakteristik i postojů. Autorka tak například poukazuje na vyšší podíl bezdětných mezi absolventkami společenskovedních a humanitních oborů (s. 90–91) či na větší stabilitu reprodukčních plánů u bezdětných, kteří, když se jednou rozhodnou, vykazují menší ochotu své plány měnit (s. 86). Analýza představuje českou společnost jako společnost, jež stále připisuje větší důležitost mateřství pro ženy než otcovství pro muže a jež je nakloněna představě nezbytnosti rodičovství pro plné naplnění života člověka (s. 113–114).

Část představující analýzu kvantitativních dat poskytuje komplexní pohled na deklarované společenské hodnoty a faktory přispívající k bezdětnosti (či odkládání rodičovství). Autorka data kriticky hodnotí a nenechává se svádět k zjednodušujícím interpretacím. Tato část sama o sobě funguje jako kompaktní celek. Spojením s analýzou dat kvalitativních ale teprve vzniká barvitý obraz zkušenosti bezdětnosti a cest k ní, které zůstávají v datech kvantitativních skryty. V souvislosti s analýzou konkrétních rozhovorů s bezdětnými představuje tato část nezbytný úvod, který čtenářům/kám umožňuje promýšlet předkládané výpově-

případech mužů), která danou aktivitu vykonává. Jednotlivé příspěvky ukázaly, nakolik se liší „režimy prostituce“ v zemích „staré“ Evropy. Švédsko a Nizozemí jsou obvykle popisovány jako dva protikladné extrémy: zatímco ve Švédsku panuje přísný abolicionistický režim, klienti jsou stíháni zákonem za trestný čin zakoupení sexu a prostituce je kladena na roveň násilí páchanému na ženách a považována za neslučitelnou s lidskou důstojností, v Nizozemí je od roku 2000 poskytování sexuálních služeb legální aktivitou, kterou lze vykonávat jak jako samostatnou živnost, tak v rámci zaměstnaneckého poměru. Další země volí svou vlastní cestu a inspiroují se přitom těmito dvěma vzory: Francie směřuje spíše švédským směrem, Německo se na federální úrovni rozhodlo sexuální práci regulovat podobně jako Nizozemí (ačkoliv v praxi si vlády jednotlivých regionů volí svá vlastní řešení, ne vždy v souladu s federální legislativou). Velká Británie přísně disciplinuje všechny zúčastněné – sexuální pracovnice, jejich klienty i zprostředkovatele, aniž by nabízela skutečná řešení.

Je zajímavé, že ačkoliv se takřka všechny účastnice a účastníci workshopu klonili k perspektivě „sexuální práce“ (snad kromě zástupce švédského Národního výboru pro zdraví a blahobyt, který se nacházel v obtížné pozici a raději se nepostavil na žádnou ze stran), všichni si uvědomovali úskalí, které tento model představuje. V Holandsku se jedná zejména o rozdělení prostituční scény na legální „registrovanou“ a nelegální „neregistrovanou“ část. Sexuální pracovnice, které nejsou občankami Evropské unie, nemohou získat pracovní povolení na základě práce v sexuálním businessu (postavení této práce tedy není shodné s jinými pracovními činnostmi), a jsou proto nuceny vykonávat ji nelegálně. Jsou tak vlastně v ještě horším postavení než sexuální pracovnice v zemích s abolicionistickým režimem, kde prostituce jako taková není trestná. Ve strachu z odhalení imigrační policií se pak snaží působit v skrytu, tedy na takových místech a v takových situacích, které pro ně zpravidla znamenají větší riziko (napadení klientem, násilí

di v kontextu společenských hodnot, ke kterým se komunikační partneři a partnerky, ale i sama autorka nutně museli vztahovat.

Část věnovaná subjektivní zkušenosti bezdětnosti vychází z 68 problémově orientovaných rozhovorů s bezdětnými muži a ženami, jimž bylo v době rozhovoru alespoň 30 let. S ohledem na studovanou problematiku se jedná o skutečně rozsáhlý soubor a autorka potenciál dat dobře využívá. Samotnou analýzu i metodologickou část by ale bylo možné obohatit i o reflexi provedeného výzkumu, které se autorka dotýká příliš letmo. To se týká jak tematizace charakteru výzkumného souboru, kde absentují lidé s nižším než středoškolským vzděláním, jejichž cesty k bezdětnosti se mohou ubírat odlišnými stezkami než v případě lidí s biografií, která je delší dobu spjata se vzdělávacím systémem (či mohou svá narativa o bezdětnosti konstruovat jinými způsoby), tak reflexe samotného rámování výzkumu. Autorka v závěru knihy předkládá otázky kladené v rámci orientovaných rozhovorů včetně úvodních vět, jimž rozhovory začínala. Ty obsahují mimo jiné tvrzení, že „příběhy lidí, kteří děti z nejrůznějších důvodů nemají, jsou velmi vzácné. O jejich zkušenostech se toho ví velmi málo“ (s. 253). Nemá cenu s tímto tvrzením polemizovat a autorka má výsostnou pravdu, nicméně tyto úvodní věty již v rozhovorech nastolují situaci, jež umísťuje komunikační partnery a partnerky do pozice určitých výjimek a rámuje tak jejich příběh představou apriorní odlišnosti. Samozřejmě, že úloha kritičky je vždy jednodušší a často i alibistická, neboť nás nenutí automaticky přicházet s řešeními. Je otázka, zda by bylo vůbec možné nastolit situaci rozhovoru jiným způsobem. S ohledem na charakter kvalitativního výzkumu by ale bylo vhodné reflektovat tuto situaci rozhovoru při analýze, stejně tak jako pozici samotné autorky, kterou sama v předmluvě rozvíjí, v samotné analýze ale zůstává opomenuta.

V části vycházející z analýzy rozhovorů s bezdětnými si autorka klade za cíl „porozumět tomu, jakým způsobem je

objektivní stav bezdětnosti v životě alespoň 30letých mužů a žen interpretován a definován jimi samotnými, jaký má pro ně význam, co v jejich životě znamená a jak svou bezdětnost a „dělání“ bezdětnosti v kontextu problémově orientovaných rozhovorů popisují, vysvětlují a hodnotí oni sami“ (s.65–66). Autorka v této části poukazuje na problematičnost představy bezdětnosti jako něčeho jednoznačně a systematicky (ne)zvoleného. Ukazuje, že bezdětnost se často stává určitou ne-volbou, jež je důsledkem často na první pohled nesouvisejících rozhodnutí (odjet na stáž, zamílovat se do ženatého muže...), které jsou teprve v retrospektivním vyprávění sestaveny do obrazu cesty k bezdětnosti. Zároveň ale poukazuje na to, že tato ne-volba není ničím, čeho by její komunikační partneři a partnerky automaticky litovali. Jejich cesta k bezdětnosti se často pohybuje mimo polaritu mezi volbou a usilováním. Za přínos práce lze pokládat i dekonstrukci jednotlivých „samozřejmých“ kategorií, jako je dobrovolná a nedobrovolná bezdětnost. Ukazuje, že i lidé, kteří o rodičovství systematicky usilují, ale potýkají se s problémy s početím, se v určitých momentech dostávají do situace, kdy musí volit a rozhodnout se, zda se o děti chtějí ještě dále „snažit“. Jak poukazuje sama autorka, v kontextu možností současné asistované reprodukce vyvstává otázka „Kdy si říct dost, když právě ten další pokus může být úspěšný?“ (s. 129). V jiných případech ženy bez zdravotních obtíží odmítly mateřství bez partnera, svou bezdětnost ale chápaly jako nedobrovolnou.

Při diskusích o otázkách reprodukce se vždy dříve či později vloudí otázka biologické „předurčenosti“ k rodičovství (zvláště v případě žen) či biologických hodin, která rezonovala i ve výpovědích bezdětných v analyzovaných rozhovorech. Autorka na několika místech poukazuje na zásadní roli biologie jako interpretačního rámce, ke kterému se aktéři vztahují, ať už se jedná o hierarchii cest k rodičovství, jež je konstruovaná s ohledem na míru genetické vazby, či o ustavování normality rodičovství skrze odkaz na vlastní „porou-

---

páchané kuplíři, nakažení pohlavní chorobou). Navíc se ukazuje, že kuplířství nezmizelo ani v registrovaném sektoru – pracovnice jsou často nuceny svými zaměstnavateli pracovat za takových podmínek, jaké hraničí s vykořisťováním. Můj dojem z celé diskuse byl ten, že v této oblasti v současnosti v žádné zemi neexistuje „dobré“ řešení a žádný z existujících modelů nelze jednoznačně přijmout. Ve všech totiž dochází k potlačení práv samotných sexuálních pracovnic (ať už se jedná o práva občanská nebo obecně lidská) ve prospěch „veřejného pořádku“.

Na workshopu jsem překvapivě byla jedinou účastnicí z regionu střední a východní Evropy. Navíc mé pozvání bylo očividně jaksi dodatečné, bez možnosti prezentovat situaci v České republice jako samostatný případ. Nové členské státy EU byly v podstatě uváděny jen jako zdroj emigrujících sexuálních pracovnic v západních zemích. Toto omezení bylo pro workshop jednoznačně na škodu – z diskusí se jevílo, jako by rozšířená Evropa neexistovala; zkušenosti nových členských států nebyly nijak zahrnuty; a navíc se takto reprodukovalo rozdělení na „bohaté my“ a chudé oni“. Vcelku byl ale workshop velmi inspirativní událostí pro všechny zúčastněné a spolupráce tam navázaná bude mít pravděpodobně pokračování v podobě společné publikace či pořádání větší konference.

OTÁZKY A PROBLÉMY TRANSNACIONÁLNÍCH PRAKTIK PÉČE: ZPRÁVA Z KONFERENCE / Zuzana Uhde

Výzvy, které před badatelkami a badateli v oblasti migračních studií, feministického výzkumu a globalizačních studií staví fenomén transnacionálních praktik péče, byly konečně ve větší míře prezentovány a analyzovány i v České republice. Dne 15. října se v Praze konal seminář Transnational care practices: Globalization of life cycle and political economy of care, který byl organizován

chané“ biologické hodiny. Autorka ukazuje, že představa biologických hodin rámuje i vztahování se k vlastním plánům a tlaku okolí, který kulminuje kolem třicátého roku. Mezi čtyřicátým a padesátým rokem se cesty k rodičovství ve vyprávění komunikačních partnerů a partnerek uzavřely a bezdětnost se stává definitivní. Jak ale upozorňuje sama autorka, bylo by zjednodušující interpretovat tento proces jako odkládání rodičovství. V tomto kontextu se znovu vynořuje otázka komplexnosti procesů volby rodičovství, již lze považovat za jedno z ústředních témat celé knihy. Autorka v této souvislosti rekonstruuje typologii bezdětných, kde ti, co „rodičovství odkládají“, představují jen jednu z kategorií. Objevují se zde ti, kteří „spějí k (úvahám o) rodičovství“ a kteří nevnímají svou situaci jako odkládání, ale spíše dozrávání do stavu. Dále „nerozhodnutí o (bez)dětnosti“, kteří sice rodičovství kategoricky neodmítají, zároveň ale nejsou přesvědčeni, že se někdy v budoucnu rodiči stanou, a „smiřující se s bezdětností bez volby (bez)dětnosti“. I přes to, že autorka ve své práci pokazuje na to, že volby bezdětnosti jsou stále stigmatizovány a že „volbu bezdětnosti je dokonce těžké i pomyslet a vyslovit ji před sebou samým“ (s. 153), zároveň ukazuje, že někteří její komunikační partneři a partnerky vnímali bezdětnost

jako příležitost, která jim umožňuje věnovat se jiným aktivitám či jiným formám péče (s. 157).

Knihy *Fenomén bezdětnosti* vyčnívá svým širokým záběrem. Autorka výstižně a přitom celistvě shrnuje teoretické přístupy snažící se o vysvětlení poklesu plodnosti a růstu počtu bezdětných (nejen) v České republice. Kombinace kvantitativních a kvalitativních metod umožňuje zachytit různé roviny problematiky. Část vycházející z kvantitativní analýzy i část věnovaná interpretacím rozhovorů s bezdětnými by obstály i jako samostatné studie, jejich propojením ale vzniká kniha, která poskytuje barvitý a komplexní pohled nejen na faktory ovlivňující rostoucí počet bezdětných (či těch, jež rodičovství odkládají) a deklarované společenské hodnoty vztahující se k otázkám rodičovství, ale především umožňuje nahlížet na konkrétní procesy, v jejichž rámci se cesty k bezdětnosti uskutečňují. Přínosem je rovněž diskuse o otázkách institucionálního zabezpečení pro kombinování práce a péče v české společnosti, kde autorka interpretuje demografické trendy v kontextu teorie genderové spravedlnosti. Kniha Hany Haškové v tomto ohledu představuje patrně nejucelenější studii fenoménu bezdětnosti v české společnosti.

INTERAKTIVNOST, SUBJEKTIVITA A EMOCE: RECENZNÍ ŘÍZENÍ V SOCIÁLNÍCH A HUMANITNÍCH VĚDÁCH / MARCELA LINKOVÁ

LAMONT, MICHÈLE. 2009. *HOW PROFESSORS THINK. INSIDE THE CURIOUS WORLD OF ACADEMIC JUDGMENT*. CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS AND LONDON, ENGLAND: HARVARD UNIVERSITY PRESS.

„Vždycky jsem zkoumala, jak lidé definují hodnotu,“ říká Michèle Lamont v souvislosti se svou loňskou knihou *Jak myslí profesori. Uvnitř zvláštního světa akademického posuzování*. „Svým způsobem tak pokračuji ve své dřívější práci,

ale v nové oblasti: v akademickém prostředí.“¹ Název knihy vzbuzuje velká očekávání. Svým způsobem je ale zavádějící. Její zkoumání systému recenzního řízení se totiž zaměřuje jen na sociální a humanitní vědy, konkrétně na šest

Fakultou humanitních studií UK ve spolupráci s Friedrich Ebert Stiftung. Petra Ezzeddine, organizátorka konference, do Prahy pozvala výzkumnice zabývající se středoevropským prostorem, což rovněž přispělo k hlubší reflexi specifických aspektů této obecně společenské dynamiky právě v oblasti střední Evropy.

Pro současné proměny společenské organizace péče je především charakteristické transnacionální propojení životů jedinců i společenství pod vlivem globálního mocensko-ekonomického uspořádání. Transnacionální praktiky péče v sobě odrážejí jak procesy globalizace rodinného života a transnacionální dynamiku intimních vztahů na mikrosociální rovině, tak otázky globální spravedlnosti a makrosociální procesy politické ekonomie péče. Ať již se jedná o pohyb migrantů jako levné pracovní síly, z nichž velká část žen pracuje v semisoukromé nebo soukromé sféře jako pečovatelky nebo pomocnice na úklid, v instituci au-pair, která je definována jako kulturní výměna, ale současně tvoří v řadě zemí nepostradatelnou pečující sílu, nebo pohyb kvalifikovaných zdravotních sester na globálním trhu práce, jedná se o aktuální a relativně nový fenomén transnacionální komodifikace péče, použijeme-li termín Joan Tronto, nebo globálních řetězců péče, použijeme-li úzeji vymezený koncept Arlie Hochschild.

První dvě přednášející se věnovaly tématu z perspektivy migrujících žen, přičemž jako východisko využily odlišné analytické koncepty. Bettina Haidinger z FORBA institutu ve Vídni se ve svém příspěvku vztahovala ke konceptu transnacionálního mateřství P. Hondagneu-Sotelo a k otázce komodifikace vztahů péče v rodinách migrujících žen. Konkrétně se zabývala emigrantkami z Ukrajiny, které v Rakousku pracují v oblasti služeb v domácnosti, zejména v oblasti péče o starší občany. Ve středu její pozornosti stála proměňující se dynamika uvnitř domácností migrujících žen a proměna vzorců zodpovědnosti. Podle ní můžeme hovořit o překonání modelu ženy pečovatelky a muže živitele ve prospěch modelu ženy samoživitelky (female single breadwinner). Druhá přednášející,

disciplín (antropologii, ekonomii, anglickou literaturu, historii, filosofii a politologii). Asi hlavní výtkou proti samotnému názvu knihy je nicméně její použití slova „myslí“ – to, k čemu totiž její výzkum neomylně směřuje, je fakt, že lidé v hodnoticích panelech při posuzování grantových žádostí ne vždy myslí a rozhodně nejen myslí. Dělalí spoustu dalších věcí, přičemž myšlení je jen jednou z nich, a ne vždy tou nejdůležitější. Hlavní zpráva knihy Michèle Lamont není příliš překvapující: hodnocení je subjektivní, disciplinárně zatížené, emocionální a interpersonální. „Analýza ukazuje, že dělání soudů o excelenci je hluboce interaktivní a emotivní, nejen čistě kognitivní.“ (s. 112)

Myšlení, zejména to, které si asociujeme s tradičním mer-tonovským lpěním vědy na racionalitě, objektivitě a neza-interesovanosti, je pak spíše v rozporu s tím, co Lamont tvrdí. Hodnocení není bez extrakognitivních faktorů možné (s. 19). Jde o kolektivní, emocionální dosažení, jakkoli parciálního pořádku.

How Professors Think je popisováno jako etnografie evaluačních výborů grantových institucí ve Spojených státech amerických. Během dvou let měla Michèle Lamont možnost studovat pět výborů hodnoticích grantové žádosti v sociálních a humanitních vědách, provedla na 90 rozhovorů, pozorovala hodnotitele při hodnocení, studovala související dokumentaci, např. instrukce pro hodnotitele, grantovou dokumentaci atd. *How Professors Think* nabízí pohled do evaluačních kultur (s. 4), na mikropolitiky interakcí, které probíhají za zavřenými dveřmi hodnoticích panelů, kde se dělají rozhodnutí o tom, kdo bude financován, a kdo ne. Podle Lamont se udílení grantů a stáží stává vysoce důležitým měřítkem úspěchu: publikačních kanálů je již tolik, že samotná publikační aktivita příliš informací o kvalitě neposkytuje (s. 15). Navíc se v posledních dekadách proměnil vztah sociálních a humanitních věd a státu. Nejen že jsou tyto disciplíny dějištěm přetahování mezi neoliberalními a kontextově či kulturně zaměřeným pohledem na společenské procesy, expertní vědění sociálních a humanitních věd se ve zvyšující míře podílí na „sociálním inženýrství“ (s. 11) národních vlád a závislost na externím financování zjevně snižuje autonomii v rozhodnutích o tom, co zkoumat.

Samotnému systému recenzního řízení, tomu, jak je organizováno, jaké panují disciplinární rozdíly, jak jednotlivé disciplíny definují excelenci a jakou roli hraje diverzita, se věnují kapitoly dvě až šest. Kapitola druhá se zaměřuje na to, jak hodnoticí panely pracují. Zjišťuje, že grantové agentury sice mají hodnoticí kritéria a definují cíle programů, ty ale příliš do hodnocení nevstupují. Velkou roli hraje odpovědný programový úředník, který vybírá hodnotitele a dává jim instrukce. Přesnější informace o tom, co a jak mají hodnotit, jakou váhu jednotlivým kritériím přisoudit, ale hodnotitelé nedostávají. Jak hodnotit je nevysslovenou, tiše předpokládanou dovedností, která je předpokládaná z dřívějších akademických pozic a funkcí a je dalším místem průchodu (Callon 1996), kterým úspěšný akademik musí projít, pokud chce posílit svoji akademickou prestiž. Kalibr, postavení hodnotitelů totiž zajišťuje legitimitu systému (s. 31) a zároveň výběr do hodnoticí komise odkazuje na postavení hodnotitele.

Disciplinárním rozdílem se věnuje kapitola třetí. Lamont definuje čtyři epistemické styly: konstruktivistický, komprehenzivní, pozitivistický a utilitární. Komprehenzivní styl klade důraz na detail a kontextovou specifčnost, je historicky a kulturně citlivý. Konstruktivistický styl zdůrazňuje „dávání hlasu“ různým skupinám. Cení si reflexivity, je antipozitivistický, politicky a sociálně zaangažovaný. Pozitivistický styl dává přednost generalizacím a testování hypotéz a utilitární se podobá pozitivistickému, ale cení si vytváření instrumentální znalosti (s. 58–59).

Filosofie, argumentuje Lamont, je případem sama pro sebe. Filozofové v hodnoticích panelech dávají najevo, že filozofii mohou hodnotit zase pouze filozofové, protože jen

---

Ewa Pallenga Möllenbeck z Frankfurtské univerzity, naproti tomu pracovala především s konceptem globálních řetězců péče A. Hochschild ve vztahu k institucionálnímu kontextu migračních, genderových a sociálních režimů. Ve svém výzkumu sledovala Ukrajinky migrující do Polska a Polky odcházející pracovat do Německa. Svůj výzkum situovala do transnacionálního sociálního prostoru jako relevantního rámce pro pochopení těchto proměn pečujících vztahů.

Na semináři dále vystoupila Zuzana Búriková ze Slovenské Akademie věd, která zde prezentovala svůj výzkum londýnských au-pair ze Slovenska. Búriková také představila svoji novou knihu ve spoluautorství s Danielem Milerem Au Pair (Polity Press 2010). Ve svém příspěvku se věnovala jednomu aspektu instituce au-pair, a to konkrétně prožívání pobytu au-pair jako rituálu přechodu, které dokumentovala analýzou materiální kultury. Ačkoli tedy k rozhodnutí odjet jako au-pair do Anglie Slovenky nevedou pouze ekonomické důvody, ve vztahu au-pair a hostitelské rodiny se promítají širší geopolitické nerovnosti a kulturní stereotypy. Zatímco Britové v tomto vztahu dominují ekonomicky i společensky, au-pair si konstruují představu vlastní morální nadřazenosti definované prostřednictvím schopností pečovat o dítě, čímž rovněž utvrzují stereotyp pečující „holky z východu“. Poslední příspěvek přednesla Heidi Bludau z Indiana University, která ve svém výzkumu sleduje vytváření globálního pracovního trhu pro zdravotní sestry, konkrétně na „produkcii transnacionálních sester“ pro tento trh v České republice pro nemocnice v Saúdské Arábii.

Seminář byl uzavřen závěrečnou diskusí, která se rovněž dotkla role obyvatel v cílových zemích, kam migrantky jako pečující pracovní síla přicházejí. V institucionálním rámci odbourávání západního modelu sociálního státu, důrazu na flexibilitu a individualizaci odpovědnosti, jakožto některých z příčin pozastavené genderové revoluce, o které mluví již uváděná A. Hochschild, spoluvytváří

oni mají odpovídající analytické myšlení. V hodnocení filosofové kladou důraz na „důležitost“ a „originalitu“, která je ale hodnocena jinak než v dalších disciplínách. Anglická literatura naopak zažívá krizi legitimacy, která plyne z toho, že se v druhé dekádě zaměřila nejen na vytváření kánonů, ale také na to, jak jsou tyto kánony konstruovány. Obor se rovněž posunul směrem ke kulturním studiím. To vede k tomu, že grantové žádosti jsou méně „konkurenceschopné“ (s. 73). Hodnotí se zvládnutí teorie (konceptuálních odkazů), které ovšem nevedou k hypotézám. Co ustavuje kvalitu projektu v anglické literatuře, je tak pro hodnotitele z jiných oblastí nejasné. Historikové kladou důraz na „pečlivou archivní práci“ (s. 80) a empirii, názorové rozepře se jako u anglické literatury objevují v souvislosti s použitím teorie a rolí politické angažovanosti. Pro antropologii je důležitá „hraniční práce“, která ustavuje hranice oboru, zejména ve vztahu ke kulturním studiím. V politologii, zdá se, dominuje teorie racionální volby a projekty, které z ní nevycházejí, jsou v některých agenturách znevýhodněny. Pro ekonomy hodnota projektu spočívá v použití rigorózních matematických modelů. Kapitola třetí tak vytváří půdu pro další pojednání o tom, jak panely, které sestávají ze zástupců různých disciplín, docházejí ke konsenzu. Disciplíny, které se v panelech setkávají, mají zjevně různé epistemické styly, důraz v hodnocení kladou na různé aspekty, co určuje excelenci, se různí.

A co tedy konkrétně o systému recenzního řízení v sociálních a humanitních vědách Michèle Lamont zjistila? Pozornost panelů se soustřeďuje na průměrné projekty. Ty, které vyčnívají, nebo jsou naopak velice špatné, jsou vyřešeny rychle. Při diskusích o projektech hodnotitelé vytvářejí koalice s podobně smýšlejícími kolegy a kolegyněmi. Často také dochází ke strategickému hlasování, kdy podpoří jeden projekt, aby získali podporu pro ten, který chtějí prosadit sami. V některých případech svým favoritům přisuzují vyšší bodové skóre, než by si zasloužili, aby zůstali ve hře.

Nižší bodové skóre, než by si projekt zasloužil, ovšem nedávají, nebo to alespoň nepřiznávají. Na hodnocení je také velice málo času. Projekty jsou rozebírány jeden po druhém, zřídka se panely k jednotlivým projektům vrací. Pokud tedy projekt zapadne, má mizivou šanci na to, že by byl vybrán, i kdyby následovaly horší. Totéž platí pro projekt, který už jednou projde, ale financování ve srovnání s dalšími si nezasluhuje. O poznání přízemnější vliv časování na výběr projektů může mít i to, že panelisté chtějí stihnout své letadlo (s. 155). Obrovskou roli při hodnocení hrají osobní a profesní zájmy. Nejde zde o přímé osobní vazby, ty hodnotitelé přiznávají a hodnocení takové žádosti se neúčastní. Jde spíš o příbuznost nebo podobnost, *homofilii*. Velkou roli hraje institucionální afilace i chování hodnotitelů: agresivita, tvrdohlavost a rozhodnost, říká Lamont, jsou silnou kombinací (s. 148), která další hodnotitele a hodnotitelky odrazuje od diskuse.

Kapitola pátá se věnuje různým typům excelence. Excellence jako pojem „má tu jedinečnou výhodu, že je naprosto bez významu, či ještě přesněji, nereferenční“, říká Bill Readings v knize *The University in Ruins* (1996). Hodnotitelé podle M. Lamont uznávají, že existují různé standardy excelence, na druhou stranu jsou si ale jisti, že excelenci poznají, když ji vidí (s. 159). Co tedy určuje kvalitu grantové žádosti? Jasnost projektu je klíčová podmínka, aby se projekt vůbec mohl účastnit soutěže, a stejně tak kvalita. Ta potom znamená různé věci v různých disciplínách: může jít o řemeslnost, hloubku, pozornost k detailům, přiměřenost. Z hlediska hodnocení jsou pro hodnotitele nejdůležitější originalita a důležitost projektu, méně již metody (i když v sociálních vědách je jejich důležitost vyšší než v humanitních či historii) a proveditelnost. Podle typu epistemického stylu disciplíny potom originalita a důležitost nabývají různých významů: od přístupu, dat, teorie, metod, výstupů či faktu, že jde o málo prostudované téma. Významnost je v různých disciplínách hodnocena z hlediska intelektuální

původně emancipační ideál finančně soběstačné zaměstnané ženy poptávku po levné pracovní síle pro pečovatelské a obslužné práce. V současném kontextu se ukazuje, že nájemní domácí pomocnice a pečovatelky nepředstavují progresivní formu péče. Naopak, prostřednictvím těchto vztahů se na reprodukci struktur genderového útlaku a nadvlády podílejí i ti, jichž samotných se tyto struktury negativně dotýkají, odstraněním svého individuálního břemene ale pouze útlak posouvají na jinou rovinu. Hochschild interpretuje trend zaměstnávání imigrantek v bohatých zemích jako novou formu citového imperialismu, v němž se péče stává vzácným zdrojem vyváženým z chudých zemí do zemí bohatých, což dále prohlubuje nerovnosti mezi zeměmi a celými geografickými oblastmi. Ačkoliv koncept globálních řetězců péče je kritizován za příliš úzké zaměření na různé roviny vztahu matky a dítěte v transnacionálním kontextu, úvahy A. Hochschild jdou oštre k jádru věci, totiž ke kritice globálního ekonomického uspořádání, které zintenzivňuje proces komodifikace a pronikání instrumentální racionality do vztahů péče. Čím dál tím víc se tudíž ukazuje, že bez globální spravedlnosti jsou jednotlivé výdobytky v oblasti genderové rovnosti historicky nahodilé, dočasné a dostupné pouze relativně malé skupině žen v závislosti na jejich ekonomické a kulturní pozici a situovanosti na globální mapě moci.

NAD RÁMEC OBČANSTVÍ: ZPRÁVA Z KONFERENCE / Kateřina Pulkrábková

Ve dnech 28. června až 2. července se letos v Londýně konala mezinárodní konference Beyond Citizenship: Feminism and the Transformation of Belonging. Konference byla pořádána členkami výzkumného projektu FEMCIT: Gendered Citizenship in Multicultural Europe. The Impact of the Contemporary Women's Movements, který se zaměřuje na zkoumání forem a praxí občanství

významnosti či důležitosti politické a sociální. Význam dopadu se také různí.

Diverzita, další stále omílané slovo v akademickém prostředí zejména posledních několika dekád, je tématem kapitoly šesté. Z hlediska hodnocení grantových žádostí jde ale o dost jinou záležitost, než je rasová či genderová rovnost. „Afirmativní akce“ se tak spíše týká institucí, disciplín a témat (s. 213). Jak píše Lamont: „Panelisté praktikují institucionální afirmativní akci, protože věří, že soukromé a elitní univerzity zaměřené na výzkum jsou v procesu soutěže zvýhodněny.“ Zmiňuje se o několika panelistech, kteří vyjadřovali frustraci při zjištění, že podpora půjde podobným institucím. Na druhou stranu to, že hodnotitel ví, že se na dané instituci dělá v daném oboru dobrý výzkum, projektu jednoznačně pomůže.

Genderová rovnost z hlediska diverzity hraje velice malou roli (hodnotitelé z humanitních věd gender neuvědli ani jednou jako kritérium diverzity). Téma ale při hodnocení přítomné je. Někteří hodnotitelé muži hodnotí projekty uchazeček jako nezajímavé. Jiné hodnotící panely se snaží reflektovat, zda se v jejich rozhodování neobjevují vzorce. Jiní uvádějí mužský styl sebeprezentace, který je přesvědčivější než ženský. V jiných případech jsou naopak ženy považovány za příliš agresivní, což jim opět ubírá body. Výpovědi hodnotitelů tak potvrzují další výzkumy, kde chování žen v akademii je téměř vždy problematické: buď nejsou dostatečně průrazné a ostré, volí si bezpečná témata a nezdají se potom dostatečně ochotné riskovat, nebo jsou považovány za příliš agresivní, příliš se snaží se prosadit. V každém případě jsou to ženy, které ztrácejí body. Nepřímo gender funguje i z hlediska volby metodologie: ženy častěji než muži předkládají projekty vycházející z kvalitativní tradice v konstruktivistickém epistemologickém stylu. Pokud tyto faktory vezmeme dohromady, říká Lamont, „kumulativní výhoda“ pracuje ve prospěch mužů (s. 224).

Michèle Lamont sama je uznávanou profesorkou na Harvardské univerzitě, což je status, který bezpochyby přispěl k tomu, že přístup do svého výzkumného pole byla vůbec schopná získat. Přesto, že Lamont v poli strávila dva roky, s některými hodnotiteli provedla i dva rozhovory, kniha klouže po povrchu. Lamont popisuje jednotlivé aspekty recenzního řízení, uvádí nedostatky a vlivy. Nijak tuto situaci nehodnotí, ani neanalyzuje. Nejistíme, zda některé vlivy hrají důležitější roli než jiné nebo zda mohou mít systematický dopad na určitý typ projektů. Recenzní řízení v multidisciplinárních hodnotících panelech podle Lamont vede k tomu, že specifika hodnocení v jednotlivých oborech jsou obroušena a panel dochází ke konsenzu. V knize ale spíše nalezneme výpovědi o extrakognitivních vlivech (např. tematická správnost, strategické hlasování atd.), nenajdeme ale příliš informací o tom, jak jsou uhlazovány hrany kognitivních rozepří – těch, které vystupují právě v souvislosti s různými epistemickými styly dominantními v konkrétní disciplíně. Celkové vyznění knihy je rozpačité. V celé knize Lamont ukazuje, jak nedokonalý – z mnoha úhlů pohledu – systém recenzního řízení je. Nicméně na různých místech knihy opakuje, že přes veškerá omezení, nedostatky, nejednoznačnosti, vliv osobních preferencí a chaotičnost recenzního řízení funguje. Názor Lamont na organizaci recenzního řízení a jeho nedostatky úplně chybí. Například z hlediska vlivu genderu na hodnocení nabízí anekdotické výpovědi panelistů vedle již proběhlých výzkumů týkajících se různých aspektů genderové diskriminace v akademii. Tuto sekci (s. 221–224) uzavírá větou: „Komparativní studie mladých mužů a žen, akademických hvězd, by potenciálně mohl odhalit kontrastující vzorce v tom, jakou roli hrají mentoři, předávání privilegií a výhody vyplývající z toho, zda má člověk partnerku v domácnosti nebo další neformální zdroje.“ Prakticky se tak vůbec nevyjadřuje k tématu knihy, totiž k čemu z hlediska genderové rovnosti dochází, když se zavrou dveře za hodnotícími panely. Z hlediska rasové a etnické rovnosti je situace ještě tristnější,

---

ve vztahu k genderovým strukturám a kulturním rozdílům v evropském prostoru. Koncept občanství je analyticky rozčleněn do šesti dimenzí (politická dimenze občanství; sociální dimenze občanství; ekonomická dimenze občanství; etnická dimenze občanství a náboženská příslušnost ve vztahu k občanství; tělesná dimenze občanství a intimní dimenze občanství).

Osu programu konference v Birbecku tvořily plenární přednášky. První den zahájila Katherine Gibson, která dlouhá léta spolupracovala s Julií Graham (společně publikovaly pod jménem J. K. Gibson-Graham). Gibson přednesla přednášku A feminist project of belonging for the Anthropocene. Její příspěvek vycházel ze spojení kritiky kapitalismu jako totalitního modu myšlení a důsledků ekologické krize. Gibson směřuje k novému modu uvažování a rozhodování na základě chápání „sounáležitosti“ s určitou komunitou. Své teoretické závěry podložila několika projekty komunitního ekonomického fungování v USA, např. projektem lokální měny či družstevní výrobou jako alternativou k soukromému vlastnictví. Na jejich základě chtěla zejména ukázat možnosti praktické realizace konceptu komunitně-etického uvažování založeného na vnímání příslušnosti a spoluzodpovědnosti za místo, ve kterém žijeme.

Další přednášející, Anna Yeatman, vystoupila s příspěvkem Feminism, freedom and female embodiment. Yeatman se věnovala teorii Iris M. Young, jejíž prostřednictvím se vyrovnala s dynamikou individualizace. Yeatman poukázala na pozitivní aspekty individualizace pro rozvoj jedince i společenských vztahů, tento koncept ale odlišila od liberální definice individuální svobody založené na redukcionistické ontologii. Následující den jsme měli možnost vyslechnout příspěvek Daviny Cooper s názvem Touching like a state: forging new worlds through equality governance. Cooper hovořila o vztahu feminismu ke státu v otázce rovnosti. Její paralela fyzického dotýkání se, kterou využila jako metaforu vztahu státu a znevýhodněných aktérů, přináší zajímavé přenesení oblasti veřejněpolitické sféry do oblasti intimního občanství.

což je možná dáno nízkým zastoupením lidí jiné než bílé barvy pleti v hodnotících panelech.

Michèle Lamont je součástí, velice úspěšnou součástí systému, který studuje. Těžko předpokládat, že by výsledkem její práce bylo, že by systém recenzního řízení měl být zrušen. Sama říká, že osoby, které v systému neuspějí, mohou mít na recenzní řízení názor jiný. Je tedy recenzní řízení víc než sebenaplňujícím se proroctvím, kde osoby, které systémem prošly a uspěly v něm, tento systém pomáhají udržovat, a přesto že jsou si vědomy nedostatků svých i ostatních hodnotitelů, jsou schopny si udržovat představu o elementární spravedlnosti recenzního řízení? Lamont to ve své knize tvrdí, bohužel její psaní neukazuje, jak se to děje nebo jak hodnotitelé takovou spravedlnost systému spoluvytvářejí.

A ještě poznámka na závěr: přesto, že v kapitole šesté je minimum dat, která by se týkala toho, jak se uvažování o di-

verzitě projevuje v samotném recenzním řízení, Lamont kapitolu uzavírá větou: „Jako excellence se diverzita, zdá se, stala morálním imperativem systému – dalším projevem toho, co je v americkém akademickém prostředí svatého.“ (s. 238) Celkově je tak velice obtížné se ubránit dojmu, že spíše než analýzu toho, jak fungují multidisciplinární hodnotící panely v USA, jde Lamont o obhajobu americké akademie a ustavení její nadřazenosti nad evropskou. Potom by také již nepůsobila tak zvláště kapitola sedmá s podkapitolou „Export evaluačního modelu USA do zahraničí“ (s. 243–248).

Poznámky

1 Rozhovor Michèle Lamont s National Science Foundation je dostupný na: <http://www.nsf.gov/news/news_videos.jsp?cntn_id=114497&media_id=64862&org=OLPA>.

ZA PLNOHODNOTNÉ OBČANSTVÍ ŽEN / EMA HŘEŠANOVÁ

HAŠKOVÁ, H., UHDE, Z. (EDS.). 2009. *WOMEN AND SOCIAL CITIZENSHIP*

IN CZECH SOCIETY: CONTINUITY AND CHANGE. PRAHA: SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV.

Konečně. Chce se mi konstatovat hned úvodem. Konečně je zde souhrnná studie, která analyzuje současný institucionální rámec obklopující oblast péče o děti v historickém rámci. Konečně je zde kniha, která umožňuje hlubší teoretické i praktické rozpracování genderové rovnosti v termínech občanských práv a zároveň bere v potaz specifika post-socialistické středoevropské země, jakou Česká republika je.

Předkládaná kniha spadá především do oblasti genderových studií, konkrétně do studia genderových vztahů na trhu práce, výzkumu genderové rovnosti a péče apod. Stejně tak ale obohacuje i sociologii rodiny a intimity. Svým zaměřením však osloví i politology a další sociální vědce věnující se oblasti studií občanství (*citizenship studies*). Právě

výzkum nových forem občanství, související s radikální proměnou vztahu mezi soukromou a veřejnou sférou v soudobých společnostech, patří k atraktivním tématům, jimž se dnes sociální vědci s gustem věnují stále více. Kniha tak reflektuje současné mezinárodní výzkumné trendy.

Na různé dimenze občanství se soustředí i výzkumný projekt „FEMCIT: Gendered citizenship on multicultural Europe: The Impact of the contemporary women's movement“, v jehož rámci tato kniha vznikla. Kniha je výsledkem první části projektu, jež tematizuje oblast institucionální. Sjednocujícím konceptem je zde *sociální občanství*, jímž autorky odkazují na oblast péče a participaci v ní. Proměnu této dimenze a související témata autorky studují v historick-

---

Velkou pozornost vyvolala přednáška Sary Ahmed, která ve svém příspěvku *The good citizen* rozkryla nejrůznější diskursivní praktiky ovlivňování vůle ve vztahu k takzvané poslušnosti či naopak svéhlavosti (*willfulness*). Analýzou jazykových spojení slova „vůle“ (*will*) ukazovala, jak vůle našich bližních, vůle společnosti, norem, sousedů atd. determinuje naši vlastní vůli. Prostřednictvím studia narativních příběhů o vůli a o získávání toho, co chci, proti vůlím, které nás obklopují, ukazuje konstrukci štěstí na základě tzv. podmíněné vůle (*conditional will*). Podle Ahmed nelze dosáhnout osobního štěstí, pokud jsem v konfliktu s touto podmíněnou vůlí v mém okolí. Zároveň ale ze stejného důvodu nelze ignorovat vůli svého vlastního těla, což je vlastně příčinou toho, proč se GLBT lidé (*queers*) cítí být v permanentním konfliktu. Ahmed zavádí termín svéhlavosti jako vyjádření určitého postavení se vůlím nejen v rovině osobní nebo vzhledem k vůli nejbližšího okolí, ale i v rovině politického stylu. Zde si klade otázku: Kdo všechno vlastně stojí ZA naší vůlí a jejím utvářením a jaké jsou možnosti pro změnu? Tím v závěru svého strhujícího příspěvku naznačila cestu k tomu, co nazývá šťastnou rozmanitostí (*happy diversity*) ve společnosti.

Další den na konferenci vystoupila Rebecca Gomperts, která se ve svém příspěvku *Women can do it themselves* věnovala možnostem ženského aktivismu v oblasti medicíny, zejména ve vztahu k potratu. Ona sama je aktivní ve skupině *Women in Waves*, která provozuje mobilní potratovou kliniku na lodi. Poslední plenární přednáška patřila Krassimíře Daskalove, která se věnovala východoevropskému kontextu. Svoji přednášku nazvala *Contradictio in termini? Some reflections on Eastern European feminism(s)*, věnovala se v ní popisu historického vývoje feminismu v období socialismu a charakteru vztahu žen k reálně socialistickému státu. Poslední den konference jsme měli možnost vyslechnout příspěvky Glorii Wekker *Interrogating sexual citizenship* a Margrit Shildrick *Sexual citizenship, governance and disability*. Závěrečné diskuse u kulatého stolu se zúčastnily Antke Engel, Gail Lewis, Lynne Segal a Birte Siim.

ké perspektivě. Zaměřují se na období od konce druhé světové války do současnosti. Konkrétně se věnují oblasti péče o děti, která zaujímá privilegovanou pozici ve feministických debatách, v agendě ženských hnutí i u obyčejných žen.

Autorky se spolu se svými zahraničními spolupracovníci otevřeně hlásí k emancipačnímu projektu, jehož cílem je nastolit genderovou rovnost v oblasti občanských práv napříč Evropou a jejími různými etniky. V úsilí autorů lze spatřovat i snahu o vyvrácení některých – nejen ve vědě – obvyklých stereotypů, skrze které se na komunistické období v československé historii nahlíží monoliticky, bez dostatečné reflexe sociálních změn, k nimž nejen v oblasti péče o děti došlo. Ostatně předkládaná detailní analýza, založená na studiu nejrůznějších historických dokumentů a materiálů i jisté formě „metaanalýzy“ komunistických sociálněvědních studií, vyvrací mylné vnímání současného a minulého politického režimu jako protikladných a jednotných entit.

Knihu tvoří šest různých kapitol. Ty se věnují oblastem, jež jsou důležité z hlediska sociálního občanství a jeho plného naplnění v České republice. První tři kapitoly jsou spolu úzce tematicky provázány a nějakým způsobem se vždy dotýkají péče o děti. Zbývající tři kapitoly se již věnují specifickým oblastem, které z hlediska sociálního občanství konstituují v českém kontextu potenciálně problematické dimenze.

První kapitola vlastně vymezuje teoretický i tematický rámec celé knihy. Nabízí kritickou analýzu konceptu občanství a jeho revizi ve vztahu k oblasti péče o děti. Především však upozorňuje na existující překážky, které lidem v České republice brání dosahovat plného sociálního občanství, zejména jde-li o poskytování péče o děti. Autorky ukazují, jak přes proklamovanou „rovnost pohlaví“ byla péče za komunistického režimu považována za ryze ženskou záležitost. A co teprve po něm, kdy došlo k oprášení tradičních genderových vztahů a konzervativních přístupů k rodině!

Je zřejmé, že nedostatky stávajícího systému v oblasti péče o děti dopadají především na ženy. Jak autorky Uhe a Hašková upozorňují, současný systém rodičovských příspěvků a jejich výše dále přispívá k reprodukci péče o děti jako ženské záležitosti. Muže k větší účasti na výchově a péči o své potomky rozhodně nijak nemotivuje. Jak autorky dále konstatují, dominantní strategie státu v oblasti sociální rodinné politiky představovaly po roce 1989 především privatizace péče a individualizace zodpovědnosti za péči o děti. Rodiny si v péči o své děti měly zkrátka pomoci samy. S náhradou za státní zařízení pro děti má přijít trh, říkali zastánci neoliberálních přístupů ve vládní politice.

Druhá kapitola se zaměřuje na dvě hlavní témata související s trhem práce. Nejprve se autorky Křížková a Vohlídalová věnují pozici žen na trhu práce a dále kombinaci pracovního a rodinného života. Jak je dobře známo, vysoká participace žen na trhu práce byla prosazována seshora ideologicky jako známka větší „emancipace“ žen ve srovnání se Západem. Vysoká účast žen na trhu práce byla ale zapotřebí nejen kvůli ekonomickému přežití jednotlivých rodin vzhledem k tehdejší nízkým mzdám, ale i na úrovni národní, jak autorky poznamenávají. Avšak vnímání práce u žen samotných se během čtyřiceti let komunistické nadvlády významně proměnilo. Zatímco v 50. i 60. letech bylo zaměstnání pro mnoho žen spíše pouhou povinností, jež měla ve srovnání s protežovaným těžkým průmyslem podřadný status, v 70. a 80. letech se práce stala sférou, v níž ženy začaly spatřovat i zdroj možné seberealizace. Podle autorů hrálo v tomto klíčovém zlomu roli vzdělání žen, jež se oproti poválečnému období v této době zvyšovalo. Nicméně ani to nepřispělo k podstatnějšímu snížení rozdílu v plattech mužů a žen, jenž během celého období komunistické vlády existoval.

Byl to právě značný ideologický tlak komunistického režimu na vysokou zaměstnanost žen, který však po sametové revoluci vyvolával opačné tendence. Devadesátá léta se nes-

---

Plenární přednášky střídalo odpoledne devět paralelních sekcí, což bylo možná až příliš vzhledem k počtu účastníků/nic konference. Tematické zaměření sekcí bylo velmi široké a pohybovalo se od konceptualizace identity a subjektivity a práva sexuálních a kulturních menšin, reprodukční práva, přes rozbor vztahů spolupatříčnosti (belonging) a odlišnosti, vztahu nacionalismu a náboženství, po politickou participaci, vzdělání a praxi rodičovství. Diskuse během doprovodného programu a přestávky však vynahradily někdy velmi malý počet posluchačů na jednotlivých sekcích. Velký dík patří organizátorkám konference za příjemné prostředí, dobré zázemí a po všech stránkách kvalitní průběh konference.

KONFERENCE BEYOND THE LEAKY PIPELINE: FUTURE CHALLENGES FOR RESEARCH ON GENDER AND SCIENCE / Marcela Linková, Hana Tenglerová

Ve dnech 19. a 20. října 2010 se v Bruselu konala konference Beyond the Leaky Pipeline: Challenges for Research on Gender and Science, která byla uspořádána v souvislosti s ukončením projektu „Meta-analysis of gender and science research“ financovaného 7. rámcovým programem. Cílem projektu bylo shromáždit a analyzovat výzkumy, které se zabývaly genderovou rovností ve vědě v EU a přidružených zemích mezi roky 1980 a 2008.

Konferenci zahájil ředitel Institutu pro rovnost žen a mužů Michel Pasteel a zástupkyně Evropské komise Carmen Mena, která informovala auditorium o tom, že výsledky projektu Meta-analysis budou využity při tvorbě budoucích výzev 7. a 8. rámcového programu. Uvedla, že se v současné době otevřel prostor pro řešení tématu genderové rovnosti v rámci Rady konkurenc-

la ve znamení návratu k tradičním genderovým rolím a „diskreditace idey ženské emancipace“ v tomto ohledu sehrála významnou roli, tvrdí autorky (s. 50). Ovšem předkládaná analýza naznačuje, že k takové diskreditaci došlo především kvůli rétorickému zneužití této idey (snad se dokonce hodí říci „znásilnění“), neboť k její praktické realizaci nikdy nedošlo. Stát sice proklamoval ideu ženské rovnosti, nicméně dál razil politiku, která nevybočovala ze zajetých genderových kolejí. Slibované veřejné služby, jež měly emancipovat domácnost a osvobodit ženy od dvojího břemene zaměstnání a péče o děti, nikdy nebyly zcela zpřístupněny. Místo větší podpory mužů na výchově dětí i provozu domácnosti stát přikročil k prodloužení mateřské dovolené.

Stejně pokrytecký je však i současný stát se svou vládní politikou, která se sice hlásí k prosazování genderové rovnosti, avšak ve skutečnosti dělá pro její praktické prosazení ještě méně než režim komunistický. To autorky dobře ukazují především v poslední sekci kapitoly, v níž upozorňují například na to, že v ČR dnes v podstatě neexistují žádná státem podporovaná zařízení pro děti do tří let, která by ženám umožnila skloubit práci s péčí o děti a uspokojit tak jejich ekonomické i sociální potřeby. Přestože dominantní diskurs vytváří dojem, že tu jde především o ženy, které si musí vybrat rodinu, anebo práci, autorky argumentují, že ženy v zásadě takové volby nemají. Výsledkem je, že Česká republika je zemí s nejvyšším negativním dopadem mateřství na zaměstnanost žen mezi všemi 27 zeměmi Evropské unie.

Navazující třetí kapitola představuje hlubší analýzu tří hlavních dimenzí péče o děti: 1. mateřské, respektive rodičovské dovolené, 2. sociálních dávek a přídávků a 3. zařízení pro děti. To jsou i klíčová témata politiky Evropské komise v oblasti dosahování genderové rovnosti. Autorky Hašková, Maříková a Uhde v této kapitole představují, jak se dominantní diskurs obklopující péči o děti, zejména zařízení péče, v průběhu komunistického období proměnil. V 50. letech byl význam jeslí a mateřských školek vyzdvihován pře-

devším kvůli „emancipaci žen“ prostřednictvím zaměstnání. Aby ženy mohly pracovat, musí být jejich děti zdravé. Autorky ukazují, jak takové uvažování v podstatě špelo k medikalizaci péče o děti, jež se stalo doménou dětských sester a pediatrů, zejména u těch nejmladších dětí. Postupně však došlo k přesunu důrazu. Adekvátní pozice žen byla redefinována a navrácena do sféry rodiny. Co je zajímavé, k definitivnímu obratu od „žen“ směrem k „dětem“ došlo v 70. letech, kdy střední školy začínalo poprvé opouštět více žen než mužů (s. 100).

Autorky zároveň ukazují, jak byla situace v 90. letech pevně zakořeněna v komunistické minulosti. K institucionalizaci a legitimizaci mateřské dovolené v délce tří let, k níž došlo již v 80. letech, se přidávala další opatření sociální a rodinné politiky. Ta obecně sledovala tradiční genderové vztahy a konzervativní rodinné hodnoty. Zároveň výrazně klesal počet mateřských školek a hlavně jeslí, což dále posilovalo feminizaci péče o děti. Autorky v tomto ohledu konstatují, že Česká republika pravděpodobně nesplní barcelonská kritéria, podle nichž by alespoň pro 33 % dětí mladších tří let a pro 90 % ve věku tří až šesti let měla existovat vhodná zařízení (s. 110). Místo snahy splnit sliby, které se česká vláda zavázala plnit, však v praxi dále posiluje feminizaci péče. A nový systém rodičovských přídávků, jehož kritiku autorky v textu nabízejí, tuto tendenci posiluje ještě dále.

Škrty státních výdajů na sociální stát nejvíce dopadají na rodiny s malými příjmy a zejména na rodiny vedené pouze jedním rodičem, které patří mezi skupiny nejvíce ohrožené chudobou (s. 105). Tématu rodin osamělých rodičů se věnuje kapitola čtvrtá Radky Dudové. Ta vyzdvihuje několik zásadních a zajímavých skutečností. Především autorka kapitoly Dudová zdůrazňuje, že rodiny vedené osamělým rodičem zde existovaly vždycky, avšak až přibližně od poloviny 80. let nevznikaly převážně kvůli úmrtí jednoho z nich. Jedním způsobem vzniku takové rodiny byl porod u ženy,

---

eschopnosti. Marina Caprile, koordinátorka projektu *Meta-analysis of gender and science research*, představila projekt a jeho zaměření.

Henry Etzkowitz ve své přednášce „*Gender Dynamics in Science and Technology: the ‘Vanish Box’ Phenomenon*“ hovořil o nutnosti posunu od metafory „dřavého potrubí“ k metafoře „kouzelné skříň“ (*magic box*). Zatímco metafora dřavého potrubí poukazuje na mizení žen v rámci akademické dráhy, kde nachází uplatnění jen malé procento držitelek doktorátu, umožňuje koncept kouzelné skříňe podle jeho názoru analyzovat to, kam ženy vlastně mizí. Tento posun je však poměrně problematický, neboť vytváří zdání, že neprostopustnost akademické dráhy a nízké zastoupení žen např. mezi profesory není problém: ženy se prostě objeví v jiných než výzkumných profesích. Přestože takové profesní uplatnění může být vhodnou alternativou pro určitý počet výzkumnice a výzkumníků, je stále důležité trvat na dodržování rovnosti v kariérním postupu v rámci akademické dráhy a upozorňovat na to, že v praxi k tomu nedochází.

Poslední plenární řečnicí byla Kimberley Shauman z University of California, Davis, která hovořila o budoucích výzvách pro výzkum v oblasti genderu a vědy. V rámci plenární sekce nebyly vůbec probírány otázky lokace a moci z hlediska nadřazenosti západních vědeckých institucí z hlediska produkce znalosti. Na konferenci byla jedna ze sekcí dedikovaná ženám z neevropských zemí! Tyto příspěvky přitom mohly být stejně dobře integrovány do jiných sekcí, které byly zaměřeny tematicky.

Po plenární sekci následovaly paralelní sekce. V sekci 2 – Platy a financování – vystoupila Sile Dorchai, která prezentovala nejprve výsledky analýzy platů na základě *European Structure of Earnings* z roku 2006. Christine Doucet analyzovala genderovou platovou mezeru (gender pay gap) na jedné kanadské univerzitě v důsledku tržních příplatků nebo příplatků za vedení (market nebo chair suple-

jež nebyla provádána. V tomto ohledu je zajímavý i postřeh autorky (s. 139), podle něhož vysokou míru mimomanželské porodnosti vykazovalo na českém území tradičně německé obyvatelstvo. Proto můžeme ve statistikách na počátku 50. let zaznamenat oproti předchozím dekádám jistý pokles mimomanželské porodnosti. Druhým významným důvodem vzniku tohoto typu rodin byl rozvod rodičů. Vysoká rozvodovost má v českém kontextu dlouhou „historii“ a táhne se až do 50. let, kdy byl proces zjednodušen. Tehdy však byl sociální vědci interpretován spíše v pozitivním smyslu jako akt, který umožňoval opravdové osvobození jedince od („buržoazního“) sňatku, nejspíš uzavřeného kvůli majetku. Brzy převážil strážlivější pohled.

Klíčový význam této kapitoly tkví v tom, že ukazuje, jak svízelná situace současných osamělých matek dnes je. Od 50. let lze bez nadsázky hovořit o nejmarkantnějším zhoršení. Jak podotýká autorka, od 90. let mají osamělé matky stále větší problém se uživit, k tomu musí řešit nedostatek jeslí a školek, nárůst cen a nákladů. Ekonomické znevýhodnění dále umocňuje marginalizace osamělých matek na trhu práce, kde je jejich mateřství vnímáno jako silný handicap. Podpora sociálního státu přitom stále markantněji slábne. Oproti očekávání tyto rodiny dnes nemají žádné zvláštní sociální a finanční výhody (s. 158). Mnohé rodiny se tak doslova potácejí na prahu chudoby a osamělé matky na hranici vyčerpání. Jak však autorka podotýká, není v sebemenší moci těchto žen, aby bojovaly za zlepšení své situace politickou cestou. Přitom zde není žádná občanská iniciativa či organizace, která by upozorňovala na jejich svízelnou situaci, hájila jejich zájmy a prosazovala změny v systému státní finanční podpory.

Kniha zabývající se otázkou občanství nemůže opomínout etnické menšiny, které často musí překonávat největší překážky při jeho uplatňování. Té největší v České republice, již jsou Romové, se věnuje Kateřina Pulkrábková v páté kapitole. Autorka v ní ukazuje, jak se během komunistické-

ho režimu i po něm proměňoval přístup českého (respektive československého) státu k této etnické skupině, a stejně tak, jak byl touto politikou ovlivňován i samotný přístup Romů ke státním institucím. Hlavní problém v přístupu komunistického režimu k Romům spočíval v tom, že je nepojímal jako odlišnou etnickou či národní skupinu, ale její kulturní a sociální odlišnosti vykládal jako znaky „sociální nepřizpůsobivosti“. Není překvapivé, že právě za těmito restrikcemi, jež měly dotyčné napravit, stojí silná nedůvěra Romů ke státním institucím.

Autorka se také věnuje situaci Romů na trhu práce a podává důkazy o tom, jak zhoršení jejich životních podmínek vrhá mnoho z nich do bludného kruhu sociálního vyloučení. Dá se říci, že to je antitezí plnohodnotného sociálního občanství, neboť vede spíše k utužení nezájmu o dění v občanské společnosti než k participaci v ní. Ne všichni Romové jsou však apatičtí, upozorňuje autorka. Existují zde určité skupiny, které se snaží situaci zvrátit. Nově se občanské aktivity chápou i mladé romské ženy. A mají na co navazovat. V této souvislosti není bez zajímavosti, že první romské občanské sdružení vzniklo již v 60. letech, avšak v období normalizace bylo spolu s jinými organizacemi zakázáno (s. 181).

Poslední, šestá kapitola Yany Leontiyevy a Michaely Vojtkové se věnuje cizincům a jejich pozici v českém sociálním systému. Autorky se soustředí především na integraci cizinců do několika klíčových institucí, jež určují jejich socioekonomický status, životní příležitosti i možnosti uspokojení základních potřeb, a svou analýzu dokreslují i na příkladech ze života. Historické ohlédnutí do komunistického období, kdy byli migranti v podstatě segregováni od české populace do ghett, v nichž podléhali důkladné kontrole československého státu, přináší také zajímavé porovnání se současným stavem. „Neviditelnost“ migrantů v dobách komunistického režimu kontrastuje s počtem cizinců, které lidé potkávají na ulicích dnes. Co se týče jejich počtu, mnoho lidí může mít v součas-

---

ment). Zjistila, že v základní mzdě neexistují genderové rozdíly a že zastoupení žen na katedrách či fakultách neovlivňuje mzdové rozdíly mezi pohlavími. Za druhé, že šance žen získat příplatek na katedrách či fakultách, kde je jejich zastoupení vyšší, je nižší. A za třetí, pokud již žena příplatek získá, v jeho hodnotě ve srovnání s mužskými kolegy není rozdíl. Pro udělení příplatků nejsou žádná jasná pravidla, lidé často nevědí, že je možné příplatek získat, a tudíž jde o oblast, kde je velká míra netransparentnosti a možnosti osobního ovlivňování.

Birgit Erbe se ve svém příspěvku věnovala genderovému rozpočtování (gender budgeting) na základě předpokladu, že orientace na výkon obsažená v novém veřejném managementu (New Public Management) je dobrým počátečním bodem pro genderové rozpočtování, neboť je nutné se dohodnout na cílech a výkonu; k alokaci prostředků dochází na základě výkonu, zavádí se obchodní výkaznické systémy a dochází k monitoringu a kontrole. V rámci diskuse k tomuto příspěvku zaznělo, že od roku 2013 bude v Rakousku platit ústavní povinnost vykonávat genderové rozpočtování v orgánech veřejné správy.¹

Třetí sekce – Stereotypy a identity – nabídla celkem pět příspěvků. Jako první vystoupila předsedající dr. Flavia Zucco a představila výstupy stejnojmenné části analýzy *Meta-analysis of gender and science research*. Dosavadní výzkum se podle ní zabýval především otázkami vrozených schopností a dovedností dívek a chlapců, které mají vysvětlovat rozdílné výsledky především v matematice a přírodních vědách. I když tyto práce zdůrazňují psychosociální a sociokulturní faktory, které ovlivňují výsledný výkon, přesto mají tendenci snižovat schopnosti žen a tvrdí, že jsou zde biologicky determinované rozdíly ve schopnostech žen a mužů. Přitom samotná data ukazují, že takové závěry nemají žádné opodstatnění, a studie tak slouží spíše tradiční ideologii biologického determinismu. Rozdíly ve skupinách žen a mužů jsou totiž větší než rozdíly mezi pohlavími a nejsou s to vysvětlit různé dráhy žen a mužů v SET oborech (přírodní vědy, inženýrství a technické vědy). Je třeba sledovat také sociální determinanty a rozhodování jednotlivců, stejně

né době pocit, že Česká republika začíná rapidně dohánět západní Evropu. Uvedené údaje však dosvědčují, že podíl cizinců v ČR je ve srovnání se Západem stále zhruba poloviční. Zajímavé je však srovnání s ostatními zeměmi střední Evropy. Z něho totiž vyplývá, že podíl cizinců v České republice je nejméně dvakrát tak velký jako v další zemi s největším podílem cizinců ve střední Evropě, kterou je Maďarsko.

Jako socioložka, do jejíhož výzkumného zorného úhlu patří i otázka občanství a péče, považuji předkládanou knihu za významný příspěvek k současnému bádání v této oblasti. Neznám jinou knihu zaměřující se na český kontext, která by takto přehledně mapovala a analyzovala současný i historický institucionální kontext obklopující poskytování péče (a především péče o děti). Kniha nám umožňuje vidět nejen odlišnosti mezi současností a komunistickou minulostí, ale především ukazuje na kontinuitu a podobnosti mezi oběma obdobími. Reviduje také mnohé mylné předpoklady, které panují o sociálních státech obou politických a ekonomických režimů. Tato studie tak vychází vstříc nejen domácím vědcům, které zajímá proměna institucionálního kontextu péče a téma občanství, ale odpovídá i na mezinárodní snahy, jež usilují o zmapování různých institucionálních kontextů péče napříč Evropou. A nejde jen o vědce sdružené v projektu FEMCIT (viz současné akce COST).

Za výjimečně zajímavou a potřebnou považují osobně jména kapitoly třetí, neboť ta nabízí kritický pohled na současné uspořádání péče s odkazem na situaci v minulém politickém režimu. Kapitola pátá podle mého názoru vzbudí další diskuse, přičemž v ní nacházím nejméně dva body, které je mohou vyvolat. Ten první se váže k odkazu romistiky, etnologie a etnografie a jejich příspěvku do balíku vědění o genderových vztazích v dnešních romských rodinách a komunitách, jímž české sociální vědy dnes disponují. V této souvislosti se diskuse pravděpodobně dotkne i termínu „ethno-methodological studies“, který autorka pro popis těchto tří vědeckých disciplín zvolila a který působí nejasně (s. 173). Druhý bod představuje příčinný vztah mezi socioekonomickým statutem romských rodin a jejich porodností (s. 191).

Nejen kapitola o romské minoritě, ale celá kniha vyzdvihuje jednu zásadní okolnost, která by měla angažovanou akademickou obec značně rmoutit. Ukazuje totiž, že ženy, jež jsou v České republice marginalizovány nejvíce, ať již jde o osamělé matky či romské ženy, nemají ve veřejném a politickém prostoru skutečné zastání. Tato kniha zviditelňuje překážky, kterým musí tyto ženy čelit. A tím podle mého soudu jednoznačně vyzývá k jejich odstranění, jež se musí stát důležitým bodem v agendě české ženské lobby.

AMBIVALENTNÍ MNOHOTVÁRNOST GENDEROVÉ ROVNOSTI /

MARTINA KAMPICHLER

VERLOO, M. (ED.). 2007. *MULTIPLE MEANINGS OF GENDER EQUALITY.*

A CRITICAL FRAME ANALYSIS OF GENDER POLICIES IN EUROPE. BUDAPEST, NEW YORK: CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY PRESS.

Sborník *Multiple Meanings of Gender Equality* vznikl v rámci projektu „MAGEEQ: Policy frames and implementation problems: the case of gender mainstreaming“, který byl

v letech 2003–2005 financován Evropskou unií (EU) v rámci Pátého rámcového programu Evropské komise. Prezentuje výsledky tohoto mezinárodního projektu, do kterého byly

jako metodologie výzkumů, jejichž pomocí se k takovým výsledkům dochází. Navíc, i když jsou kognitivní schopnosti předpokladem úspěšné kariéry, nejsou vším. Další významný tematický okruh dosavadního bádání v této oblasti se zaměřil na stereotypy a jejich vliv na individuuum během socializace. Snižování výkonu žen/dívek, nižší míra podpory ze strany rodičů a vyučujících vede ke sníženému sebehodnocení a motivaci. Navíc je věda líčena jako oblast, která vykazuje a vyžaduje typicky stereotypní maskulinní vlastnosti, to vše pak ovlivňuje výběr kariérních drah dívek a mužů. Zucco své vystoupení uzavřela s tím, že většina dosud provedených výzkumů se zaměřuje převážně na ženy, zatímco muže nechává stranou, výzkumy schopností dívek a chlapců byly dosud doménou psychologie a angloamerických zemí, je proto čas, aby se na toto téma zaměřily i další vědní disciplíny a byly do něj zahrnuty i další země. Je také třeba podpořit kritický výzkum metodologií projektů.

Aiste Uroniene ve svém příspěvku „Teenagers Images of the Female Scientist in Technological and Physical Science“ představila kvantitativní studii provedenou na populaci litevských 16letých až 17letých dětí. Respondenti/ky byli/y požádáni/y, aby napsali/y, jak si představují vědce a vědkyni. Celkem se objevily čtyři typy zobrazování vědkyň: 1. atraktivní a kompetentní, 2. neatraktivní, 3. sexuálně vyzývavá vědkyně a 4. neutrálně působící vědkyně. Chlapci přitom měli podstatně silnější tendenci vnímat vědkyně stereotypně, zatímco dívky je vnímaly neutrálně nebo až v pozitivním smyslu idealizovaně.

Inge Bleijenberg představila výzkum zaměřený na představy o ideálním vědeckém pracovníkovi a vědecké pracovníci mezi šesti nizozemskými děkany z oblasti tzv. tvrdých i měkkých věd. Autorky studie zjistily, že v obou skupinách dochází k tomu, že jsou ženy konstruovány jako jiné („othering“ women) a odlišné od normy. Mezi univerzitami jsou shodné názory na ideálního pracovníka, co se týče vědy jako všudypřítomného poslání, které vyžaduje plnou pozornost člověka. Paradoxně mají představy o ideálním akademiko-

zapojeny vědkyně ze šesti členských států EU – Maďarska, Nizozemí, Rakouska, Řecka, Slovinska a Španělska. Hlavním cílem projektu byla analýza debat o politikách genderové rovnosti jak na úrovni EU, tak v rámci vybraných členských států. Výsledky projektu jsou obsahem čtyř hlavních částí recenzovaného sborníku

První část se zabývá teoretickými a metodologickými základy a evropským kontextem studie. V první kapitole prezentují autorky Mieke Verloo a Emanuela Lombardo kritickou analýzu rámců (Critical Frame Analysis) jakožto analytický přístup, který vznikl v rámci projektu. Spojuje poznatky z teorií sociálních hnutí s prvky genderových a politických teorií. Hlavním cílem tohoto přístupu je zkoumat, jak jsou politické problémy (policy problems) různými způsoby definovány a popisovány v parlamentních debatách, projevech a v materiálech NNO. Analýza se soustředí na desetiletí po 4. světové konferenci OSN o ženách v Pekingu (tj. období 1995–2005). Vychází z předpokladu, že formulace politických problémů není pouhým popisem skutečnosti, ale tvoří součást procesů, které konstruují význam a smysl reality. Nabízí zajímavé možnosti zkoumat a srovnávat politiky genderové rovnosti nejen mezi jednotlivými státy, ale také mezi úrovní EU a úrovní členských států (s. 31–40). Verloo a Lombardo prezentují tento přístup v kontextu tří politických a teoretických diskusí spojených s tématem genderové rovnosti: gender a jiné nerovnosti, definice politického v souvislosti s dichotomií veřejné/soukromé sféry a otázka, kdo má hlas v procesu tvoření politik genderové rovnosti (s. 24–31).

V rámci druhé kapitoly pak Emanuela Lombardo a Petra Meier zkoumají z hlediska kritické analýzy rámců vývoj podpory genderové rovnosti ze strany EU. Zároveň tato kapitola představuje zázemí pro následující kapitoly s případovými studiemi.

Tyto kapitoly, které představují výsledky z lokálních kontextů, se dělí do dvou částí. Kapitoly 3 až 5 prezentují komparace výsledků ze všech zapojených států a z kontextu EU vzhledem ke třem tematickým oblastem – genderové nerov-

nosti v politice, rodinné politice, domácímu násilí. Vyznačují se velmi podobnou strukturou: Nabízejí krátký úvod do dané tematiky, poté prezentují hlavní a alternativní rámce, které se vyskytují v debatách jak v lokálních kontextech, tak na úrovni EU, a aktéry, kteří je vyjadřují. Následuje rozbor identifikovaných rámců z hlediska témat, která jsou v těchto rámcích vynechána, jejich případných vnitřních rozporů a tematizace dalších nerovností (mimo genderových). Kapitoly končí srovnáním zapojených kontextů; ve svých závěrech tyto tři kapitoly nabízejí nejen zajímavé náhledy na politické priority v popsáných tematických okruzích, ale také přehled, do jaké míry jsou feministicky motivované rámce a způsoby definice problémů (které např. podporují různé NNO) zapojené do parlamentních debat a jakou hrají roli v kontextu vládních dokumentů. Přesvědčivosti kritické analýzy rámců jako analytického přístupu ale poněkud ubírá to, že autorky v těchto kapitolách, stejně jako v následující části, prezentují jen výsledky analýzy. Proces rekonstrukce rámců ze souboru dat/textů proto pro čtenáře/řku zůstává přístupný jen v teoretické rovině. Ta je však pečlivě dokumentována. Kromě výkladu v první kapitole a přiložených otázek, které autorkám pomohly při rekonstrukci rámců, nabízí každá kapitola podobný soupis analyzovaných textů.

Kapitoly 6–9 v třetí části se věnují specifickým tématům v kontextu jednotlivých členských států. Jedná se o politiky Slovinska a Rakouska zabývající se prostitucí, dále o práva leseb a gayů ve Španělsku, antidiskriminační politiky v Maďarsku a překrývání migračních politik a politik genderové rovnosti v Nizozemí. Díky svému lokálnímu důrazu nabízejí tyto kapitoly prostor k tomu, aby se analýza mohla více zaostřit na vývoj politických debat a tím i na kontext a časový sled výskytu různých rámců. Vzniká tak větší prostor pro zkoumání role NNO v politických debatách.

V těchto kapitolách se však také ukazuje omezení analytického přístupu, které v úvodní kapitole tematizují i autorky samy (s. 40). Kritická analýza rámců je mimo jiné ome-

---

vi na společenskovědních fakultách podobu typické vědkyně na přírodních a technických fakultách a naopak. Zatímco na přírodních a technických fakultách se vysoce cení společenský přínos, na společenskovědních fakultách je nejdůležitější výkon a základní výzkum. V obou případech jsou ženy shledány jako ty, které této normě nevyhovují. To podle Bleijenberga ukazuje na to, že vlastní binarita mezi maskulinní normou a femininní jinakostí je daleko konstantnější než vlastní myšlenkový obsah konstrukce ideálního jedince.

Příspěvek s názvem „Gendered Images of Relationships with Boys in Female Engineering Students: Issues of Masculinity and Femininity“ (Alexandra Araujo, Cristina Vieira) se zaměřil na to, co odrazuje studentky od studia techniky. Je to diskurs, který privilegiuje vztahy mezi muži a jejich charakter, naopak ženy snižuje diskurs, který zdůrazňuje odlišnost situace (dívka na technice), a diskurs, který dělá z dívek osoby se stejnými charakteristikami z důvodu, že jsou minoritou. Podle Vieiry je třeba pokusit se dekonstruovat binaritu kategorií femininity a maskulinity. Také dva následující příspěvky sekce, pronesené Hildou G. Corneliussem a Doinou Balahur, se týkaly situace vyloučení žen z technických věd.

V odpoledních hodinách proběhlo dalších pět sekcí: Věda jako pracovní aktivita, Gender ve výzkumném obsahu, Vědecká excellence, Politika na podporu genderové rovnosti ve výzkumu a Gender a věda v neevropských zemích.

V rámci sekce 4 – Věda jako pracovní aktivita – vystoupila s přednáškou Francesca Bettio, která zdůraznila nutnost zkoumat ve vědě muže, o kterých nevíme prakticky nic – jakým způsobem se potýkají s proměnami vědy, proměnou pracovní kultury, mobilitou atd. Jako hlavní překážky rovnému uplatnění žen ve vědě uvedla nedostatečné síťování a kariérní podporu, dvojité standardy, sexismus a sexuální obtěžování. Hovořila dále např. o proměně výpočetních technologií (ICT) od oblasti, která byla považována za ženskou a vyžadující jemné prsty, k oblasti považované za mužskou, technickou disciplínu.

zena na zachycení a rekonstruování rámců a jejich kritickou diskusí. Není však s to odpovědět na otázky, jako například: Proč jistý rámec vzniká ve specifické formě? Proč jisté rámce získávají vliv a jiné ho naopak ztrácejí? To znamená, že tento přístup není vhodný k tomu, aby zachytil diskursivní dynamiky. Do budoucna se proto jako zajímavá možnost jeví kombinace kritické analýzy rámců s diskursivně-analytickými přístupy/poznatky.

Kapitoly však zcela nevyčerpávají všechny možnosti, které kritická analýza rámců nabízí samostatně. Například příspěvek zabývající se vývojem antidiskriminačních politik v Maďarsku sice pečlivě dokumentuje rámce, které charakterizují vývoj těchto opatření, opomíjí však hlubší propojení/srovnání těchto rámců se způsoby, jak se antidiskriminační opatření prezentuje v rovině EU. Z analýzy se tak vytrácí potenciální (ne)vliv rámcování EU v této oblasti na vývoj v maďarském kontextu (kupříkladu při vyjednávání vstupu do EU nebo hodnocení maďarských politik ze strany EU). V případě antidiskriminačních opatření je to zvláště škoda, protože tato oblast je v kontextu EU jedna z nejvyvinutějších.

Poslední část sborníku se vrací ke třem tématům, na základě kterých autorky v úvodní kapitole představily téma genderové rovnosti, a rozšiřují je o poznatky z analýzy. Sborník nabízí nové zajímavé informace pro lepší porozumění způsobům diskursivní konstrukce politik k podpoře

genderové rovnosti. Poukazují na to, jak je význam a smysl genderové rovnosti, jakožto cíle těchto politik, ovlivněn různými diskursivními procesy. Ty vedou k tomu, že koncept genderové rovnosti je přizpůsobený stávajícím rámcům politik, rozšířený, zúžený, nebo dokonce podrobený jiným cílům. Jako příklad zde mohou sloužit rodinné politiky zaměřené na sladování pracovního a soukromého života. Koncept sladování, který dříve směřoval k férovějšímu genderovému rozdělení neplacené práce a zpochybnění tradičních genderových rolí, se časem stal nástrojem efektivnějšího zapojování žen do pracovního trhu (s. 109–132, 281). To je však jen jeden z příkladů ambivalentních mnohotvárností, které genderová rovnost na základě těchto procesů získává.

Sborník tak poukazuje na nutnost pokračovat ve zkoumání těchto procesů a zpochybnovat rétoriku genderové rovnosti jak vládních dokumentů, tak dokumentů EU. K tomu je publikace podařeným, důležitým a inovativním příspěvkem – především z hlediska mezinárodní komparace v kontextu EU. Přináší také nové výzkumné otázky například v souvislosti s integrací analýzy rámců s diskursivně-analytickými přístupy. Zároveň nabízí základní přehled stěžejních témat týkajících se podpory genderové rovnosti a poukazuje na propojení úrovně EU a úrovně členských států. Z tohoto hlediska může publikace sloužit také jako úvod do tematiky politik k podpoře genderové rovnosti.

JOHNSON, J. E., ROBINSON, J. C. (EDS.). 2007.

LIVING GENDER AFTER COMMUNISM. BLOOMINGTON:
INDIANA UNIVERSITY PRESS / MARTINA HYNKOVÁ

Sborník prací o „žitém genderu“ v období postkomunismu nabízí poutavý přehled témat, kterým se věnují vědkyně odlišných disciplín ze zemí bývalého sovětského bloku. Sestavily jej Janet Elise Johnson – profesorka působící na Brook-

lynské univerzitě v New Yorku, která se dlouhodobě zabývá postsocialistickými společenskými procesy a různorodostí transnacionálních prostorů – a Jean C. Robinson, profesor-

První příspěvek Kristi Dautzenberg z Německa s názvem „If my organization is successful, I'm successful, too?“ – A Gendered Perspective on Organization and Individual Success in German Non-university Research Institutions se věnoval tématu úspěchu. Důležitým konceptem, který představila, byl koncept „participativní bezpečnosti“, který ukazuje, že ženy v jejich výzkumu se necítí bezpečně z hlediska sdílení nových informací se svými kolegy v důsledku konfliktů o zdroje. Druhý příspěvek dr. Heike Kahlert z Německa s názvem „Fragile career choices: (Gendered) risks in the transition from the dissertation to the post-doc phase“ se věnoval tématu přechodu mezi Ph.D. a postdokem a rizikům s ním spojeným. Ta jsou podle dr. Kahlert vysoce genderovaná. V třetím příspěvku s názvem „Perception of work-family tensions in university careers – barrier or buffer?“ se Andrea Leitner věnovala analýze kombinování pracovního a soukromého života, když identifikovala dva základní přístupy: 1. problém je spojován s časovými omezeními (a neideální drahou žen matek); 2. problém neleží v mateřství, ale v kultuře, ve které dominují muži. V rámci těchto dvou přístupů jsou pak také definovány nástroje pro jeho řešení. V rámci prvního je řešení spatřováno mimo univerzity, v rámci druhého je důraz kladen na proměnu vědecké kultury. Čtvrtý příspěvek s názvem „Domestic responsibilities: a glass obstacle?“ Ineke Casier se věnoval výzkumu vlivu domácích prací na kariéru žen v oblasti fotoniky, nového, rychle se rozvíjejícího, silně maskulinizovaného oboru, který se zabývá „hrou světél“. Podle jejího zjištění jsou ženy stejně nebo více ambiciózní než jejich mužští kolegové. Nicméně přestože jak muži, tak ženy uváděly, že mají problém s kombinací práce a domácích povinností, nepovažují to za důležitou překážku. Výzkum však ukázal, že osoby, které jsou primárně odpovědné za chod domácnosti, a ti, kteří sdílejí odpovědnosti rovným dílem, pracují signifikantně méně hodin. Ukazuje se také, že muži pracují více a mimovědecký čas tráví, na rozdíl od žen, konzultacemi, prací na volné noze, administrativou a managementem. To může vést z dlouhodobého hlediska k negativním dopadům na kariéry žen. Pátý příspěvek Helen Schiffbaenker z Joanneum Research v Rakousku

ka politických věd a genderových studií na univerzitě v Indianě, která svůj výzkum směřuje k genderovým politikám a institucím vzdělávání. Jednotlivé studie sborníku byly poprvé představeny na konferenci na Miamské univerzitě v roce 2002. Jejich společným znakem je mapování rozličných způsobů, kterými se soupeřící genderové ideologie snaží od pádu komunismu získat prostor, a následně stěžejní vliv v různých částech středovýchodní Evropy. Autorky jednotlivých statí použitím dosud opomíjených metod (genderového) bádání o daných fenoménech nabízejí inovativní pohled na vybrané problematiky.

V úvodní kapitole, která udává směr dalším studiím obsaženým ve sborníku, editorky uvažují o rozsáhlých změnách, které nastaly v genderových postojích a diskurzech v postkomunistických zemích. Postkomunistická éra se podle nich vyznačuje dynamickými změnami a více příležitostmi ve vyjednávání genderů „ve spletnosti faktorů, jako je trh, globalizace a občanská společnost“ (s. 9). Svě úvahy J. E. Johnson a J. C. Robinson zasazují do konceptu genderové multiplikace (*gender multiplication*), procesu, jehož pomocí eliminace státní kontroly umožnila rozvoj různým genderovým ideologiím, včetně neotradicionalismu a několika typů feminismu. Cílem této knihy je proto odhalit, zda a jak se gender jako instituce proměňuje, a poukázat na proměnné, které do této transformace zasahují, i na otázku, jaký má postkomunismus dopad na ženskou (a mužskou) životy. Johnson s Robinson se ptají na způsoby a strategie, ve kterých je gender rámován, prezentován a přetvářen. Návod na odpověď čtenář/řka nalezne již v samotné struktuře knihy, jednotlivé statě jsou seskupeny do témat podle projevů a přístupu k instituci genderu – může být vyjednávan (i ve spojitosti s nacionalismem), popírán či tradicionalizován.

První sekce nastiňuje způsoby vyjednávání genderu, čtenáři/řce jsou nabídnuty specifické případy, ve kterých si individuální ženy a skupiny žen s genderem jakoby pohrávají, a to prostřednictvím proměny a volby genderových strate-

gií. V první studii o dvaceti manželských párech ze Saratova v Rusku, jejíž autorkou je Tania Rands Lyon, ukazuje, jak neotradiční postoje žen a mužů k pracovnímu a rodinnému životu – vyplývající z výzkumů veřejného mínění (tzv. genderová fantazie) – nekorespondují s přizpůsobivými, egalitářskými, genderovými strategiemi každodenního života odhalenými v hloubkových rozhovorech (tzv. genderová strategie). Jinými slovy, Lyon zjistila, že ruský patriarchát není tolik zakořeněný, jak se jeví. Ve skutečnosti ženy „aktivně experimentují s kombinacemi genderových modelů tak, aby jim co nejlépe padly“ (s. 26).

V další studii spadající do první sekce se její autorka Janet Elise Johnson zaměřuje na instituci krizových center v Barnaulu v Rusku. Zkoumá rozdílné rámce instituce domácího násilí používané vybranými třemi krizovými centry, které vycházejí z jejich genderových ideologií. Ilustruje, jak místní vláda díky aktivismu tzv. ženských krizových center „institucionalizovala feministické pojetí domácího násilí“ (s. 54). Jinými slovy, Johnson mapuje proměnu společenského nahlížení na instituci násilí na ženách a s tím související proměnu v přijetí odpovědnosti ze strany státních orgánů a přijetí stanoviska, že ženy za násilí nenesou odpovědnost. Autorka přitom neopomíná zdůraznit možná rizika své studie: generalizaci západní zkušenosti a objektivizaci žen jako obětí.

V druhé sekci knihy o „popírání genderu“ čtenář/řka nalezne některé způsoby, kterými ženy obcházejí genderové systémy a ideologie se snahou vyhnout se konfrontaci s jejich genderovaností; místo toho se snaží zaměřovat na jiné ideologie. Tato touha po ustavení prostoru pro genderovou neutralitu může být podepřena politickým přesvědčením, že „ženskost“ je irelevantní, nebo takovou sociální konstrukcí, která se snaží učinit irelevantním gender.

V kapitole o debatách o potratu v Polsku se Anne-Marie Kramer zabývá výzkumy veřejného mínění tohoto fenoménu a odhaluje, že zdánlivě genderově neutrální politicky rozporná stanoviska k potratové politice (pro-choice vs. pro-

---

s názvem „Are their career orientations different? Why female researchers drop out of the Austrian research system“ pracoval s konceptem interních a externích kariérních orientací. Mezi důvody pro vypadávaní žen z akademické dráhy uvádí podle výzkumu: 1. profesionální identitu (univerzitní kultura a lineární trajektorie), 2. mobilitu (ženy často následují své partnery a vyhýbají se stěhování), 3. rodičovství (nicméně nejde o hlavní důvod), 4. pocit „je to všechno?“ – co je vlastně smyslem profesního počínání, k čemu výzkum vede. Pro zlepšení postavení žen ve vědě je podle Helen Schiffbaenker nutné vytvářet alternativní kariérní dráhy, zkoumat muže vědce (ty, kteří vypadávaní, ty, kteří dobrovolně odcházejí z vědy), zaměřit se na perspektivu životní dráhy a propojit tuto perspektivu s kariérou a provázat otázku kariérních orientací a kariérního úspěchu. V posledním příspěvku „Women in hybrid roles in IT employment: a return to ‘nimble fingers’?“ se Judith Glover a Yvonne Guerrier zamýšlejí nad rolí připisovanou ženám jako „tmelů týmu“, kterou analyzují z hlediska typického předpokladu toho, že ženy mají přirozeně „měkké dovednosti“. Ve svém příspěvku pracovaly s argumentem předpokladu „dovedných prstů“ nebo „jemných prstů“ a stávajícím důrazem na komunikační a empatické dovednosti žen.

V sekci 6 vystoupila s přednáškou Nikolina Sretenova, která analyzovala proměny vědecké kultury (především důraz na výkon, publikace atd.) z hlediska genderu. V rámci sekce zazněly dále tři příspěvky, první z Rumunska, druhý ze Slovenska (ani jeden se netýkal tématu genderu a excelence) a třetí od Anne Sophie Godfroy, která se věnovala dekonstrukci častých předpokladů obsažených v genderovém výzkumu a aktivismu. Godfroy se zaměřila na zpochybnění častých předpokladů: 1. Kritická masa povede ke změně – např. že rostoucí počet žen na úrovni vysokoškolského studia povede ke zvýšení zastoupení žen v akademické dráze – tento předpoklad však není pravdivý. 2. Rolové modely hrají důležitou roli – a přestože hrají roli, není možné prokázat přímý vliv na rozhodování jednotlivců a navíc existují oblasti, kde žádné rolové modely nejsou a stejně se feminizovaly. 3. Kombinace pracovního a soukromého života hraje důležitou

-life) v nich výzkumníci stavěli jako „typicky opoziční rozpory mezi modernistickou (sekulární) levicí a neotradiční (katolickou) pravíci“ (s. 74). Kramer obecně řečeno v kapitole analyzuje, jak jsou polská národní identita, občanství a demokratické jednání konstruovány skrze průzkumy veřejného mínění na téma postojů k potratu. Tvrdí, že tyto průzkumy konstruují formu vědění, která institucionalizuje demokracii ignorováním genderu jako kategorie analýz – gender je odmítán tím, že jsou maskovány odlišnosti žitých zkušeností žen, které prodělaly potrat nebo se angažovaly v občanské společnosti. Výsledky výzkumů veřejného mínění tak podle Kramer jasně ukazují, že debata o potratech (a tedy i reprodukci) v Polsku je definována jako debata o politice, tudíž není zvažována jako debata výhradně o genderu.

Nato Ewa Grigar postkomunistickou perspektivou zkoumá práce umělkyně z Polska, České republiky a Slovenska. Tvrdí, že v reakci na potlačování individuality a genderového diskursu v komunistickém období umělkyně využívají ženská těla „jako šifru pro hledání individuální identity“ (s. 93). Některé z nich se hlásí ke stanovisku tzv. genderové neutrality (být umělcem spíše než být umělkyní/*woman artist*). Jiné, zvláště mladší umělkyně, jsou fascinovány genderovým pnutím v novém sociálním a kulturním prostředí až epidemického konzumerismu a rodinných hodnot. I Grigar jako jiné autorky otevírá a posiluje diferencí Východ vs. Západ, kdy se závěrem ptá: Jak odlišný je přístup současných umělkyně středovýchodní Evropy k otázce genderu a feminismu na rozdíl od těch západních?

Následující sekce nazvaná „tradicionalizování genderu“ čtenáři/řce přináší dva příklady tohoto jevu v ukrajinské a ruské společnosti, v níž ženy za pomoci strategického esencialismu usilují o změnu svého postavení. Zařazením této části se editorky jakoby snaží upozornit na sílu a limity užívání esencialistického pohledu žen a na ženy a na intenzitu tvrzení, že připsané genderové odlišnosti (jistým) ženám legitimně poskytují v (jistých) situacích zvláštní výhodu. Ženy

a muži přijímají tyto neotradiční strategie s vědomím toho, že je to neefektivnější cesta k určitým cílům – a odklonění se z této cesty je až příliš nákladné.

V první stati této sekce Svitlana Taraban přichází s působivou studií „ukrajinských nevěst na internetu“. Inzerování nevěst přes internet – jakási intimní transakce – Taraban obecně hodnotí jako rozšířený fenomén zakotvený ve složité síti genderových ideologií, ekonomických změn, romantických fantazií a migračních strategií. Ilustruje „příležitosti“ pro ženy, které pomocí internetového trhu nevěst hledají možnost emigrace z Ukrajiny. Konkrétně pak své popisy v inzercích rozvíjí přidavnými jmény, která jsou tradičně spojována s femininitou a mateřstvím k vytvoření představy „skvělé manželky“, zatímco se na fotografii vyobrazují jako svůdné a dosažitelné. Tyto neotradiční genderové reprezentace přitom kontrastují s výsledky výzkumů, které odhalily zvyšující se toleranci ukrajinských žen k ne-tradičním vztahům a jejich motivaci opustit rodinný krb odchodem do ciziny. Manželství se pro ně rovná splnění snu o lepším životě v cizině, vytvářejí si představu egalitářských rodinných vztahů a možnosti ekonomické mobility.

Podle mého soudu méně zajímavý vhled tentokrát do ruské sněmovny nabízí studie Iulie Shevchenko, která zkoumá možnost užití genderového esencialismu jako strategie pro parlamentní zástupkyně ruské Státní dumy dožadující se ochrany ženských práv. Ptá se, zda poslankyně ženy podporují více zájmy žen než poslanci muži. Podle Shevchenko poslankyně v letech 1995–2001 obhajovaly otázky vztahující se k ženám pouze tehdy, když byly méně fanatické či zaujaté (tj. týkající se netradiční genderové ideologie) nebo naopak když byly zarámovány v termínech neotradiční genderové ideologie, např. otázky týkající se rodiny a dětí. Jen tehdy se podle výsledků jejího výzkumu ženy spojily, hlasovaly ve prospěch těchto zájmů bez ohledu na svou stranickou ideologii. Tak jako tak je zde silná tendence podrobit se stranické disciplíně, která může eliminovat genderové rozdíly. Je tedy po-

---

roli v kariérních volbách, výzkum v této oblasti ale nenabízí jednoduché odpovědi z hlediska negativního dopadu na kariéry žen. 4. Sítě hrají důležitou úlohu z hlediska budování kariéry. 5. Nekoedukované vzdělání povede ke zvýšení počtu studentek v maskulinních oborech.

Šedá sekce konference Policies Towards Gender Equity in Science se věnovala otázkám politik genderové rovnosti ve vědě. Většina příspěvků tematizovala zavedené programy v původních členských státech a případně si kladla otázku, jaké jsou skutečné dopady takových opatření a zda je lze při ambivalentně vyznívajících statistických indikátorech považovat za úspěšné. Bettina Langfeldt představila německý program vzdělávání vyučujících matematiky, který se zaměřil na zlepšení jejich genderové senzitivity. Barbara Bagilhole hovořila o projektu 'Higher Education Leading to Engineering and Scientific Careers', jehož cílem bylo zavedení více interdisciplinárních aspektů do výuky tvrdých věd a techniky s cílem zatraktivnit tyto obory pro ženy. Hana Tenglerová v příspěvku „Politics of Inactivity: Promoting Gender Equality in Czech Science Policy“ analyzovala politiky genderové rovnosti ve vědě v ČR a strategii, které odpovědné státní orgány používají k tomu, aby v této oblasti nemusely konat. Juliet Webster reflektovala téměř 30letý vývoj politik genderové rovnosti ve vědě ve Velké Británii, založení projektu UKRC a jeho aktivity a Marina Cacace představila výstupy nedávno ukončeného projektu PRAGES, který se zabýval evaluací programů na podporu genderové rovnosti ve vědě. Druhý den konference pak pokračoval závěry z jednotlivých sekcí a kulatým stolem k tématům výzkumu Meta-analýza.

Poznámky

1 Viz http://www.femtech.at/fileadmin/downloads/Wissen/Literatur/10_Geld_regiert_die_Welt/Gender_Budgeting_in_the_Constitution.pdf.

dle autorky nepravděpodobné, že zvýšení počtu žen v parlamentu bude mít pozitivní efekty na tzv. ženské otázky. To by nabývalo na významu pouze tehdy, když by poslankyně podporovaly politiky, které jdou za neotradiční názory současných ruských politických stran. Nicméně současný ruský parlament pravděpodobně „nebude průkopníkem de-feminizace a de-maskulinizace společnosti“ (s. 143), tvrdí Shevchenko.

Čtvrtá sekce otevírá otázku „vyjednávání genderů s nacionalismem“. Podle editorek zejména protínání genderu s etnicitou a národností zdůrazňuje nesčetné způsoby, ve kterých je genderové vyjednávání a násobení utvářeno kulturními, ideologickými a sociálními silami.

Studie Shannon Woodcock o rumunských ženských diskusech sexuálního násilí ilustruje konstrukci strachu žen ze sexuálního násilí ve veřejných prostorech Bukureště, které má být pácháno pomyslnými útočníky (Tigani či Romi). To podle autorky napomáhá konstruovat soukromý prostor jako pro Rumunky vhodnější. Normativní diskurs tak hovoří jasně: „nebezpečí– Tigani – znásilnění“. Slovy Woodcock identita těchto pomyslných útočníků (tiganských mužů) „vylučuje maskulinní spoluvinu Rumunů na sexuálním násilí a současně nárokuje ochranu pro rumunské ženské subjekty v rámci naturalizovaných genderových rolí hegemonní etnické skupiny“ (s. 164). Všechny informatorky výzkumu Woodcock přiznaly zkušenost s domácím násilím ze strany svých partnerů či členů rodiny a ani jedna neměla zkušenost se znásilněním Tigani. V důsledku etnizace maskulinní hrozby získává v tomto případě nacionalita trumf nad genderovou zkušeností.

Další studie tentokrát z pera Azry Hromadzcic spadající do čtvrté sekce rozkrývá zpochybnění diskursu válečného znásilňování v Bosně. Nacionalní dimenze genderu či genderovaného násilí může skrýt zkušenosti a jednání individuálních žen; autorka tak představuje osobní svědectví žen o válečném znásilňování v reakci na převládající způsoby interpretace válečných znásilnění jako kolektivní a homogenizující zkušenosti (reprezentované v kategorii „bezmocné znásil-

něné bosenské ženy“). Předšlé analýzy válečných znásilnění přehlížejí nuance utrpení, vypořádání se, vzdoru, které byly součástí individuální zkušenosti žen. Proto Hromadzcic naslouchá příběhům žen, jelikož podle ní může (znovu)odhalením individuálních hlasů a svědectví rekonstruovat modely zkušeností a jednání a znovu osvětlit to, co se stalo v Bosně v letech 1992–1995.

Poslední studie čtvrté sekce i celého sborníku je věnována otázce „méněcennosti“ běloruského národa. Anna Brzozowska tvrdí, že i když je národní identita typicky definována tzv. maskulinními znaky, vlastní deskripce Bělorusů je plná implicitně tzv. femininních hodnot, jako je zranitelnost, pasivita, viktimizace, tichost, malost. Řada dosavadních výzkumných závěrů popisujících běloruskou národní identitu jako vytrácející se podle ní selhává, a to s ohledem na specifickou, genderovanou formu národní identity konstruovanou Bělorusy. Podle Brzozowske dochází ke specifické hyperfemininní konstrukci běloruského národního státu. Jednotlivé sekce uzavírají a zároveň reflexe Nanette Funk o patnáct let trvajícím (zablokovaném) dialogu žen z „Východu“ a těch ze „Západu“, čímž poněkud nešťastně znovu nastoluje diferencii „Východ“ vs. „Západ“.

Představený editovaný svazek je zejména svou rozmanitostí témat důležitým příspěvkem k rostoucímu počtu literatury „o genderu“ v postkomunistických státech. Jeho příspěvatelky spojují společné úsilí prozkoumat vývoj genderových identit a diskursů v postsovětském prostoru z jasně vymezené perspektivy *genderové multiplikace*. I když na jednu stranu svým obšírným zaměřením sborník může budít dojem všeobjímajícího díla, na stranu druhou poskytuje řadě čtenářů/řek, vědců/kyň i studentů/tek podnětný materiál. Svou kritikou užívaných výzkumných metod, otevřenou pozicionalitou a tematicky poutavým směřováním výzkumů autorky jednotlivých statí vnášejí do postsocialistického diskursu potřebné vybidnutí ke kritické reflexi proměny sociálních jevů společností středovýchodní Evropy a výzvu k neustálému bádání o ní.

FEMINISTICKÝ MAGAZÍN FEMA / Lenka Formánková

Feministická a ženskoprávní témata již nebudou v České republice vnímána jako čistě akademická, od praxe odtržená disciplína. I to je cílem redakční rady FEMY, nového feministického časopisu, který začal vycházet v říjnu tohoto roku.

Myšlenka vydávat feministický časopis se zrodila mezi brněnskými aktivistkami a aktivisty pohybujícími se kolem kampaně Ženská práva jsou lidská práva občanského sdružení NESEHNUTÍ. Od nápadu k realizaci uplynula delší doba, až do konce roku 2009, kdy se realizace ujala Kateřina Koželouhová Plesková, bývalá koordinátorka ženskoprávního programu NESEHNUTÍ. Pro nápad získala Kristýnu Pešákovou, současnou koordinátorku ženskoprávního programu NESEHNUTÍ, a Pavlu Buchtovou, bývalou vydavatelku dnes už historického feministického občasníku Potměchuť, které se staly základem redakce FEMY. Dále získala podporu Genderového informačního centra NORA, které vydání prvních dvou čísel časopisu finančně zaštitilo za pomoci grantu Slovak – Czech Women's Fund.

„Při sestavování koncepce časopisu byl realizačnímu týmu jednoznačně největší inspirací americký časopis Ms., FEMA by měla být do jisté míry jeho českou variantou, tento formát časopisu na českém trhu chybí,“ říká Kateřina Koželouhová Plesková. Nemá jít o akademický, odborný nebo tematicky úzce zaměřený časopis, ale spíše o popularizační, tematicky pestrý a oddechový formát, určený pro zábavu, ale i osvětu v oblasti ženských práv. Časopis by měl reflektovat i jiná důležitá horizontální témata, než je genderová rovnost, a tak v obsahu FEMY vždy budou články psané feministickou optikou, ale zaměřené např. na multikulturu a ekologickou odpovědnost.

UČITEĽKY A RIADITELIA / LENKA KRIŠTOFOVÁBOSÁ, M., FILADELFIOVÁ, J. (EDS.). 2009. *UČITEĽKY A RIADITELIA.**RODOVÁ NEROVNOSŤ A RODOVÁ SEGREGÁCIA NA STREDNÝCH ODBORNÝCH ŠKOLÁCH.* PREŠOV: ESFEM.

Občianske združenie EsFem, založené v roku 1999, je v oblasti rodových štúdií etablovanou organizáciou. Za desaťročné obdobie jeho odborníčky a odborníci realizovali (aj v spolupráci s organizáciami Inštitút pre verejné otázky, Aspekt, Centrum rodových štúdií ai.) viacero významných projektov, výskumov a analýz. Ako jedna z najvýraznejších oblastí, ktorej sa EsFem venuje, sa do povedomia zapísala rodová rovnosť vo vzdelávaní a výchove. Touto témou sa systematicky zaoberá už od svojho vzniku, či už do úvahy berieme nepretržitý viacdimenziálny monitoring školstva, analýzy kurikulárnych dokumentov alebo rozvíjanie a presadzovanie princípov feministickej pedagogiky. A v tejto oblasti vznikla i publikácia odborníčok a odborníkov EsFemu – *Učiteľky a riaditelia (Rodová nerovnosť a rodová segregácia na stredných odborných školách)*.

Publikáciu, ktorá je výsledkom projektu „Rodová rovnosť v prostredí stredných odborných škôl“, možno z viacerých príčin označiť za unikátnu. Autorky a autori okrem teoretického aparátu a konceptov súvisiacich s feministickou analýzou školstva (a v danom kontexte i trhu práce) v knihe prezentujú výsledky empirického výskumu, ktorý uskutočnili na stredných odborných školách v rokoch 2008–2009. Prinášajú čerstvé informácie a odpovedajú na otázky, ktoré by sa zjednodušene dali sformulovať takto: „Existuje na slovenských stredných odborných školách rodová segregácia? Ak áno, akú štatistickú podobu má?“ Systematická poznatková báza na zodpovedanie týchto otázok o SOŠ doposiaľ na Slovensku nebola dostupná.

Odpoveď na prvú otázku je zrejma už pri zbežnom pohľade na hlavný názov publikácie. Autorský tím (M. Bosá,

K. Minarovičová, J. Filadelfiová, M. Béreš, D. Bosý) sa však vo výskume a publikácii venuje nielen vertikálnej, ale i horizontálnej segregácii v školstve. Výskum orientuje na skúmanie zastúpenia žien na riadiacich pozíciách, ale aj na skúmanie zastúpenia žiačok a žiakov (a učiteliek a učiteľov) v rámci jednotlivých typov stredných odborných škôl.

Ako upozorňujú editorky publikácie, reforma školstva z rodového hľadiska má aj po roku 1989 skôr deklaratívny ako reálny charakter. Školstvo je dôležité monitorovať, keďže plní úlohu prípravy na povolanie a dôsledkom rodovo slepej (necitlivej) výchovy je aj rodová nerovnosť a rodová segregácia na trhu práce: „Škola [...] ovplyvňuje prístup k rôznym zamestnaniam a následne aj dosiahnutiu sociálnej prestíže a k materiálnemu zabezpečeniu do budúcnosti. Selektívna funkcia školy a následná alokácia jedincov na trh práce má pritom svoj rodový rozmer. [...] Školský systém je [...] s trhom práce v mnohých oblastiach prepojený a oba majú svoj rodový rozmer.“ (Minarovičová, s. 19¹) Napokon, aj samé školstvo – a ako sa ukazuje predovšetkým isté typy stredných odborných škôl – je príkladom feminizácie na trhu práce.

Publikácia *Učiteľky a riaditelia* je členená do piatich častí: 1. Rod ako východisko, 2. Rodové aspekty trhu práce a školstva, 3. Náčrt situácie na slovenskom trhu práce a rezort školstva, 4. Rodový audit stredných odborných škôl, 5. Možnosti pre pozitívnu zmenu. K jej vyváženému charakteru prispievajú úvodné kapitoly venované feministickej teórii a konceptom, ktoré autorky a autori použili pri dizajnovaní výskumu, ale i pri následnej interpretácii jeho výsledkov. Tieto kapitoly objasňujú konceptuálne a teore-

---

První číslo na téma „Navazujeme“ vznikalo půl roku. Kateřina Koželouhová Plesková k tomu podotkla: „O tématu jsme vlastně ani dlouze neuvažovaly. Celkem rychle se uchytil můj první nápad „Navazujeme“, inspirovaný jedním z plakátů České ženské lobby k letošním oslavám MDŽ. Myslím, že bylo důležité dát si ze startu prostor trochu si sesumírovat co a jak. Z čeho vycházíme, kdo jsme, kam jdeme, s kým.“

V říjnovém čísle časopisu naleznete rozhovor s Ivou Šmídovou o feminismu v každodenním životě, články o historii ženského hnutí v České republice i ve světě, reportáž o americké umělkyni, která vyrábí dekorativní předměty inspirované vagínou nebo článek o postavení žen v Afghánistánu a mnoho dalších témat. V časopise nechybí řada fejetonů a aktualit, kulturní rubrika nebo psychologická a právní poradna.

Budoucnost časopisu závisí zejména na opětovném získání grantové podpory Slovak – Czech Women's Fund, další zdroj financí pro časopis představuje placená inzercie a hlavně zájem čtenářek a čtenářů časopisu. V současné době je připravováno další číslo na téma ženy a sport, které vyjde v prosinci.

tické východiská výskumného tímu a navyše čitateľky a čitateľov oboznamujú s akýmsi minimom feministickej teórie (kategória rodu, rodové stereotypy, verejná a súkromná sféra, horizontálna a vertikálna segregácia, sklenený strop, sklenený výťah apod.). Umožňujú teda i tým, ktorí a ktoré sú menej oboznámené s rodovou problematikou, prehľadným spôsobom sa v téme zorientovať, a vytvárajú dobrý predpoklad na uchopenie kapitol, ktoré sa venujú štatistickým údajom a výsledným dátam empirického výskumu.

Ako nevyhnutné východisko všetkého uvažovania autorky a autori objasňujú rozlíšenie rodu a pohlavia. Prečo je rozlíšenie rodu a pohlavia dôležité pre odborníčky, ktoré sa zaoberajú rovnosťou príležitostí mužov a žien, vysvetľuje Monika Bosá: „[...] ešte vždy biologizujúca argumentácia slúži na legitimizáciu rodových nerovností a rodovej diskriminácie: Takmer všetky známe javy – predovšetkým spoločenské nerovnosti a delbu práce medzi ženami a mužmi – je možné s pomocou biologizujúcej argumentácie považovať za ‚prirodzené‘, dané a nemenné (zodpovedajúce schopnostiam, možnostiam, kompetenciám a vlastnostiam žien a mužov).“ (Bosá, s. 14)

Biologizujúca argumentácia, ktorá zneviditeľňuje sociálne a inštitucionálne vplyvy na vývin jedinca, by mohla byť nástrojom legitimizácie nerovnosti mužov a žien aj na trhu práce a špecifickým spôsobom „zdôvodňovať“ napríklad aj feminizáciu školstva. Ako jeden zo zaujímavých príkladov podobnej – biologizujúcej a rodovo stereotypnej – úvahy, ktorá nepochybne stojí za rodovou segregáciou v oblasti školstva, uvádzajú autorky materstvo: „Rovnako ako materstvo, aj učiteľstvo je [...] vnímané ako ‚poslanie‘, argumentuje sa stereotypne ‚prirodzenými‘ vlastnosťami žien vhodnými na vykonávanie starostlivostných a výchovných aktivít. Chápanie materstva ako ‚poslania‘ vytvára dojem, že prostredníctvom týchto činností dochádza vlastne k akémusi ‚naplneniu‘ – podsúva sa tak dojem, že matky (ale aj učiteľky či zdravotné sestry) pri svojej práci akoby ‚uspoko-

jovali špecifické potreby‘ (starať sa o druhých, pomáhať, ale aj obetovať sa, ...), ktoré sú považované za ‚prirodzené‘ – nie je teda potrebné ešte ďalšie ohodnotenie.“ (Minarovičová, s. 24)

Podobne aj pri nerovnomernom zastúpení žiačok a žiakov v technických či naopak „starostlivostných“ odboroch sa núka stereotypné a biologizujúce vysvetlenie, že dievčatá samy majú tendenciu smerovať do odborov spojených skôr so starostlivosťou, že sa na isté odbory nehodia a v ich štúdiu ich netreba podporovať.

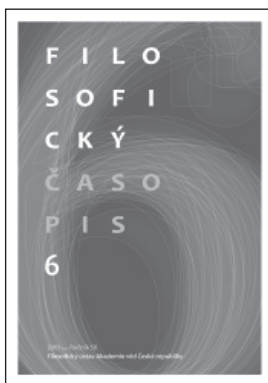
Škola nie je neutrálna inštitúcia, je silne rodovo zaťažaná a má ďalekosiahle dôsledky pre štruktúru trhu práce a ekonomickú nerovnosť žien a mužov. Ako však upozorňujú autorky, reflexia a zmena statu quo musí prebiehať viacúrovňovo. Rovnosť príležitostí vo vzdelávaní a aj na trhu práce nezabezpečí iba samotná koedukácia chlapcov a dievčat, medzi inými je potrebná aj reflexia rodových stereotypov (napr. stereotyp „hlavy rodiny“, „ochrankyne domáceho krbu“ apod.) a redefinícia súkromnej i verejnej sféry: „Ak chceme, aby nastala zmena a dosiahla sa väčšia rovnosť medzi ženami a mužmi tak vo verejnej, ako aj súkromnej sfére, vyžaduje si to redefiníciu oboch sfér. Konvenčné myslenie, ktoré umiestňuje ženy do súkromnej (privátnej) sféry, vedie k ich vylúčeniu napríklad z formálnej politiky a plného využívania občianskych práv.“ (Minarovičová, s. 26)

Najpodstatnejšia časť publikácie – empirický výskum na stredných odborných školách (*Rodový audit stredných odborných škôl*) – nadväzuje na uvedené feministické východiská a na štatistické zisťovania a analýzy, ktoré sú doposiaľ k dispozícii za roky 1997–2006. S nimi sa čitatelia a čitateľky môžu oboznámiť v kapitole sociologičky Jarmily Filadelfiovej (*Náčrt situácie na slovenskom trhu práce a rezort školstva*). Nielen prieskumy verejnej mienky, ale aj tieto dáta preukázali, že pre slovenský trh práce sú typické veľké rodové rozdiely a že tzv. korelačná hypotéza (čím vyšší stupeň vzdelania, tým lepší prístup k viac plateným zamest-

Filosofický časopis

Filosofický časopis vydáva Filosofický ústav Akadémie vied Českej republiky, v. v. i. Patří k recenzovaným časopisům. Je pravidelně citován v publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Je zařazen a citován v databázích ERIH, Scopus a Ulrich's Periodicals Directory.

Časopis vychází šestkrát ročně. Obsahy starších čísel a další informace viz <http://filcasop.flu.cas.cz>
Cena jednotlivého čísla 59 Kč, celoroční jednotlivé předplatné v ČR 295 Kč
Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce, e-mail: filcasop@site.cas.cz, tel. 222221752

V časopisu jsou publikovány odborné stati, eseje, recenze a zprávy, které se zaměřují na oblast sociální a politické teorie, globální studia, dějiny idejí, logiku a další oblasti filosofického zkoumání s přesahy do dalších oborů.

Z obsahu čísla 2010/6:

- I. Jirásek *Smysl vizualizace lidského těla: různorodé významy nahoty*
J. Hroch *K filosofickému myšlení Charlese Sandersa Peirce*
R. Šíp *Kořeny pragmatismu: Antimaterialismus, univerzální člověk, evolvující realita a pružné principy*

naniam) pri zohľadnení rodu neplatí. Neplatí teda, že hoci dievčatá volia školy s vyšším stupňom vzdelania, majú lepšie platené miesta v zamestnaní. Výskumy takisto preukázali horizontálnu i vertikálnu segregáciu na slovenskom trhu práce, teda, že ženy vykonávajú odlišné zamestnania a majú iný podiel na riadiacich funkciách. Tieto zistenia sú v publikácii prezentované tabuľkami a grafmi. Takisto kvalitatívny obraz poukazuje na feminizáciu (spolu s oblasťou zdravotníctva a sociálnej starostlivosti) a na to, že hoci rezort školstva má jednu z najnižších pracovných miezd medzi rezortmi národného hospodárstva, aj v rámci neho existujú rodové rozdiely v odmeňovaní.

Keď odborníčky a odborníci EsFemu v roku 2007 dizajnovali vlastný výskum, vychádzali teda z dosť dobre opodstatneného predpokladu rodovej segregácie na slovenskom trhu práce a v oblasti školstva: „[...] možno konštatovať, že štatistické analýzy a výskumy z oblasti trhu práce a zamestnanosti v mnohých smeroch potvrdzujú štruktúrny charakter znevýhodnení na trhu práce spôsobený rodovými (i vekovými a inými, napr. etnickými) stereotypmi, ktorým ženy čelia po celý život – od mladého veku, cez materstvo až po pred dôchodkové obdobie.“ (Filadelfiová, s. 37)

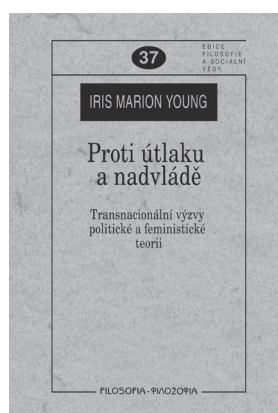
Vo vlastnom kvantitatívnom výskume pozornosť venujú špecificky stredným odborným školám a významným spôsobom rozširujú poznatkovú bázu o rodovej rovnosti v ich prostredí. Východiskové dáta čerpajú z dostupných webových stránok (učitelia a učiteľky na SOŠ) a online informácií Ústavu informácií a prognóz školstva (žiaci a žiačky na SOŠ). Do analýzy o pedagogickom zbore bol zahrnutý počet 202 stredných odborných škôl a do analýzy o zastúpení žiakov a žiačok 229 stredných odborných škôl.

Vo výskume EsFemu sa preukázalo, že podiel žiakov a žiačok v jednotlivých typoch odborných škôl je rodovo podmienený – dievčatá mali najsilnejšie zastúpenie v pedagogických, pedagogicko-sociálnych, zdravotníckych školách, obchodných akadémiách a v školách podnikania. Tieto typy

škôl sa ukázali ako feminizované i z hľadiska pedagogického zboru. U chlapcov naopak najvyššie zastúpenie vykazovali priemyselné a technické školy a i z hľadiska pedagogického zboru sa opakoval podobný vzor – tj. prevaha pedagógov.

Napriek výraznej feminizácii škôl výskum konštatuje výraznú vertikálnu rodovú segregáciu: „Ako ukazujú empirické údaje, feminizácia škôl je výraznejšia, vo viacerých kategóriách prekročila (priblížila sa ku) 80 %. Napriek tomu sú na riaditeľských pozíciách muži zastúpení nepomerne častejšie, oveľa silnejšie, než je ich zastúpenie v pedagogickom zbore [...] Celkovo môžeme na základe empirických údajov konštatovať nepomerne vyšší počet mužov v riadiacich pozíciách [...] v porovnaní s celkovým zastúpením mužov v pedagogickom zbore [...]“ (Béreš, Bosý, s. 52–53)

Ako na zaujímavý úkaz poukazujú autori a autorky na opačný trend, na vyššie zastúpenie žien v pozíciách zástupkyne (otvárajú otázku vhodnú pre ďalší výskum a hlbšiu analýzu – či je tak preto, že riaditeľská pozícia je spätá s reprezentáciou školy, kým zástupcovská pozícia sa spája s administratívnymi a rutinnejšími úkonmi). Tieto analýzy autorky a autori výskumu rozširujú o viacstupňovú klastrovú analýzu s využitím matematicko-štatistických metód, ktorá takisto preukázala významné rozdiely v relatívnych počtoch chlapcov a dievčat na jednotlivých typoch škôl, a vyplynulo z nej, že rodová segregácia SOŠ je prítomná na všetkých úrovniach (na riadiacich pozíciách, v zastúpení učiteľov a učiteľiek, zastúpení žiakov a žiačok). Podobne ako predošlé výskumy, aj výskum EsFemu upozorňuje na štatisticky depresívny fakt výraznej horizontálnej a vertikálnej rodovej segregácie (tentokrát v oblasti SOŠ). Autori a autorky chápu zistené údaje ako výzvu na zamyslenie sa o budúcnosti stredných odborných škôl (predpokladaná je okrem iného i strata preslávy) a o uplatnení ich absolventov a absolventiek na trhu práce. Výzvou pre výskumný tím aj naďalej zostáva spracovať údaje o predmetových komisiách, ktoré by mohli viac napovedať o štruktúrnom charaktere segregácie, no do výskumu

Young, Iris Marion. 2010. Proti útlaku a nadvládě.

Transnacionální výzvy politické a feministické teorii. Zuzana Uhde (ed.).

Praha: Filosofia, ediční řada Filosofie a sociální vědy, svazek 37.

Iris Marion Young je významná americká politická filosofka a feministická teoretička. Její práce sahají od teorie politické a sociální spravedlnosti a globálního uspořádání přes feministickou teorii až po teorii demokracie. Mezi její hlavní knihy patří *Justice and the Politics of Difference* (1990), *Inclusion and Democracy* (2000), *On Female Body Experience* (2005) a *Global Challenges* (2007).

Kniha *Proti útlaku a nadvládě* je výběrem reprezentativních prací Iris M. Young z poslední doby. Young se v nich zabývá pojetím politického sebeurčení v mnohonárodním a globálním kontextu a sociálními a genderovými strukturálními nespravedlnostmi. Do výběru byly zařazeny články *Feministické variace na téma dům a domov*; *Či rovnost? Sociální skupiny a posuzování nerovnosti*; *Živoucí tělo versus gender: Zamyšlení nad sociální strukturou a subjektivitou*; *Dva koncepty sebeurčení*; *Sebeurčení jako absence nadvlády: Aplikace na palestínsko-izraelské vztahy*; *Úvahy o globální demokracii*. Kniha je uvedena článkem editorky o kritické teorii Iris M. Young.

nemohli byť zaradené, pretože dostupné údaje o predmetových komisiách boli v čase jeho realizácie minimálne.

Okrem spomínaného teoretického základu a komplexného prehľadu dát získaných výskumom publikácia *Učiteľky a riaditeľia* čitateľom a čitateľkám ako prílohu poskytuje nielen prehľad organizácií, ktoré pôsobia v oblasti rodovo citlivej výchovy a vzdelávania, ale aj viaceré medzinárodné dokumenty relevantné k skúmanej oblasti (prvýkrát v slovenskom jazyku sprístupňuje napr. *Odporúčanie CM/Rec (2007)13 Výboru ministrov členským štátom pre gender mainstreaming vo výchove a vzdelávaní, Odporúčanie 1281 (1995) o rodovej rovnosti vo výchove a vzdelávaní*). Svojím obsahom a štruktúrou predstavuje cenný príspevok nielen pre rodové

expertky a expertov, má potenciál byť výrazným prínosom aj pre školské manažmenty, predstaviteľov a predstaviteľky decíznej sféry, ako aj pre odborníkov a odborníčky v oblasti sociálnej politiky a politiky trhu práce. Ako naznačuje celkový charakter knihy, ale aj záverečná kapitola (*Možnosti pre pozitívnu zmenu*), autorky a autori nezostávajú iba pri štatistických konštatovaniach, ponúkajú nielen teoretické základy, ale majú aj ambíciu z rodovej perspektívy prispieť k reálnej zmene stredného odborného vzdelávania.

Poznámky

1 Všetky nasledovne uvádzané citácie sa vzťahujú k recenzovanej knihe.

PodĎakování

Redakce časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* děkuje za spolupráci recenzentkám a recenzentům, kteří se podíleli na hodnocení statí jedenáctého ročníku časopisu.

Mgr. Michaela Bartošová (Masarykova univerzita, Brno, ČR); Mgr. Alice Červinková (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Radka Dudová, Ph.D. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Magdalena Górska (Linköping university, Švédsko); PhDr. Petra Guasti, Ph.D. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková (Západočeská univerzita, Plzeň, ČR); PhDr. Hana Hašková, Ph.D. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. David Henig (Durham University, Durham, Spojené království); PhDr. Marek Hrubec, Ph.D. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Ema Hřešanová, Ph.D. (Západočeská univerzita, Plzeň, ČR); Beatrice Chromková Manea, M.A. (Masarykova univerzita, Brno, ČR); Doc. PhDr. Zuzana Kiczková, Ph.D. (Univerzita Komenského, Bratislava, SR); Mgr. Radka Klvaňová, M.A. (Masarykova univerzita, Brno, ČR); doc. PhDr. Blanka Knotková, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha, ČR); Mgr. Luba Kobová, M.A. (Univerzita Komenského, Bratislava, SR); Mgr. Kateřina Kolářová, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha, ČR); Mgr. David Kostlán (SAV, Bratislava, SR); Doc. Ing. Lucie Kozlová, Ph.D. (Jihočeská univerzita, České Budějovice, ČR); PhDr. Milan Kreuzzieger, Ph.D. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); PhDr. Alena Křížková, Ph.D. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Yana Leontiyeva (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Marcela Linková (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Kateřina Lišková, Ph.D. (Masarykova univerzita, Brno, ČR); PhDr. Hana Maříková (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Eva Mitchell (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); PhDr. Martina Mysíková (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Olga Nešporová, Ph.D. (VÚPSV, Praha, ČR); Mgr. Arnošt Novák (Univerzita Karlova, Praha, ČR); doc. Libora Oates-Indruchová, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha, ČR); Ing. Petr Pavlík, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha, ČR); PhDr. Michal Pullmann, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha, ČR); Mgr. Zdeněk Sloboda (Univerzita Karlova, Praha, ČR & Institut komunikačních a mediálních věd, Univerzität Leipzig, SRN); PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D. (Univerzita Karlova, Praha, ČR); Mgr. Katarína Strapcová, Ph.D. (SAV, Bratislava, SR); doc. PhDr. Csaba Szaló, Ph.D. (Masarykova univerzita, Brno, ČR); Alice Szczepaniková, Ph.D. (Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt nad Mohanem, SRN); prof. PhDr. Gerlinda Šmausová (Masarykova univerzita, Brno, ČR); Mgr. Hana Šlechtová, Ph.D. (Univerzita Palackého, Olomouc, ČR); PhDr. Jiřina Šmejkalová, CSc. (University of Lincoln, Spojené království); PhDr. Iva Šmídová, Ph.D. (Masarykova univerzita, Brno, ČR); Mgr. Veronika Šprincová (Univerzita Karlova, Praha, ČR); Doc. PhDr. Mariana Szapuová, Ph.D. (Univerzita Komenského, Bratislava, SR); Mgr. Marcel Tomášek, M.A. (Centrum pro veřejnou politiku, Praha, ČR); doc. Milan Tuček, CSc. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Zuzana Uhde (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR); Mgr. Marie Valentová, Ph.D. (CEPS/INSTEAD, Lucembursko); doc. Ing. Jiří Večerník, CSc. (AV ČR, v. v. i., Praha, ČR)

SOU
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

GS GENDER
SOCIOLOGIE